

Sabina Žnidaršič Žagar

ŽENSKI SO PA VZRASLE SVETLEJŠE DOLŽNOSTI NEGO KUHATI IN PRATI ...

Podoba in pojavnost žensk na
Slovenskem: Slovenke, od
sredine 19. stoletja do
2. svetovne vojne

DIGITALNA KNJIŽNICA
ZBIRKA COMPENDIA

Sabina Žnidaršič Žagar
ŽENSKI SO PA VZRASLE SVETLEJŠE
DOLŽNOSTI NEGO KUHATI IN PRATI ...

OK

S a b i n a Ž n i d a r š i č Ž a g a r
**ŽENSKI SO PA VZRASLE SVETLEJŠE
DOLŽNOSTI NEGO KUHATI IN PRATI ...**

Podoba in pojavnost žensk na
Slovenskem: Slovenke, od
sredine 19. stoletja do
2. svetovne vojne

PEDAGOŠKI INŠTITUT
LJUBLJANA 2009

Sabina Ž. Žnidaršič, *Ženski so pa vzrasle svetlejše dolžnosti nego kuhati in prati ... Podoba in pojavnost žensk na Slovenskem: Slovenke, od sredine 19. stoletja do 2. svetovne vojne.*

Univerzitetni učbenik

Zbirka: *Digitalna knjižnica*

Uredniški odbor: dr. Igor Ž. Žagar, dr. Jonatan Vinkler, dr. Janja Žmavc

Podzbirka: *Compendia (univerzitetni učbeniki)*

Urednica podzbirke: dr. Janja Žmavc

Urednik izdaje: dr. Jonatan Vinkler

Recenzenta: prof. dr. Peter Vodopivec, doc. dr. Vesna Leskošek

Prevajalec povzetka: dr. Igor Ž. Žagar

Oblikovanje, prelom in digitalizacija: dr. Jonatan Vinkler

Izdajatelj: *Pedagoški inštitut*

Ljubljana 2008

Zanj: dr. Mojca Štraus

Naklada: 50 izvodov

Imetnica stvarnih in moralnih avtorskih pravic na tem delu je avtorica Sabina Ž. Žnidaršič. To delo je na razpolago pod pogoji slovenske licence Creative Commons 2.5 (priznanje avtorstva, nekomercialno, brez predelav). V skladu s to licenco sme vsak uporabnik ob priznanju avtorstva delo razmnoževati, distribuirati, javno priobčevati in dajati v najem, vendar samo v nekomercialne namene. Dela ni dovoljeno predelovati.

 PEDAGOŠKI INŠTITUT

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

305-055.2(497.4)"1850/1941"(075.8)
316.346.2-055.2(497.4)"1850/1941"(075.8)

ŽNIDARŠIČ-Žagar, Sabina, 1964-

Ženski so pa vzrasle svetlejše dolžnosti nego kuhati in prati
--- [Elektronski vir] : podoba in pojavnost žensk na Slovenskem :
Slovenke, od sredine 19. stoletja do 2. svetovne vojne :
[univerzitetni učbenik] / Sabina Ž. Žnidaršič ; [prevajalec
povzetka Igor Ž. Žagar]. - Ljubljana : Pedagoški inštitut, 2009. -
(Zbirka Digitalna knjižnica. Compendia : univerzitetni učbeniki)

ISBN 978-961-6086-76-9

243489792

Kazalo

<i>Uvod</i>	7
<i>Materinstvo</i>	19
Vzgoja meter za (pravilno) materinstvo – prvi priročniki	34
Dojenje	49
Vzgoja	55
Nova vzgoja hčera in nujnost medgeneracijskega spora	59
<i>Gospodinjstvo – ker so tudi zanj ženske (kot) ustvarjene</i>	77
Gospodinske šole	81
Gospodinske šole za kmečka dekleta	89
Bistvo sodobnega gospodinjstva	100
Gospodinjstvo – poklic	105
Mož – v središču ženinega gospodinja	111
Kriza zakona?	112
In svobodna ljubezen	115
Ženska moški duši ni enaka	122
Zakonske posvetovalnice ali kako rešiti zakon	131

Ljubezen – znova	135
Idealni moški	138
<i>Žensko telo</i>	151
Nova dilema: kontracepcija in/ali abortus	168
Vzdržnost na pohodu ali metoda »varnih« dni Knausa in Ogina	175
Drugačen pogled ali boj za legalizacijo materinstva	190
<i>Zaključek</i>	195
<i>Povzetek</i>	201
<i>Summary</i>	203
<i>Viri in literatura</i>	205
Samostojne in knjižne objave	205
Časopisna in revialna besedila	208
Druga besedila	216
<i>Imensko kazalo</i>	217

Uvod

V besedilu, ki je pred vami in ima naslov *Ženski so pa vzrasle svetlejše dolžnosti nego kuhati in prati ...* Podoba in pojavnost žensk na Slovenskem: Slovenke, od sredine 19. stoletja do 2. svetovne vojne, smo skušali ugotoviti, kako, če sploh, se je spremenjala podoba tistih dveh vlog, ki sta veljali za najbolj ženski, materinstva in gospodinjstva. Spoznati smo želeli, kateri motivi, argumenti in ukrepi so vplivali na morebitne spremembe v teh dveh podobah, ali pa, na drugi strani, katere sile so delovale v smislu ohranjanja njune nespremenljivosti, statičnosti. Da smo si za osrednji predmet raziskave izbrali prav podobi matere in gospodinje, dve najbolj tipični, najbolj stereotipni ženski vlogi, sta bila kriva (predvsem) dva razloga (oba, bolj ko ne, formalne narave): 1. dejstvo, da so bile pri nas že opravljene nekatere raziskave o ženskem/-ih gibanju/-ih za doseg večje ženske enakopravnosti na različnih področjih (izobraževanje, politična participacija, delo)¹ in da tovrstnih raziskav

¹ Naj navedem le nekaj publikacij, ki se lotevajo različnih področij ženske afirmacije pri nas: Vlasta Jalušič, *Dokler se ne vmešajo ženske*, Ljubljana 1992; Aleš Gabrič, Polona Kekec, Brigita Rajšter, *Odvetnica in pisateljica Ljuba Prener*, Ljubljana 2000; Mirjam Milharčič Hladnik, *Šolstvo in učiteljice na Slovenskem*, Ljubljana 1995; zbornik *Izobraževanje in zaposlovanje žensk nekoč in danes II*, Ljubljana 2000; *Zbrana dela Angele Vode*, Ljubljana 1999; Vesna Leskošek, *Feminizem prvega vala (pred drugo svetovno vojno)* (doktorska disertacija), Ljubljana 2002; zbornik *Splošno žensko društvo, 1901–1945*, Ljubljana 2003;

za področje zasebnega, družinskega življenja žensk še nimamo, in 2. dejstvo, da je publicističnih besedil, virov prav na našo izbrano temo in v izbranem zgodovinskem obdobju relativno največ.² Svoje raziskovanje smo oprli na tedanje časopisje, strokovne revije in predvsem ženske revije. Z analizo in primerjavo besedil bomo skušali dognati glavne poudarke in se s pomočjo interpretacije dokopati do razumevanja (vsaj) najbolj poudarjenih in izpostavljenih tem. Seveda si ne delamo utvar, da bomo lahko začrtali enoznačno podobo tedanje ženske, njenega čustvovanja in samorazumevanja; v zgodovini ženska zgodba ne obstaja, ženske se med seboj razlikujejo tako kot moški in se med seboj prav tako strastno razhajajo v prepričanjih, stališčih, predsodkih, osebnih izkušnjah kot njihovi moški sotrudniki. Pripadnost ženskemu spolu ima dva ravni, ki se med seboj prej razhajata kot zblížujeta; pripadnost biološkemu spolu (sex) definira žensko kot tisto, ki je sposobna otroka donositi in roditi, ki je najbolje opremljena za prvo nego otroka,³ pripadnost družbenemu spolu (gender) pa za ženske različnih okolij in časov nikakor nima enakih posledic. Pripadnice (sicer) ženskega spola (sex), ki pripadajo različnim družbenim razredom (gender), bolj, manj ali povsem brez-vplivnim skupinam, ki živijo v različnih (mestnih, industrijskih, vaških) okoljih, ki pripadajo različnim (katoliškim, protestantskim, židovskim itd.) verskim tradicijam, ki so zaznamovane s prav posebno (ne-belsko, ne-krščansko) rasno pripadnostjo,⁴ ki so se znašle v posebnem (samskem, poročenem, vdovskem, ločenem) statusu, ki so v svojem preživetju odvisne ali pa samo-

zbornik *Pozabljena polovica, Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 2007; Marta Verginella, *Ženska obrobja: vpis žensk v zgodovino Slovencev*, Ljubljana 2006.

² Kot sta pokazali diplomski nalogi Eve Vilfan z naslovom *Lik ženske v množičnih obćilih: Slovenec in Slovenski narod (1900–1914)* iz leta 1992 in Tanje Ivanek z naslovom *Lik ženske v množičnih obćilih na Slovenskem med vojnama* iz leta 1989, ki je bila opravljena na raziskavi *Slovenca in Ženskega sveta* – obe sta bili izdelani pod mentorskim vodstvom dr. Mace Jogan –, so prav področja, ki so zanimala tudi nas, v izbranih časopisih in revijah prevladovala: zakonska zveza, družina, žensko telo in njegova podoba. Bistveno manj pogosto so bile obdelane teme, ki neposredno zadevajo žensko javno življenje: izobraževanje, poklic, delo, politika. Glej Maca Jogan, *Seksizem v vsakdanjem življenju*, Ljubljana 2001, 35–44.

³ Gerda Lerner je zapisala: »Prva spolna delitev dela, v kateri so moški opravljali lov na velike živali, otroci in ženske pa lov na male živali in nabiralništvo, se zdi produkt biološke razlike med spoloma. Toda biološka spolna razlika ni razlika v moči in vztrajnosti med moškim in žensko, ampak zgolj reproduktivna razlika, še posebej v ženski sposobnosti, da neguje otroka.« Gerda Lerner, *The Creation of Patriarchy*, Oxford University Press, 1986, 42.

⁴ Pri nas sta bili posebej na udaru kot ne-naši, kot tisti tuji, drugačni skupini Judje in Romi. Opozarjam, da je bil, sodeč po publicističnih besedilih, antisemitizem pri nas v obravnavanem obdobju na pohodu. Najdemo ga tako v različnih povzetih člankih, poročilih o dogodkih v širši domovini in tujini, prav tako pa tudi v besedilih slovenskih avtorjev in avtoric. Da antisemitizem nikakor ni vzbujal negativne reakcije, lahko razberemo iz popolnega manjka vsakršnih tedanjih komentarjev, zavrnitev, distanciranj ali vsaj opazk na to temo. Raziskovalka Nataša Vittorelli z Dunaja, ki raziskuje žensko gibanje na področju južnih Slovanov znotraj avstrijske monarhije, me je opozorila na izrazito antisemitsko držo, celo sovražnost, na primer pisateljice in aktivistke Zofke Kveder.

zadostne ... vse te imajo in lahko pripovedujejo o svojih, različnih zgodbah ženske izkušnje v povsem določeni družbi. Tisto, kar ženske vseh časov in vseh stanov še najbolj združuje, pa sta prav izkušnji materinstva in gospodinjstva; materinstvo kot niz časovno razpršenih, ponavljajočih se dejavnosti, ki zahtevajo od ženske-matere koncentracijo pozornosti od same sebe na drugega, otroka. Skozi izkušnjo nosečnosti kot posebnega časa v življenju ženske (in njene ožje pa tudi širše okolice), zavezanega takim ali drugačnim, bolj ali manj racionalnim obredjem določene kulture, in materinstva se ženske, kljub siceršnjim nemajhnim razlikam, medsebojno prepoznavajo, razumejo in (včasih celo) solidarizirajo. Ženska izkušnja materinstva je tudi tista, ki je bila v zgodovinskih obdobjih patriarhata za ženske (še) najbolj zadovoljujoča, če ne celo edina možna karijera; in seveda gospodinjstvo, izkušnja nenehnega vrtenja opravil, s katerimi skušajo ženske ujeti kaos vsakdanjega življenja, ga skozi svoje delo osmisлити, mu dati (zgodovinsko, kulturno) primerno podobo, ga razstaviti in znova prepustiti kaotičnosti, da se začarani krog ženskih gospodinskih opravil lahko spet zavrti. Pregovorna utrudljivost, nezadovoljivost gospodinskega dela izvira prav od tu: iz časovne kratkosti učinkov gospodinskega dela in iz omejenih možnosti njegove predstavitve, ki je lahko zgolj negativna, kajti gospodinsko delo se opazi zgolj v svoji negativni obliki kot ne-delo. Če so bila gospodinska opravila v tradicionalnih okoljih zgolj manjši del vsakdanjega dela, pa so postala z rastjo pomena doma kot zatočišča pred zunanjim svetom, kot oaze sredi zahtevne zunanosti in z rastjo potrošništva časovno zamudna in tehnološko čedalje zahtevnejša. V svetu, ki se je industrializiral, ki je stavil na učinkovitost in čedalje večjo specializiranost, zaradi katere je nekoč celovito opravilo razpadlo na več, med seboj ločenih in do popolnosti izpeljanih operacij, so skušale (morale in hotele) temu razvoju slediti tudi gospodinjke. Matere in gospodinjke so, tako smo predpostavljali, sestavni del družbe in če se ta spreminja tako korenito, kot se je prav v desetletjih pred in po prvi svetovni vojni, so se morale tudi one. Spremeniti so morale predvsem svoj odnos do tega, kar počnejo, kar naj bi počele, kar naj bi (znova) počele pravilno tudi v spremenjenih razmerah in na podlagi novih znanstvenih spoznanj.

Nedvomno so ženske v marsičem v prelomnem obdobju zadnjih desetletij pred razpadom habsburške monarhije, med prvo svetovno vojno in v medvojnih desetletjih, v obdobju enega človeškega življenja prehodilo sprememb polno pot; na področju javnega, družbenega so postale

pomembne partnerice, sodelavke, konkurentke, sogovornice itd., osebe, brez katerih si ni več mogoče misliti družbenega dogovora. Čeprav pogosto (še) niso bile enakopravne in še manj enake, pa jih ni bilo (več) mogoče pogrešati ali spregledati. Postale so akterke družbenega življenja; kot delavke, kot strokovnjakinje, kot potrošnice so se ženske v prvi polovici 20. stoletja (tudi) pri nas (iz-)oblikovale kot pomembna, po izkušnjah, socialni pripadnosti, izobrazbi, življenjskem slogu, svetovnem nazoru itd. neenotna, a vendar kot družbeno prepoznana in prepoznavna skupina.

Glede vprašanj odnosa družbe do materinstva smo izhajali iz predpostavke, da se je v pogojih oblikovanja sodobne, nacionalne države ta odnos (skorajda) moral zaostri. V razmerah, kakršne so vladale v medvojnem obdobju, ki mu je dajala prav poseben prizvok evgenika, se je moral pritisk zainteresirane skupnosti na ženske-roditeljice in matere-vzgojiteljice povečevati, postajati je moral čedalje bolj določen, artikuliran in zahteven. Sodobna znanstvena spoznanja in razvijajoča se praksa novih strok, predvsem tistih s področja medicine (psihoanaliza, psihiatrija, pediatrija), so še povečevala pritisk na ženske-matere. Materinstvo je pridobivalo novo podobo, postajalo je kompleksnejše, zahtevalo je posebne spretnosti in znanja, ki jih ženske niso mogle več črpati iz svojega naravnega instinkta, ampak so zahtevala učenje. Naše izhodišče je bilo, da moramo iskati izvore današnje kompleksne podobe matere prav v tem času, na prelomu 19. v 20. stoletje in v prvi polovici 20. stoletja. V stoletnem razvoju je podoba konvertirala od samozadostne, samozavestne, čeprav povsem neuke (in za današnje standarde nemarne) matere po naravi in instinktu, do mnogo manj gotove, a mnogo bolj dojemljive za strokovne nasvete, matere, ki se zaradi vedno novih in novih spoznanj in sporočil čedalje bolj zaveda svoje odgovornosti, celo usodnosti za celoten otrokov razvoj in prihodnost, predvsem pa se zaveda svoje krivde. Krivda je postajala v 20. stoletju čedalje bolj integralni del materinstva, kot na primer ljubezen, požrtvovalnost, naklonjenost. Najpogosteje jo povezujejo/-mo z novodobno razcepljenostjo žensk-mater še na mnoge druge, manj družinske, javnejše funkcije. Pa vendar, od kod se je vzela krivda, prav sedaj, ko so se matere bistveno več in kakovostneje (pojem je seveda relativen) posvečale otrokom?

Z razvojem tako znanosti kot tehnologij so se zahteve materinstva povečevale, enak učinek pa je imel razvoj tudi na drugo zasebno žensko polje delovanja in uresničevanja, na gospodinjstvo. Izhajali smo iz predpostavke, da gospodinjstva kot (ralativno) zapletenega sklopa najrazlič-

nejših dnevno ponavljajočih se opravil znotraj doma, ki so namenjena (zgolj) zagotavljanju in vzdrževanju razmer za nemoteno obnavljanje delovnih sposobnosti članov gospodinjstva, pred prodorom industrializacije (tudi pri nas) ni bilo in da so predstavljale dejavnosti, povezane z vzdrževanjem ugodja in telesnega blagostanja družinskih članov, na primer pranje, likanje, kuhanje itd., manjši in predvsem integralni del siceršnjih pridobitnih družinskih opravil. Razmere v gospodinjstvu znotraj tradicionalnega družinskega pridobitnega »podjetja«, v katerem so bile tako delitve delovnih nalog kot pristojnosti bistveno drugače, celo fluidno razporejene, so neprimerljive s sodobnim pojmom gospodinjstva, katerega bistvo je prav v njegovi nepridobitnosti, naravnosti v potrošnjo. Kakšen je bil odnos žensk do dejavnosti, ki so jo sedaj pripisali zgolj njim? In kako je družba opravičevala ujetost žensk v svet naraščajočih gospodinskih obveznosti?

So se ženske v obravnavanem obdobju sploh upirale družbeno predpisanim ženskim vlogam ali so jih sprejemale kot samoumevne? Ne nazadnje je bil to le čas ženskega gibanja za dosego večjega družbenega priznanja, za dosego enakopravnosti žensk na vseh področjih javnega življenja. Kako, v čem so se samopodobe deklet, rojenih že znotraj obravnavanega časa, razlikovale od podob njihovih mater, babic? Razlike v načinu življenja »stare« in »mlade« generacije se lahko v polnosti uveljavijo le tedaj, ko družba ne temelji več na tradicionalnih vrednotah in načinih ohranjanja teh, ko se odprejo možnosti vertikalne in profesionalne mobilnosti in s tem izstopa posameznika iz družinske in spolne »usode«. Takrat se (lahko) rodi »medgeneracijski konflikt«, nesporazum dveh po vrednotah in (predvsem) pričakovanjih različnih generacij. Predpostavljali smo, da se je t. i. »medgeneracijski konflikt« mogel in moral pojaviti tudi pri nas prav v teh desetletjih, predvsem zaradi intenzivnejšega vključevanja deklet v izobraževalne sisteme in v delovne procese izven doma. Izmik vzgojnim normam in vrednotam zgolj staršev, predvsem mater, odpiranje vrat novim pogledom, zraslih (tudi) iz novih znanstvenih spoznanj o človekovi duševnosti, o potrebah, o njihovih zadovoljitvah itd., oblikovanje novih (poleg do tedaj edino cerkvenih oz. verskih) centrov avtoritete je ustavilo preprost prenos tradicionalnih vrednot. Pa vendar je bilo vprašanje, koliko so te spremembe resnično (lahko) vplivale na primer na odnose med zakoncema. Sedanja izkušnja relativne togosti spolno utemeljene (ne-)delitve dela med domačimi stenami kaže namreč na to, da do tovrstnih premikov ni prišlo. Zanimalo nas je, zakaj ne.

In ne nazadnje, zanimalo nas je, kaj je pričakovala nova ženska 20. stoletja od moškega. Se je odnos do moškega kaj spremenil pri ženski, ki je lahko za svoje preživetje na trgu dela poskrbela sama? So bila pričakovanja žensk, profesionalk, zaposlenih izven doma glede zakonskih mož kaj drugačna, kot so bila na primer pričakovanja njihovih mater? So ženske zahtevale večjo enakopravnost tudi doma, ali je bila to zahteva zgolj za prostor javnega? So moški hoteli, znali in zmogli prepoznavati nove ženske želje in jim slediti?

Da bi lahko razumeli, kako so ženske konec 19. stoletja in v obdobju do druge svetovne vojne sploh razmišljale o sebi, o svojem mestu v družbi, v družini in predvsem o svojem poslanstvu, smo si pomagali predvsem z ženskim tiskom. *Slovenka* in *Ženski svet*, ženski ogledali dveh obdobj, zaznamujeta skrajni časovni meji pričujoče naloge. Prva ženska revija, pisana prav za slovenske ženske, je bila *Slovenka*, ki jo je začela v Trstu letu 1897 izdajati tamkajšnja učiteljica Marica Nadlišek (kasneje poročena Bartol). *Slovenka* je najprej izhajala vsakih štirinajst dni kot priloga političnega dnevnika *Edinost* v Trstu, zadnje leto je izhajal kot samostojen mesečnik. »Ni slučaj,« da se je rodila prva ženska revija za *Slovenke* prav v Trstu, je zapisala leta 1926 Minka Govekar, »saj v Trstu so bile Slovenke že od nekdaj najagilnejše, najbolj narodne, a tudi trezno praktične.«⁵ Že od začetka si je uredništvo revije zadalo nalogo pojasnjevati nove pojme, ki jih je prinesel tudi med Slovenke nov čas in katerih zapolnitev terjajo nove razmere. »Doba tradicij in predsodkov je zastarela in morala se je umakniti, ko so nastale druge, do cela nove razmere,«⁶ pojasnjuje uredništvo svoje prizadevanje. Krog sodelavk nove revije se je hitro povečeval. Ob 25. obletnici prve številke je njena prva urednica zapisala: »Začelo so se vzbujati razne sotrudnice na vseh koncih in krajih naše zemlje. Pošiljale so svoje prispevke, katere sem uvrstila v list, če je le bila kaka dobra ideja. Preoblekla sem jo, če je bilo treba, v dostojno obleko in zagledala je beli dan v veliko veselje pošiljalkino ... Tudi rokopise sem morala v zimskih mesecih pregledovati le zvečer in ponoči, ker takrat smo imeli šolo dopoldne in popoldne. Bože moj, kakšni so bili nekateri rokopisi! Pisava drobčkana, drobčkana, jezik kak krajevni dialekt, ideja pa dobra, vredna, da se predela.«⁷ In tako so se povezala imena: Marica II Strnad, Danica (Elvira Dolinar), Vida (Jeraj), Kristina (Schuler), Bogomila – Mirka – Zagorska – Posavska (Ljudmila Poljanec), Utva (Mila Prunk), Zorana (Franja Trojanšek), Zofka

⁵ Minka Govekar, Naše žensko časnikarstvo, *Slovenska žena* (1926), 202–223.

⁶ Pro domo. Uredništvo Slovenke, *Slovenka* (1900), 24.

⁷ Marica Bartol, Jubilej, *Ženski svet* (1923), 114–115.

Kveder in druge. Slovenka je kmalu prerasla začrtane okvire poučevanja, narodnega ozaveščanja slovenskih žensk, in je načenjala najdelikatnejša vprašanja ter dregala v najbolj žgočo problematiko svojega časa. »*Razgovor o prostituciji in prostitutkah, o spolni vzgoji, o ločitvi zakona, enaki morali za oba spola in kar je še sličnih. Prav za ženske toliko perečih stvari, takih vprašanj se spodoben človek dotlej v spodobni družbi ni smel dotikati ... Pa so prišli Slovenkine sodelavci in so spravili vse to na beli dan. Kakšna smelost! Kakšni revolucionarni nazori! Za takrat!*«⁸ je vzklikala Minka Govekar in mi ji seveda moramo verjeti. Usmeritev revije je postajala iz številke v številko jasnejša, čedalje bolj se je poglobljala v problematiko ženske podrejenosti, nagibala se je celo k feminizmu; »*zlasti s feminističnimi članki urednice same pa razborite Danice in Marice II kmalu začela postavljati v službo feminističnega poslanstva in se je že v drugem letniku idejno razmahnila prek narodnega okvira, kljub temu, da je urednica v uvodni besedi podčrtala kot važno točko programa narodno nošo*«.⁹

Marica Nadlišek je bila po svojem pisanju in nazorih poznana že leta pred začetkom izdajanja Slovenke in si je že v tistih letih nakopala nemalo zamer (in prav toliko odobravanja); njen vsekakor najzagrizenejši, pa tudi stilno najizbrušenejši nasprotnik pa je bil nedvomno dr. Anton Mahnič. Ne moremo si kaj, da ne bi na tem mestu navedli nekaj napadov, sicer za naše razmere tako redkega spoja najočitnejše mizoginije in retorične perfektnosti, Mahniča na račun Marice Nadlišek (ta mu je postala prisposoda za vse padle slovenske intelektualke), ki povsem jasno kažejo avtorjev (pa ne le njegov) odnos do žensk in še posebej do (nasledkov vsakršnega) ženskega gibanja. »*Tržaška Marica*«, kot jo naslavlja dr. Mahnič, se je drznila v *Slovanskem svetu* 'lotiti' *Rimskega katolika*. »*Razgrel jo je in razljutil in razvpihnil tako, da je vzela v svojo belo-nežno ročico ostro pero ter napisala proti nam kritiko, koker je nismo še brali dolgo dolgo časa. Molčal je Stritar, obmolknil dr. Vošnjak, obmolknil vseučiteljski profesor dr. Celestin, molčal dr. Tavčar, obmolknil dr. Romih – vže dve leti uživamo – hvala Bogu – lepi mir na slovstveno-kritičnem bojišču*¹⁰ – a zdaj vzdigne se tam od morja amazona Marica. Česar moški profesorji-doktorji niso dognali – to hoče ona! Da ne zabimo – molčala je tudi Janja Miklav-

⁸ M. Govekar, n. d., 205.

⁹ Pavla Hočevar, Ob štiridesetletnici prvega našega ženskega lista, *Ženski svet* (1937), 293–297.

¹⁰ Na začetku prvega letnika *Rimskega katolika* je rokopisni pripis izjave župnika Ivana Godca iz *Našega lista* (1908, št. 36 in 59): »Dr. Mahnič je mandral po vrtu slovenske poezije, da je nazadnje celo polje slovenske književnosti bilo takino, kakor bi se bila po pisu valjala čreda slonov. Ni bila škoda, da je popravljal trnje. A cvetlice bi bil pač smel pustiti.«

čičeva, prelagateljica Amicisovega framasonskega ‚Cuore‘ ...»¹¹ In kaj naj bi, po Mahnič, Marica, sicer učiteljica, počela v življenju, namesto da »pisa-ri razprave«? Tu Mahnič citira v grškem izvirniku, ki ga potem tudi prevede, kajti »Marica najbrž še ni brala Homerjeve Iliade – vsaj v grškem izvirniku ne«, Hektorjeve besede ženi Andromahi: »Ženska primi za kolo-vrat in vreteno pa predi! Pridno mešaj po loncih in kozicah, da se ti ne pri-smodi in se ne bo mož jezil!« In temu sledi veliki finale: »Da, Marica! .../ ostanite pri svojih tj. ženskih opravilih. Ako ste gospa, krpajte možu hlače, pa vmivajte in povijajte otroke, če jih imate. Ako ste gospodična, pridno sti-kajte po zapisniku ženskega okinčja, ki ga najdete na strani 92 Mantagaz-za-ve knjige ‚Il secolo tartufó‘, kajti pust je in plesnih veselic v Trstu pa oko-lici o pustu ne manjka! Pa ker je Marička nekdanj obiskovala žensko učite-ljišče, bi smeli soditi, da je zdaj učiteljica. Prav – tedaj naj Marička otroke uči: a, b, c, d ... Naj se ne izogiba verskih resnic in naj ne vtepa v glavo ni-komur nazorov svojega boga Stritarja itd., sicer bi ‚Drejkí‘ ji vtegnili postre-liti se, kaker ‚idealni‘ ‚Zorín‘, in ‚Lenčke‘ pobegniti bog ve kam, kaker obo-ževana njena ‚Lepa Vida‘! Ako je pa otroška vrtnarica, naj vzame v roko Le-vstikovih poezij II. del, kjer najde npr. mej ‚otročjimi igrami‘ pesenco, kako se otrok uči držati žlico ... To je žensko /poudarjeno v izvirniku/, to je Vaše /poudarjeno v izvirniku/ opravilo – vojsko pa tj. določevati, kaj je ideali-zem, kaj realizem, kako je krščanstvo Lindnerjevo in kake so doktorske di-plome – to vse in kar je enakega blagovoljno prepuščajte nam, možkim /po-udarjeno v izvirniku/; mi se bomo vže o vsem dogovorili.«

Seveda se je Marica Nadlišek na posmehljivko odzvala, dr. Mahnič pa tudi, tokrat še mnogo bolj nesramno. Njegovih besed, kaj si misli o »emancipantinjah«, ni potrebno posebej komentirati: »Sicer ima Marica, kaker sploh ženske, čudne pojme o nas. Mi potujemo, kaker trdi, po svetu – v kovčegu, in gledamo vedno v tla, mej tem ko bi morali gledati v svet, v svet! Pa ne ve Marička, da hočemo s tem dati dober vzgled takim Mickam, kaker je ona, ki tako rade nosijo glave pokonci in švigajo z očmi po mestnih ulicah, da jim le težko kdo uide! Nismo sicer tako nevsmljeni, da bi take spogledlji-ve nagajivke po ulicah lovili in jih v kovčege zapirali (akoravno bi morda zaenkrat ne škodilo), vendar Marici in drugim oblastnim emancipantinjam bi za pokoro naložil, da bi vsaj žakelj čez obraz nosile, tj. pajčolan, pa prav debel, da bi se skoz nič ne videlo! Vi, Marica, kaker bi znal sklepati iz Vaše deviške nežnosti, nimate še moža, pa kogarkoli zadene ta sreča, da se mu na vrat obesite, drugače ne bi imel z Vami miru, nego da Vas zaklene v – kov-

¹¹ Anton Mahnič, Listek. Kaj piše ‚Marica‘, *Rimski katolik* (1893), 114–118.

čeg in Vas s kovčgom vred vrže v – omaro.«¹² In bodoči škof na koncu navrže še naslednje besede: »Tedad, Marička, poboljšajte se, bodite krotki kakor ovčica, in morda Vas še kdo pobere. Mi Vam privoščimo to srečo. Pa le urno; res sicer, da veli pregovor: bolje kasno, kakor nikdar, toda ‚provecta aetas‘ je za ženske osodepolna, ker za ‚staro škatlo‘ nihče ne porajta, ali pa ji vsilijo kakega zakajenega vdovca. Bog Vas varuj te nesreče!«

Marico Nadlišek, ki je morala pri svojem delu »pogoltniti marsikatero grenko, kar je razumljivo, če se pomisli, kako so se takrat izpodtikali ob vsaki stvari, posebej še ob ženskem gibanju v Slovenih,«¹³ je leta 1900 za krmlom zamenjala mlajša, socialdemokraciji naklonjena Ivanka Anžič-Klemenčič. Sprememba je reviji dobro dela in kot pravi Hočevar, se je »pod novim uredništvom razvila v pravo feministično revijo.«¹⁴ Nova urednica, ki »se je duhovno razvijala v drugačnih okoliščinah kot Bartolova,« je zaradi svojih »socialno-feminističnih« nazorov še pogostejše zadevala ob pred-sodke. Leta 1902 revija preneha izhajati. »Po šestih letih je Slovenka prenehala; uničilo je ni samo ženstvo, ki je bilo takrat feministično še malo zavedno, marveč tudi politika naših strank, ki imajo napredek žene samo v programu,«¹⁵ je zapisala štirideset let kasneje Hočevarjeva.

Po Slovenki smo imeli pri nas še nekaj ženskih revij, na primer leta 1905 je začela Minka Govekar izdajati svojo *Slovensko gospodinjo*, ki se je obdržala do prve svetovne vojne; tik pred vojno, leta 1912, pa je v Ljubljani izšla prva številka revije *Slovenska žena* Rudolfa Šege. Če je bila prva namenjena gospodinjam, materam, vzgojiteljicam, je bila druga, ki je doživela (zaradi premajhnega števila naročnic) vsega le pet števil, mnogo bolj politično in profeministično usmerjena.

Po prvi svetovni vojni je nastalo nekajletno zatišje, dokler ni 15. januarja leta 1923 izšla prva številka nove revije *Ženski svet*. Prva urednica je postala Pavla Hočevar, prav tako po poklicu učiteljica. Za razliko od predhodnice *Slovenke* se je lahko *Ženski svet* že kmalu pohvalil s kar 4000 naročnicami. Posebnost *Ženskega sveta* je bil tudi občutek za lastno, žensko zgodovino in prepričanje, da jo ženske potrebujejo; tako so uvedle posebno rubriko *Obrazi in duše*, v kateri so predstavljale pomembne sodobnice v svetu in (kar je še pomembnejše) bralstvu so predstavljale druga drugo. Tako se pred nami zvrsti galerija pomembnih slovenskih žen-

¹² A. Mahnič, Listek. Slovenska in hrvatska Marica. Žensko blebetanje za kratek čas, *Rimski katolik* (1893), 245–249.

¹³ M. Bartol, *Ženski svet* (1923), 114.

¹⁴ P. Hočevar, *Ženski svet* (1937), 296.

¹⁵ N. d., 297.

skih delavk, aktivistk, umetnic, od Marice Nadlišek-Bartol, Minke Govekar, prek Lojzke Štebaj, Ivanke Klemenčič, Zofke Kveder, Karle Bulovec in mnogih drugih. V različnih besedilih so se spominjale pomembnih obletnic iz lastnega delovanja (na primer obletnice *Slovenke*), v njih (že) vrednotile tedanje dogajanje in ga vpenjale v svoj sodobni čas. Prava občutek in skrb za lastno zapisano zgodovino dela *Ženski svet* še danes tako izjemen med ženskimi revijami.

Ženski svet je bil urejen že povsem sodobno; zgledov je bilo neprimer-
no več kot četrto stoletje prej. Revija je že na začetku poznala posebne tematske sklope, redne rubrike, namenjene različnim skupinam žensk: materam, gospodinjam, vzgojiteljicam, pa tudi izobraženkam, javnim delavkam. Zelo zgodaj je uvedla svetovalno rubriko, ki pa je »delovala« po potrebi bralk. Tematske številke, ki so jih ponavadi zasnovali ob koncu vsakega leta, v decembrskih številkah, so se dotikale tistega najintimnejšega: matere, novi možje, očetje, nove ženske. Nove zahteve so dirigirale širjenje revije s posebno modno prilogo, z modnimi kroji in nasveti. In, seveda, po *Ženskem svetu* so se sprehajale idealizirane podobe žensk v reklamnih sporočilih.

Niso nam samo ženske revije ponujale gradiva za analizo spreminja-
jočih se podob ženske-matere-gospodinje, čeprav smo prav ženski besedi odredili prvo mesto, v raziskavi smo upoštevali tudi besedila slovenskih časopisov: *Slovenca*, *Slovenskega naroda*, *Jutra*. Za dodatna pojasnila pa smo »povprašali« specializirane, strokovne, predvsem medicinske in pravniške revije.

Je mogoče iskati izvor mnogih stereotipov o tem, kaj je pravo žensko poslanstvo, kaj so prave ženske naloge, kaj so prava ženska opravila, za kaj je Bog žensko (sploh) ustvaril, v ne tako oddaljeni preteklosti, ali pa izvirajo stereotipne podobe žensk, ustvarjenih za rojevanje, vzgajanje otrok in lajšanje življenja možem, res od nekdaj, so res tako brezčasne, tako izven dosega sprememb časa, kot nam skušajo (znova) dopovedati nekateri? Je upor zoper stereotipne ženske vloge res upor zoper naravo ali zgolj revolt zoper nepravilnosti in nedoslednosti družbe, ki je v svojem razvoju dosegla in v lastne temelje zapisala nekatere civilizacijske norme? Ena od njih je tudi tista, da smo si vsi ljudje enaki, ne glede na spol, raso, versko, politično ali še kako drugo pripadnost.

Minka Govekar

»Minka Govekarjeva! Bila nam je najlepši vzor slovenske izobraženke; oboževale smo jo v onih lepih mladih letih, ko smo še študirale, ko smo bile lačne modre znanosti, žejne lepih besed, ko so nam duše hrepenele po vsem onem, kar naj bi bilo v korist in lepoto narodu in človeštvu.« – Pavla Hočevar

Marica Nadlišek-Bartol

»Prišla so strašna vojna leta v Trstu, ko je dobivala Marica za sedmeroglavo obitelj ¼ kg koruznega zdroba in 3 deke masti na teden! Dannadan so brneli v zraku zrakoplovi, polni sovražnih bomb ... Kadar je bilo pomanjkanje najhujše, je prispela v Ljubljano, pa prosila za drag denar hrane za deco tja doli do Mirne peči. Na lastnem hrbtu je prenašala po 20-25 kg živeža v Trst, da je bila rodbina obvarovana vsaj za nekaj časa najhujšega gladovanja.«

– Minka Govekar

Marija Kmet

»To je danes Marija Kmetova. Ranjena, ponižana in razžaljena mimo obupa in resignacije je šla in našla oporo pri Bogu. Pomirjena, vse razumevajoča in vse odpuščajoča se je sklonila do otrok, tem ljubljencem in prijateljem njenega »Sv. Frančiška«, da črpa njena duša iz njih novih bogastev. Sklonila se je do otrok, ker so ponižani in razžaljeni, kakor je bila ona ponižana in razžaljena ob vsakem koraku svoje kratke, prekratke mladosti.« – J. Ribičič

Ivanka Klemenčič

»Če predstavlja Klemenčičeva kot častnikarica in feministka etično pomembno osebnost, je ta njena odlika še posebno lepo izražena v njeni ženskosti in človečnosti sami. V tem pogledu je posebno značilno njeno prijateljstvo do dveh markantnih žensk svoje dobe: do pisateljice Zofke Kveder-Jelovšek-Demetrovičeve in pokojne s. Eleonore Mantuanijeve, znamenite učiteljice in vzgojiteljice par ženskih rodov ... Ivanki Klemenčičevi je osnova svetovnemu nazoru etika, trdna, neomahljiva in nekompromisna. V tem trdnem oporišču se ji neločljivo spajata obe komponenti njenega življenjskega prepričanja: strah božji v najvišjem smislu besede in svoboda duha.«

– Pavla Hočevar

Zofka Kveder-Demetrović

»Sedaj Zofka Kvedrova ne piše. Že dolgo je bolna na srcu. Preveč je pač delala! V tem pogledu me spominja Marije Baškirčeve, ki je hitela, hitela, a je v svojem nervoznem, nadčloveškem naporu pozabila, da ni dovolj, ako človek hrani samo svoj duh, nego mora misliti tudi na telo.« – Minka Govekar

Alojzija Štebiji

»V tem kaosu je pričela Lojzka Štebijeva svoje delo, ki je bilo nad vse težavno in nehvaležno ter je zahtevalo mnogo vztrajnosti in optimizma. Prepričana sem, da bi spričo neugodnih okoliščin in pogojev za razvoj ženskega gibanja ostalo to gibanje še bolj fragmentarično oziroma fiktivno, če bi mu ne dajala podviga in smernic močna vodilna osebnost z ustaljenimi nazori.« – Angela Vode

Angela Vode

»Njene knjige so izpoved moderne »feministke«, ki hoče preko vzgoje in boljšega položaja žene doseči večjo srečo za ves narod.«

– Pavla Mrak

Materinstvo

Slovenka, Slovenska gospodinja, Praktična gospodinja, Vesna, Ženski list, Ženski svet, Vigred, Gospodinja, Kmečka žena so le nekatere izmed presenetljivo številnih ženskih revij ali posebnih t. i. ženskih prilog sicer splošnih časopisov, katere so v obravnavanem obdobju od konca 19. pa do sredine 20. stoletja izhajale na slovenskem govornem področju leta in leta dolgo ali pa so doživele zgolj nekaj številčk.¹ Prva in dolgo časa tudi najpomembnejša naloga tovrstnih revij je bilo izobraževanje, celo vzgajanje žensk. Podobo, kakšna naj bo ženska, kaj naj počne in kako naj to počne, da bo spoznana za »pravo«, so tem revijam pomagali dograjevati tudi dnevniki (*Slovenec, Slovenski narod, Jutro*), vsak pač (nekoliko) po svoje, v soglasju s svetovnim nazorom, kateremu se je zapisoval. V novem svetu, v katerem so bile (tudi) ženske postavljene v nove življenjske kontekste, ko so morale in hotele prevzemati povsem nove življenjske naloge, ko so začele sanjati povsem drugačne sanje kot njihove matere, so šele (p)ostale prave ujetnice materinstva. V 19. in prvi polovici 20. stoletja se je pri nas izoblikoval naš stereotipni vzorec

¹ Prva prava ženska revija je bila tržaška *Slovenka*, ki je izhajala v letih 1897–1902. Najdlje pa sta izhajali reviji *Ženski list* (1913–1935) in *Ženski svet* (1923–1941).

za tisto pravo, dobro, požrtvovalno, potrpežljivo, ponižno, skratka spomina in spominjanja vredno mater.

»Mati, krepostna, skrbna mati, ki si je v svesti svojih dolžnosti in ki ima tudi trdno voljo je izpolniti, kako popolno bitje mora pač ona biti! Težka, neizmerno težka je tvoja naloga, mati; stane te neizrecnega truda. A blažena ti, ako si rešila svojo zadačo. Tvoje plačilo bode tudi neizmerno. Kako blaženi čuti polnijo materi srce! S tiho gorko ljubeznijo ljubi bitje, koje niti še rojeno ni, kojega še ne pozna. Skrbno odvrča vsak vnani vpliv, ki bi znal škoditi že v kali nežni stvarici. Ona kroti svojo zlovoljo, svojo naglo jezo, svoje strasti ter si vsaja v srce samo nežna, blaga čustva. Tiho, mirno opravlja svoj vsakdanji posel, željno čakajoča dneva, ko bode smela pritisniti prvič ljubljeno dete na kipeče srce. Pogled v deteta nedolžne oči, kojega pritiska na svoje prsi, ji je dosti odškodnine za ves trud, za prečute noči in prestane bolečine.«²

Nove vrednote, na primer uspešnost, storilnost, dobiček, zmaga in podobne, ki jih je prinesel novi red, so terjale tudi od mater predvsem uspešnost. Tako se je tudi uspešnost ženske-matere merila po »produktu«, po tem, kakšen je bil njen otrok, kako in za kaj je bil vzgojen. Da pa so ženske-matere dosegle zastavljene cilje, nikakor ni bilo vseeno, kako, kdaj, kolikokrat, če sploh so otroka dojile, kako so ga navajale na vsakodnevno higieno, katere vrednote so mu ob tem, ko so se z njim pogovarjale, vcepljale in podobno. Materinjenje³ nikakor ni moglo več ostati prepuščeno starodavnim ženskim instinktom, od vzgoje otrok so postale namreč odvisne tako velike stvari, kot sta na primer prihodnost države in obstoj naroda. Da o večnih, od Boga postavljenih vrednotah, niti ne govorimo; vse prepomembne vrednote, da bi jih prepustili naključni nevednosti žensk.

² Materinske dolžnosti, *Slovenka* (1898), 458–461.

³ *Materinjenje* je novejši pojem, ki ga je pri nas uveljavila prof. Tanja Renner, in označuje vse tisto, ker je do sedaj zajemal pojem *materinstvo*; razlika, ki jo vzpostavlja nova tvorjenka, je vsebinska: »materinstvo« je izrazito tehnični, celo pravni pojem, ki označuje razmerje mati – otrok, razmerje, ki je bilo vse do razvoja novih reprodukcijskih tehnik in mnogovrstnih kombinacij, ki jih te omogočajo, relativno enostavno določljivo. Nekaj podobnega se zaradi podobnih in tudi drugačnih razlogov dogaja s pojmom »očetovstvo«, ki je bil do zdaj tako precizno določen in visoko vrednoten. »Materinjenje« pa vključuje vse tiste raznovrstne dejavnosti, dolžnosti, opravila, čustvena razmerja itd., ki so potrebna in povezana z nego in vzgojo otroka, predvsem majhnega otroka, in ki jih je do sedaj vključeval pojem »materinstvo«. Za nalogo »materinjenja« in za vzpostavitev takega odnosa med otrokom in osebo, ki materini, je seveda spol te osebe povsem postranskega pomena. Tista, ki materini, je lahko tudi ženska, (še vedno) običajno otrokova mati, vendar je za samo bistvo materinjenja to nepomembno. Vsebinska specializacija pojmov je bila nujna, predvsem zaradi večje preglednosti čedalje raznovrstnejših odnosov v družinah, med otroki in tistimi, ki za njih skrbijo.

»Materinstvo je postalo skoraj vera; vse vrline, ki so jih imeli za »ženske« – občutljivost, sočutje, potrpežljivost, samopožrtvovalnost, čednost, nežnost, vdanost in visoko moralnost – so se zbrale v podobi Matere. Ženske niso bile več tako pomembne kot upraviteljice gospodinjstva, ampak so postale »moralno tkivo v družinski dieti. Odgovorne so bile za to, da je dom miren, harmoničen in za moža in otroke moralno spodbujajoč«, zatočišče pred pokvarjenostjo na delu, kraj sladkosti in miline.«⁴

Slovenka, prva prava slovenska ženska revija, ki jo je začela leta 1897 urejati Marica Nadlišek v Trstu, kasneje tudi Bartol, je bila tudi prva, ki je med Slovenke prinašala nove poglede o materinstvu, o pomenu/-ih in poslanstvu materinstva v novih razmerah, v novih časih itd. Na začetku so bila besedila splošnejše narave in v njih so se avtorice in avtorji bolj kot čemu drugemu predajali moraliziranju in idealiziranju, tudi zato, ker so bile prve sodelavke *Slovenke* mlade, večinoma samske in po poklicu pogosto učiteljice. Zato ker je bila njihova vednost o vsakdanu žensk in mater različnih slojev tako rekoč nična, je bil njihov pogled na to, kakšni naj bi bila tista prava ženska in mati, izrazito idealističen, celo romantičen, pogosto pa povzet kar po tujih virih, najverjetneje pa daleč stran od domačih zgledov, ki si jim jih lahko nudile matere in stare matere.⁵ Tedenja retorika avtoric se ni bistveno razlikovala od tiste izpod moških peres: idealizirano materinstvo, ki so ga skoraj vedno povezovali z nemožljivim odrekanjem in vsakovrstnim trpljenjem, je bilo od nekdaj in naj bi tudi ostalo edina, sveta dolžnost in sanjani ideal vsake odrasle ženske. »Lepa, sveta je naloga matere: njeno ljubeče srce zasaja v mlada otročja srca prve kali bodočega razvitka, napenja one strune, po katerih zvuči potem rada pesem vsega življenja!«⁶ pravi Celestin, Josip Korošec mu pritrjuje: »Kaj ti je bila skrbna l...l mati gotovo ne pozabiš tudi v 60. letu svojega življenja.«⁷

Obdobje druge polovice 19. in prvih desetletij 20. stoletja je bil čas, ko se je javna beseda uveljavljala in nato tudi zasedla tisto osrednje in celo odločujoče mesto pri oblikovanju javnega mnenja, prepričanj in stališč, ki ga ima še danes. Lahko bi rekli, da ravno ob pravem času, ko so se vedno nova in nova znanstvena spoznanja kar kopičila, je prav revialni tisk poskrbel za njihov prevod v preprostejšo, laikom razumljivo besedo. S so-

⁴ Sheila Kitzinger, *Me, matere*, Ljubljana 1994, 173.

⁵ »Vsekakor pa je potrebno upoštevati tudi vpliv siceršnje socialne neenakosti žensk na njihova stališča in besedišče,« kot opozarja Maca Jogan, n. d.

⁶ Fran J. Celestin, *Žensko vprašanje*, *Ljubljanski zvon* (1884), 162. Članek je povzela *Slovenka* še leta 1900.

⁷ Josip Korošec, *Materina dolžnost*, *Slovenka* (1897), 8–9.

časnim in tudi posledičnim dvigom ravni pismenosti in bralne kulture so k nam dobesedno drle nove ideje, novi pogledi in novi življenjski stili, ki so tudi (ali predvsem) zarezali v dotedanji svet žensk.⁸

Bolj ko se pomikamo v 20. stoletje, bolj so povečuje število besedil praktične narave, takih, ki so se lotevali povsem konkretnih vzgojnih problemov in ciljev, ki so prinašali nasvete za boljšo, naprednejšo nego in vzgojo majhnih in večjih otrok. Tako je na primer ženska revija *Ženski svet* že v prvem letniku leta 1923 uvedla posebno stalno rubriko *Materinstvo*. Bolj ali manj strokovni nasveti, katerim je bila ta rubrika izključno namenjena, so segali vse od navodil za uspešno dojenje, praktičnih napotkov, kako ravnati z bolnim otrokom, kako pripraviti otroka na šolo, do tega, kako (tudi) dečke poučiti o nujnosti vsakodnevne osebne higie-ne, o različnih ženskih boleznih, kako naj se odraščajoča dekleta obnašajo v fantovski družbi, pa vse do uvajanja novih, modernejših vzgojnih praks itd.

»Rak na maternici. V Jugoslaviji umira vsako leto 13.000 ljudi na raku, med temi 4400 žensk vsled raka na maternici ... Zdravniki trdijo, da je glavni vzrok tej bolezni nesnaga. Pri nas smo v tem pogledu še zelo zaostali, skrb za čistočo na spolovilih se zdi marsikateri še greh ... Mesečno krvavenje in razdraženost žene v tem času omogočita, da se maternica hitreje okuži in oboli za rakom. Zato se je treba takoj po vsakem perilu prav dobro umiti ali okopati ... Raka na maternici dobe večkrat ženske pri porodu ... Kdor oboli za rakom, mora iti takoj k zdravniku in v bolnico. Drugače spravi v nevarnost sebe in tudi one, ki pridejo ž njim v dotiko. Tudi rak je namreč nalezljiva bolezen.«⁹

»Hrana v otročji postelji. Mleko, mesna juha, nekoliko belega kruha; od tretjega dne dalje, ko se črevo prvič izprazni, lahke mesne jedi (telečja obara, teletina, kuhana kokoš), zelenjava (ne zelje, graha, fižola ne, kar nape-nja), riž, kuhano sadje. Preveč mleka ali prežgane juhe ni priporočljivo, ker kvari tek. V nosečnosti in med poznejšim dojenjem mnogo surove zelenjave in surovega sadja.«¹⁰

»Plašljivo dete je velik križ družini in sebi samemu. Otrok je tak nava-dno zato, ker je že iz malega razvajen, preskrbno negovan in raznežen ... Nekatera mati razvadi otroka že v prvem letu. Kakor hitro se začne zave-dati svetlobe, že se dere, ko opazi, da je samo ali v temi ... Kakšen križ ima

⁸ Predvsem imamo v mislih ženske-gospodinje kot glavne potrošnice in ženske-matere kot prve vzgojiteljice.

⁹ Materinstvo, *Ženski svet* (1926), 155–156.

¹⁰ Materinstvo, *Ženski svet* (1928), 124.

mati s takim otrokom! Vedno ga mora kdo spremljati, ako hoče iti v temno sobo. Ure in ure mora mati presedeti pri njem, držati ga za roko ali za glavo in mu peti. Težko je kasneje odvaditi otroka plašljivosti, zato je bolje, da mu je ne privzgojimo. Že iz malega ga navajajmo, da bo sam v temi. Bavbavi, črni možje, pošasti in drugi duhovi teme naj izginejo iz naših pravljic, če hočemo, da bodo živci naše dece zdravi in močni.»¹¹

»Nosečnost in duševno stanje žene. Nosečnost pomeni za ženo velik preobrat v njenem telesnem in duševnem življenju ... Žena, ki trpi v nosečnosti, je v breme vsej družini, marsikdaj se maščuje to trpljenje tudi na otroku. Zato bi morali domači, posebej pa mož, uvažavati njeno izredno stanje ter storiti vse, da ji olajšajo muke. Težka dela, jeze, skrbi so kakor udarci na njen organizem in dušo. Da se še dobe tašče, svakinje, možje, ki se ne ozirajo na trpečo ženo ali jo celo namenoma trpinčijo, je pač znamenje njih moralne pokvarjenosti in neizobraženosti. Celó z živaljo postopa človek milejš, pa bi ne imel sočutja in spoštovanja do žene, nositeljice novega človeka!«¹²

*»Mesečno perilo ... Že pred več leti je dunajski zdravnik Schick opazoval čuden pojav pri svoji služkinji: Ko je imela perilo, so v njeni roki neverjetno hitro ovenele vrtnice, anemone, bele krizanteme in tobakov cvet !...! je pač zdravnik sklepal, da mora žena izločati ob dotičnem času posebne škodljive snovi /poudarjeno v izvirniku/ ... Zato mislijo sedaj, a natančno še niso dognali, da se tvori takrat v krvi neki strup; ob perilu namreč umre posebna jajčna celica, ki povzroča krvavenje in najbrže tudi ta strup. Ta strup pa deluje, kakor sedaj sklepa zdravniška veda, na zunaj in naznotraj. V telesu povzroča krče, utrujenost, bolečine v glavi, želodcu itd., na zunaj pa se ja-
ulja – seveda le v izjemnih slučajih – kot škodljiv vpliv na rože, kvas idr.«¹³*

V besedilih najrazličnejših zvrsti, vrst in namenov tako v 19. stoletju, še v mnogo bolj izoblikovani podobi pa v 20. stoletju, se srečujemo s prav posebnim pogledom na žensko-mater, s pogledom, ki z realnostjo živih žensk ni imel veliko skupnega. Avtorji in avtorice so izoblikovali pravi kult materinstva; idealni materi, glavni svečenici tega kulta, pa je imela še največ možnosti, da se ji približa ženska-mati-gospodinja srednjega razreda. Zdi se celo, da so materinstvo v posamezni družbi z besedo toliko bolj poveličevali, celo mistificirali, kolikor slabše se je sicer godilo ženskam in tudi (ali predvsem) materam v tej isti sredini. Povzdigovanje mater in omejevanje sposobnosti in (predvsem) dolžnosti žensk zgolj na materinstvo je videti na prvi pogled neproblematično, kaže se celo kot nad-

¹¹ Materinstvo, *Ženski svet* (1928), 219.

¹² Materinstvo, *Ženski svet* (1928), 349.

¹³ Materinstvo. Mesečno perilo, *Ženski svet* (1925), 236–237.

časovno, ahistorično in za naše preučevanje torej povsem neprimerno naravno dejstvo – po načelu: ženske so rojene, poklicane, narejene za to, da postanejo, da so matere. Vendar so študije¹⁴ pokazale, da ima tudi sodobni kult materinstva svojo zgodovino, da se je v določenem zgodovinskem času in znotraj določene kulture pojavil, se pod vplivom različnih dejavnikov v družbi razvijal in pridobil celo značilnosti in moč stereotipa.

Materinstvo (oz. materinjenje) so še v obdobju med obema vojnama razumeli kot »jedro ženskega in družabnega vprašanja«. ¹⁵ V obdobju, ko so (tudi) ženske čedalje pogostejše odhajale dnevno na delo izven svojega doma, ko so v svojem vsakdanjiku čedalje več časa namenjale stvarjem, ki z osebnim, družinskim življenjem niso imele neposredne povezave, so se (znova) krepile zahteve po večji, po možnosti celo popolni zavezanosti žensk-mater materinskim in družinskim nalogam. Dvojnost profesionalnega in zasebnega dela, ki so ga živele, le z redkimi srečnimi izjemami, vse ženske, predvsem pa dvojnost njihove obremenjenosti, pogosto na račun prav zanemarjanja materinskih in gospodinjskih dolžnosti, so seveda opazili tudi sodobniki, tako moški kot ženske. Odgovori enih in drugih, kako razmere izboljšati, so bili lahko tako različni, kot so bile različne osebne, profesionalne pa tudi svetovnonazorske izkušnje moških in/ali žensk.

Tako je na primer zdravnik Anton Breclj izhajal iz predpostavke, da »je razlika med možem in ženo temeljna in vseskozna [...], da je mož po svoji naravi namenjen za zunanjega vzdrževalca življenjske skupnosti z ženo, žena pa je kot notranja izvršiteljica te skupnosti za družico možu in mater naraščaju. Mož je po prirodnem poklicu za pridobitno, žena za družinsko stran skupnega življenja.« ¹⁶ Nikakor ni vseeno, da se je dr. Breclj pri tem svojem pisanju, ki skoraj v celoti presega ozko strokovnost zdravnika, neposredno skliceval na svoj poklic zdravnika, kar je dajalo njegovim izjavam značaj ugotovitev, trditev, podprtih s profesionalnimi izkušnjami in

¹⁴ Gerda Lerner, *The Creation of Feminist Consciousness*, Oxford University Press, 1993; Philippe Aries, *Otrok in družinsko življenje v starem režimu*, Ljubljana 1991; Gerda Lerner, *The Creation of Patriarchy*, Oxford University Press, 1986; Luisa Accati, *Pošast in lepota. Oče in mati v katoliški vzgoji čustev*, Ljubljana 2001.

¹⁵ »Žensko vprašanje«, vprašanja kaj, kako – če sploh – naj bi ženske v svojem življenju počele, kakšen je pravi smisel njihovega bivanja in njihove drugačnosti, za kaj in do katere mere so ženske po svoji naravi sposobne, kaj je sploh to ženska narava itd., je bilo vse od renesanse ena od vročih družabnih tem, seveda intelektualnih krogov v Evropi. Prav na podlagi tovrstnih polemik, katerih so se je udeleževali najvplivnejši sodobniki obeh spolov in obeh skrajnih polov naklonjenosti spremembam v položaju žensk, se je počasi jasnilo spoznanje o tistem ključnem, najpomembnejšem področju zatiranja in odrinjenosti žensk, krepila pa se je tudi volja po odločilnih spremembah. Marsikatero korenino gibanja za (večjo) enakopravnost in enakost žensk v novodobni Evropi lahko iščemo prav tu.

¹⁶ Anton Breclj, *Materinstvo – jedro ženskega in družabnega vprašanja*, *Slovenec* (1927), 13.

znanstvenimi spoznanji. Iz tako vzpostavljenega sveta dopolnjujočih se polarnosti je seveda sledila ugotovitev, da *»je bistvo ženskemu naravnemu poklicu – materinstvo [...], materinstvo, ki je njen naravni poklic, njena življenjska žrtev, njena osebna čast in odlika, njen zaklad in ponos [vsi pou-darki v izvirkniku/«*. Oznake, ki jih je avtor, nikakor ne po naključju, celo podčrtal, pa so najpomembnejše odlike, ki jih sicer iščejo moški v svojem delu: da najdejo pravi, moški naravi primeren poklic, da se znajo in ho-čejo zanj tudi žrtvovati, da zato v njem dosega in občutijo tako osebno čast kot odliko, da je zato njihovo delo, poklic njihov zaklad, tako v prenesenem kot dobesednem pomenu, pa tudi njihov ponos. Ravnotežje med moškim in ženskim poslanstvom je tako še dodatno vzpostavljeno, *»zato pa naj /ženska/ ne tekmuje z možem v »pridobitnih poklicih«*.¹⁷ Ti-sto, kar je moškemu poklic, skozi katerega se potrjuje in dosega družbe-no priznanje, tudi v obliki plačila, je ženski materinstvo.

Potreba zadržati ženske doma, v krogu družine in za potrebe družine, je bila dvojna: po eni strani so jo v desetletjih med obema svetovnimi vojnama utemeljevali z (domnevno) gospodarsko krizo, recesijo in nezaposlenostjo, v kateri naj bi ženske na trgu dela predstavljale moškim nelojalno konkurenco, jim odžirale delo in zniževale zaslužek.¹⁷ To pa so bili argumenti, ki so jih uporabljali desetletja dolgo, ne glede na trenutno realno stanje na trgu dela in gospodarstva, odkar so se ženske intenzivneje in predvsem ustrezno izšolane pojavljale na trgu dela. Po drugi strani pa je bil interes, da bi zadržali ženske doma, povezan s tedanjo naravo gos-podinjskih obveznosti in z nerazvitostjo ali nedostopnostjo najrazličnejših servisnih služb, namenjenih predvsem v podporo družini (jasli, vrtci, možnosti prehrane izven doma itd.). Vse do občutnega dviga standar-da in razvoja gospodinjske tehnike po drugi svetovni vojni je povprečno gospodinjstvo zahtevalo izredno veliko delovne sile in časa. Najceneje in najenostavneje je bilo torej združiti obveznosti, povezane z domom, dru-žino, nego in vzgojo otrok, in, če je le bilo mogoče, še s kako manjšo pri-dobitno dejavnostjo, z osebo žene-matere-gospodinje. Urejenosti polar-nega sveta, ki sta ga predstavljala para mož-žena in zunanji svet-družina, je bilo treba dodati le še argumenta o naravnosti in seveda (neprimerljivi) vzvišenosti, celo svetosti ženskega poklica. Hkratno odrivanje žensk, tako iz tistih bolj zanimivih področij dela kot iz prestižnih prostorov javnega, in nenehno ponavljanje zgodbe o svetosti materinskega, moškim nedo-

¹⁷ V fašistični Italiji so tako nagnali domov večino državnih uradnic, posledica je bila, da so se te odpove-dale hišnim pomočnicam in služkinjam, kar je vplivalo na izredno povečanje nezaposlenosti in revščine prav med najrevnejšimi sloji prebivalstva.

segljivega poklica, je bilo cinično, vsekakor pa v svoji moči dovolj demagoško uspešno, da je prepričalo celo vrsto žensk. Kako so tedanji (!) moški videli in razumeli materinstvo, izredno slikovito ponazarja sklepni, na moč patetični stavek dr. Breclja:

»Sveta in najvzvišenejša naloga ženske je materinstvo. Blagor ženski, ki ga je deležna in svojo nalogo izpolnjuje požrtvovalno, kot ji velevala vest in znanost. Njen delež bo neizmerna ljubezen otrok in hvaležnost naroda.«¹⁸

Znotraj doktorjeve sicer vzvišene retorike se skrivajo najpomembnejši klišeji, povezani s samo podobo žensk v tedanji družbi, prav posebej pa z vrednostjo in pomenom, ki ga je bila družba pripravljena priznati delu žensk. Materinstvo je razglašeno za prvi, po možnosti celo edini poklic ženske. Razprava oziroma dvom je tako rekoč onemogočen z razglasitvijo materinstva za naravni poklic ženske; ženske so po svoji biologiji, naravi, genetiki določene za to, da so matere, in iz tega izhaja, da so po naravi tudi določene za materinstvo, za kopico najrazličnejših opravil, bolj ali manj povezanih z nego in vzgojo otrok, torej za materinjenje. Ta naloga je razglašena za najvišji možni dosežek ženske, vse drugo morebitno profesionalno prizadevanje ženske je ob primerjavi s to sveto nalogo skorajda nično, vsekakor pa drugotno, nadomestno. Ženski poklici, ki so bili še tudi med obema vojnama vedno vroča in sporna tema, pravica žensk do izobrazbe in poklica pa nikakor še ni bila dobljena bitka, so slaba in če se le da, zgolj začasna rešitev, če si ženska ne more ustvariti lastne družine.¹⁹ To, da nima lastne družine, je seveda njen največji osebni poraz in stigma.

Oblikovanje modernega koncepta materinstva se časovno ujema z oblikovanjem novih pogledov na otroštvo in na razvojne potrebe otroka. V 16. in 17. stoletju je prišlo do odločilnih premikov pri razumevanju otroštva kot prav posebnega obdobja v človekovem življenju, ki zahteva

¹⁸ A. Breclj, *Slovenec* (1927), 13. Breclj, kot zastopnik konservativne struje, uporablja »mahničevsko« retoriko. »Katero mesto ima ženska zavzemati v človeški družbi, določuje predvsem tisti, ki jo je ustvaril in odrešil – Bog I...I ženska zavzema mesto za moškim ... Prvič je Bog človeka ustvaril kot socialno ali družno bitje ... Na podlagi svete zgodovine, ki nam poroča o stvarjenji žene, imenuje sv. Pavel I...I moža glavo žene. S tem je izrečeno, da enotni princip družine je mož ... Postavite mu ženo kot popolnoma enakopravno na stran, tedaj bo tudi princip enotnosti rušen, zmajena bo družina v svojem temelji ... Drugič. Žena je že telesno šibkejša od moža ... Sicer je pri ženski še druga okoliščina, katera jo telesno podrejuje možu. Ženska je roditeljica otrok ... Zatorej je tudi Bog vže v sodbi, katero je izrekel nad prvo ženo, njeno odvisnost od moža nekako vtemeljel z razlogom, da bo porodnica ... Tretjič. Žena je tudi duševno šibkejša od moža ... Da, recimo: ženska podrejenost ima svoj razlog v naravi sami.« A. Mahnič, Zakaj je prav in naravno, da je žena podrejena možu?, *Rimski katolik* (1893), 317–321.

¹⁹ »Ko že moraš lženal za pridobitnim poklicem, drži se onih strok, ki so tvojemu prirodnemu poklicu najbližje in najbolj sorodne, da lahko pristopiš duševno pripravljena in telesno neizčrpana k dejanskemu izvrševanju svojega pristnega poklica,« je zapisal dr. Breclj; *Slovenec* (1927), n. m.

prav posebno ravnanje. Vse do danes množiča se spoznanja o različnih razvojnih stopnjah pri otroku in oblikovanje novih znanosti, ki so se posvečale prav specifičnim potrebam otroka, so imela daljnosežne posledice (tudi) za matere. Matere so postale tiste, ki so morale kot neke vrste tampon skrbeti za pravilno prevajanje znanstvenih spoznanj o pravilnem razvoju v vsakokrat pravilno nego otroka. Naloge materinjenja so se močno spremenile; nič več ni zadostovalo za otroka le skrbeti, da odraste, treba ga je bilo tudi pravilno vzgajati. Po francoski revoluciji, pri nas pa predvsem po nepredvidljivih dogodkih okoli sredine 19. stoletja, po izrazitem padcu »pokornosti« in spoštovanja »avtoritete«, je postalo skorajda eksistenčno nujno utrditi tradicionalne družinske vrednote, kajti kot pravi dr. Mahnič, »*blagor cerkvi, blagor državi, ako je vže družina podložnikom vcepila čaščenje avtoritete*«. ²⁰ Krepili pa so se tudi drugačni, novi pritiski na matere; čeprav so (vsi, ne glede na siceršnjo politično pripadnost) ves čas razglašali materinstvo za naravni poklic vsake ženske, je bilo že vse od razsvetljenstva jasno, da se morajo ženske za ta poklic prav posebej usposobiti, celo izobraziti. ²¹ Klic k poučevanju žensk za poklic mater se je (med drugim) presenetljivo dobro dopolnjeval tudi z (nanovo) odkritimi nacionalnimi interesi: matere so tiste, ki so odgovorne tako za fizičen obstoj naroda, za njegov razvoj in moralno čistost. ²² In seveda lahko ženske za potrebe materinstva oz. materinjenja ustrezno izobrazijo predvsem moški. Moški, še posebej profesionalci, na primer zdravniki, so tisti, ki vedo, kaj delajo ženske-matere pri svojem materinjenju narobe, in vedo svetovati, kaj in kako bi bilo pravilno. Edino moški intelektualci imajo jasno predstavo o idealni materi in o tistih velikih nalogah, ki naj bi jih opravila za naše skupno dobro.

Za žensko delo nasploh, za materinstvo pa prav posebej, je med drugim ²³ značilno tudi to, da zelo pogosto delajo ženske zastonj oziroma

²⁰ A. Mahnič, Avtoriteta po krščansko, *Rimski katolik* (1889), 557–562.

²¹ »Scientifikacija materinstva je sicer vplivala v smeri denaturalizacije, vendar ta premik ni prinesel olajšanja. Paradigmo, da »naravno« ne zadošča več, je zamenjala paradigma, da mora materinstvo zajemati tudi iz polja znanstvenih spoznanj. Denaturalizacija materinstva tudi ni bila popolna: v sfero znanstvenega se je premaknila le dejanska praksa (rokovanje z novorojenčkom in vzgoja), medtem ko so povezava ženska–mati, ljubezen, krivda idr. še vedno ostali v polju naravnega,« pravi Suzana Štular; Suzana Štular, *Mitologija materinstva* (magisterska naloga), Ljubljana 1999, 32.

²² »Ženska je odgovorna za moralo celotne družbe, kajti ko se bo zavedala svojega materinskega poslanstva, let tega ne bo tratila z neprimernimi moškimi; konec bo nezakonskih rojstev, prostitucije in druge bede ... Velika je tvoja naloga, slovenska žena: boljša usoda vsega naroda je v tvojih rokah /poudarjeno v izvirniku/, saj v prvi vrsti ti sama dvigneš svojo življenjsko vrednost, ožarjeno po materinstvu!« A. Breclj, *Slovenec* (1927), n. m.

²³ Ženskega dela se držijo (vsaj) trije aksiomi: 1. ženske so za svoje delo slabše plačane kot moški; 2. panoge, kjer prevladuje ženska delovna sila, so družbeno podcenjene; 3. obstajajo žensko delo in ženski poklici, posebej primerni za žensko naravo, v njih se združujeta oba predhodno našeta aksioma: to so dela

opravljajo dela, za katera ne prejemajo posebnega plačila, njihovo delo ni materialno ovrednoteno in (o)cenjeno, tako kot na primer moško delo. Ženske večino svojega dela in še posebej dela v zvezi z materinjenjem opravijo zaradi neizmerljivih razlogov: predvsem iz ljubezni (ki jo seveda, če so prave matere, morajo občutiti). Plačilo, ki ga za tovrstno motivirano delo prejemajo, je temu primerno: »*neizmerna ljubezen otrok in hvaležnost naroda*«.

Da s pojmom naravno ne moremo opisati bistva, na primer materinstva, dokazujejo tudi spoznanja različnih strok, od antropologije pa do zgodovine;²⁴ različne kulture in civilizacije, ljudstva in narodi so razumeli, živeli in idealizirali tisto, kar naj bi ženske-matere opravljale za otroke in z njimi na različne načine. Tako bomo pri različnih ljudstvih našli kopico pregovorov, ki opisujejo materinske dolžnosti, še posebej pripravljenost žensk-mater na, najpogostejše samoumevno, žrtvovanje.

»*Ena mati lahko nahrani sto sinov, sto sinov pa ene matere ne.*« – sardinski pregovor

»*Materina molitev rešuje z dna morja.*« – ruski pregovor

Tudi na Slovenskem poznamo pregovore in reke o materah, vendar bomo našli med takimi, ki so se vtisnili v večni spomin ljudstva, predvsem tiste o primernem oziroma neprimernem (nehvaležnem) vedenju otrok do mater in o pravih oziroma nepravilnih materinskih vzgojnih prijemih.

»*Kdor matere ne uboga, ga tepe nadloga.*

Kdor materni jezik zaničuje, tudi matere ne spoštuje.

Kdor mater tepe, se mu roka posuši.

Kakor mati (- prede), tako hči (- tke).

Ko bi človek več mater imel, bi bilo preveč potuše na svetu.

Na most in k materi ni nikdar predaleč.

Materinske roke so mehke, tudi kadar tepejo.

Mati ne sprašuje, ali hočeš, temveč da.

Materinska ljubezen se ne stara.

in poklici, kjer so delavci primerjalno slabše plačani, in to so poklici, ki imajo izrazito majhen ali celo ničelni družbeni ugled in vpliv.

²⁴ Še posebej po poučna antropološka besedila, razprave Jacka Goodya na primer, *The Development of the Family and Marriage in Europe* (1983), *The Oriental, the Ancient and the Primitive* (1990); knjigi prinašata tudi obsežen pregled literature; Johan Jakob Bahofen, *Matriarhat*, Sremski Karlovci 1990; Rayna Reiter, *Toward an Anthropology of Women*, New York 1975.

*Če mati s hčerjo na plesišče zahaja, ji že tam plenice v roke podaja.*²⁵

Prav tako je materinska ljubezen eden pogostejših motivov v literaturi, tudi v slovenski;

»Nič ni bolj svetega kakor žena, ki je rodila!

Nič večjega ni, kakor njena ljubezen.

Po materah šele smo si bratje.

Po materah ena družina!

Videl sem mater dojeti tuje dete!

Videl sem in sem jokal.

Videl sem skrb očetov. Kje je?

Ljubezen mater je presegla pravico moža.

Zakaj jo imenujejo slabo? Ker je ženska?

Zakaj jo ponižujejo?

Otroci, ki gledajo Gospoda, ljubijo mater.

Najsvetejši ljubijo Najčistejšo.

Mati, Tvoje ime je sveto –

Tvoje ime je sladko v veke ---« – Ivan Pregelj, Psalm

»Izmerili so globočine morja, izmerili višine gora; kdo pa pride kdaj do dna skrivnostim materinega srca?« – Josip Stritar

»Težka je tvoja pot, Gospod. Tako izlahka se je bilo pričelo, pa je koj legel mrak na ozke stezice. Žarek ljubezni – kako je izginil, komaj da sem dehnila! Radost matere – otroci, kako brž se je zavila v trpljenje. Kako se je prepregla čez in čez s solzami prečutih, neskončnih noči, s skrbmi, z dnevi težkega dela. Vse lepote so se zaslužnjile mislim na kruh za šestero želodčkov in na bodočnost vseh teh, ki so izrasli iz mene. Redke so postale besede, pogled se je splašil, sključil hrbet, ki je čakal na udarce.« – Marija Kmet

»Vsako drugo razmerje med ljudmi se lahko izpremeni: ali mati ostane mati. Naša duša se ji lahko odtuji, srce se lahko okrene od nje, toda vedno ostajamo del nje same, plod, ki ga je ona dala svetu. Lahko begamo po drugih potih, kot je hodila ona, naš duh lahko zasleduje druge cilje, ali njeno dete ostajamo vključ vsemu. V stoterih naših navadah, mislih, čustvih se odčituje kri, ki smo jo prejeli od nje. In v onem, v čemer mislimo, da nas najbolj loči od nje, tudi ondi je ona.« – Zofka Kveder

²⁵ Etbin Bojc, *Pregovori in reki na Slovenskem*, Ljubljana 1980; *Slovenski pregovori in reki*, Ljubljana 2001.

»Ko je ustvaril Bog človeku srce, mu je vložil vanj vso obilnost čiste in sve-te ljubezni. Ljubezen, največji božji dar, se pa obrača in razodeva najprej do predrage matere. Mati je srcu največja dragotina, mati je zaklad vse do-brote in lepote. Po materi izteza zapuščeni otročiček svoje nežne ročice, mati je prva beseda, ki jo izrečejo njegova usteca, ter za vse bodoče čase najslajša otroškemu srcu. Materino naročje je detetu raj in materine podobe ne poza-bi, čeprav jo krije gomila še toliko let. Spomin na mater ga spremlja do konca dni in celo ob smrtni uri mu tolaži srce živo upanje, da se bo za večno zdru-žil z nepozabno materjo.« – Luiza Pesjak

»Ženska moč v rodbini je brezmejna; materin um in vpliv delata ču-deže; žena ozdravlja bolnike, prestvarja trde značaje v čuteče in premeh-ke v junaške; žena oživlja lene, pretvarja malodušne v delavne in marljive.« – Pavlina Pajk²⁶

Materinska ljubezen, posebna privrženost mater do otrok, ki so jo znanstveniki opazovali tudi v naravi pri živalskih samicah in so skušali svoja spoznanja prenašati kot vzorčne oz. idealne modele tudi na ženske, se zdi kot nekaj naravnega, vrojenega, instinktivnega, nekaj, kar imajo in občutijo vse ženske, vsaj tedaj, ko same rodijo. T. i. materinski instinkt pa ni (bil) nekaj tako samoumevnega, kot bi pogosto želeli verjeti.

»Še predno zagleda nedolžno bitje luč sveta, greši se zoper njega ... Tega in onega plesa ne sme zamuditi, če noče grešiti zoper ton. Kaj zato, če se rav-no ne čuti disponirana. Steznik stori že svojo dolžnost ... Da bi znale ško-diti nevkrečene stvari stvarici, ki jo nosi pod srcem, to ji seveda ne pride na um. Ko pritisne prvič svoje dete na prsi, se-li tedaj vzbudi materinska ljube-zen? Zapusti li zdaj prazni posvetni hrup svojemu detetu na ljubo? Kaj še! Že prvi dan mora v hišo dojka – tuja ženska. O kateri ne ve nič, koje nič ne pozna; morda je ta ženska celo surova, brezvestna, lahkomiselna, kedo bi to znal? Takej ženski izroči ona svoje dete. Mirno gleda, kako je malo bitje otroško udano tej tuji ženski, a mater svojo jedva pozna ... A tudi pozneje, ko odraste otrok dojki in pestunji, ni dosti bolje.«²⁷

O fiktivnosti materinskega instinkta, nekakšnega posebej ženskega nagona, ki bi povzročil, da se ženske-matere v primeru stiske odločajo in-stinktivno v korist otroka, in ki bi oskrbel ženske s prirojeno vsaj osnov-no vednostjo o otrokovih potrebah ter postopkih za njihovo zadovoljeva-

²⁶ Seveda bi lahko navajali citate in ena sama knjiga bi bila za to premalo: skorajda vsi slovenski literati, tako ženske kot moški, so morali kaj povedati o materah, o svojih materah, o lastni materinski izkušnji, o svojem nikoli doživetem idealu ...

²⁷ Materinske dolžnosti, *Slovenka* (1898), 458–461.

nje, nas prepričujejo tako empirične raziskave, opravljene pri primatih,²⁸ kot spoznanja, ki jih prinašajo najrazličnejše stroke: od ginekologije, psihologije, sodobne antropologije itd., vključno z zgodovino žensk. Materinski instinkt spada v skupino tistih ideoloških konstruktov, ki učinkujejo s sklicevanjem na absolutne avtoritete (narava, Bog, znanost). Njihova funkcija je enaka: s sklicevanjem nanje so skušali omejiti dolžnosti (in krivdo za morebiten neuspeh) materinjenja, povezane z varstvom, rejo, zgodnjo vzgojo otroka zgolj na ženske, po možnosti na biološke matere otroka. Pritisk na ženske, da morajo ravnati po svoji naravi, določeni od moških, po nagonu, sicer niso prave ženske, se je v zadnjih stoletjih stopnjeval vzporedno s procesom idealiziranja materinstva. V tem času pa so se predvsem pod vplivom novih znanosti in novih, mnogokrat celo revolucionarnih spoznanj intenzivno spreminjale tudi tehnike, pogledi, ideali glede pravilne skrbi za otroka. Kot po čudežu naj bi se vsem tem novostim prilagajal tudi materinski instinkt, prave, dobre matere naj bi vedele, kako vsakokrat pravilno ravnati z otrokom. Na podlagi sodobnih znanstvenih spoznanj so materam v 19. in še posebej v 20. stoletju intenzivno dopovedovali, kako naj pravilno skrbijo za otroke, in tudi tako prihajali v nasprotje s hkratnim sklicevanjem na materinski instinkt.

Materinskega instinkta so se na primer oklepali tudi zdravniki/-ce in to celo tedaj, ko so se v svojih člankih eksplicitno zavezali *»dosledno, z medicinskega in praktičnega življenjskega vidika obdelati prav raznovrstna vprašanja v luči njene lženin/ biološke strukture in socialne važnosti«*.

²⁹ Po mnenju zdravnice Vilme Janiševe-Rašković ne more na materinski instinkt vplivati niti poklic, ki ga ženska opravlja. Absolutnost materinskega instinkta ne pozna meja in zahteva, *»da je izvrševanje biološke funkcije ženi neobhodno potrebno: ako si želi ohraniti zdravje tudi za starost, mora roditi najmanj trikrat, a največ šestkrat ... Materinstvo mora biti vsaki zdravi ženi najnujnejša življenjska naloga ... Ne samo žena gospodinja, temveč vsaka zdrava žena bi morala biti mati, tudi ročna delavka in žena v visokem intelektualnem poklicu.«*³⁰

Zanimivo, da so se v tedanjem časopisju na materinski instinkt ali gon ali čut, kakor koli so ga že imenovali, sklicevale prav ženske; naj bi bil nekaj, po čemer se ženske razlikujejo od moških, zaradi česar so bolj

²⁸ »Nobene biološke osnove za obstoj materinskega instinkta niso našli, razen takoj po rojstvu. Celo pri živalih je materinjenje prej naučeno kot pa instinktivno vedenje.« Bonnie S. Anderson in Judith P. Zinsser, *A History of their Own I*, 1988, 9.

²⁹ Pavla Hočevár, Dr. Vilma Janiševa-Rašković: Biologija žene i njen socialni značaj. I. deo. Beograd 1943, *Ženski svet* (1935), 236–238.

³⁰ N. m.

usposobljene in zato apriori boljše, nekaj, kar je ženskam dano po naravi, moški pa se morajo tega naučiti, si zavestno pridobiti. Omenjeno tezo je zagovarjala celo Angela Vode, nedvomno ena naših najprodornejših bork za žensko enakopravnost.

»Ker pa je žena nositeljica in hraniteljica novega življenja ter prva otrokova vzgojiteljica, je predvsem njena dolžnost, da se poglobi v vse možnosti, ki čakajo njenega otroka, če je spočet pod ugodnimi ali neugodnimi okoliščinami. Nikakor ne mislim, da oče nima dolžnosti napram otroku, toda očetov čut odgovornosti je zavesten produkt intelekta ter je tem bolj razvit, čim bolj je oče prežet od resnične kulturnosti. Nikakor pa ni naraven pojav. To najbolj vidimo pri nezakonskem očetu, ki se v zelo redkih slučajih prizna prostovoljno k očetovstvu, dočim je na svojega zakonskega otroka ponosen. Tu gotovo ni merodajen naravni čut, temveč predsodki tradicije, dočim govori pri materi vedno instinkt, ki ji budi ljubezen do otroka, najsi je zakonski ali nezakonski.«³¹

Realnost pa je bila (in je) daleč stran od vseh predstav o naravnosti (tudi) materinskega instinkta oz. o brezpogojnosti materinske ljubezni. O ne tako samoumevnem obstoju materinskega instinkta nas prepričujejo na primer podatki o umrljivosti še prav posebej nezakonskih otrok. Če pogledamo podatke za Kranjsko v obdobju habsburške monarhije opazimo, da je bila stopnja nezakonskih rojstev pri nas sicer primerjalno izredno nizka,³² da pa je bilo življenje nezakonskih otrok neprimerno »nevarnejše« kot življenje otrok, rojenih v zakonskih skupnostih. Med vsemi otroki, ki so na primer umrli kmalu po rojstvu, je bilo za desetino nezakonskih, pa čeprav so predstavljali v populaciji bistveno manjši delež. Vzroki za večjo umrljivost (prav) nezakonskih otrok so seveda po eni strani enaki kot vzroki za še vedno visoko umrljivosti dojenčkov,³³ so pa na nezakonske otroke prežale še druge nevarnosti, najpogostejše povezane z zanemarjanjem ali celo z aktivnim detomorom. Tako za eno kot za drugo so bile seveda odgovorne matere otrok. Podatki³⁴ o detomorilkah kažejo,

³¹ Angela Vode, Pravica otroka, *Ženski svet* (1931), 356.

³² V 19. stoletju je dosegla najvišjo vrednost v desetletjih od 1860 do 1870 in se je gibala med 10 in 11 odstotki. V istem času so imeli na primer na Koroškem, ki so jo zaradi izredno visokega deleža nezakonskih rojstev poimenovali kar evropska Jamajka, skoraj 50-odstotni delež nezakonskih med vsemi rojstvi, na Štajerskem pa med 27 in 28 odstotki. V prvem desetletju 20. stoletja pa je bilo v povprečju na Kranjskem med vsemi rojenimi za slabih 7 odstotkov nezakonskih otrok. O problematiki nezakonskih rojstev v obdobju avstrijske monarhije glej tudi Sabina Žnidaršič Žagar, *Ora et labora – in molči, ženska!*, Ljubljana 2000, 97–110.

³³ Na začetku 20. stoletja je pri nas umrl približno vsak šesti dojenček v starosti do 9 mesecev.

³⁴ Habsburška monarhija posebne statistike detomorov ni vodila. Če pa si pogledamo na primer podatke nemške kaznilnice v Wromku, vidimo, da je bilo od vseh zapornic kar tretjina takih, ki so bile obsojene

da so bile med njimi večinoma nezakonske matere, ženske, ki so se zaradi dvolične morale in (tudi posledično) najpogostejše izredno slabega materialnega stanja znašle na robu in (predvsem) zapuščene.³⁵ Ko so povprašali detomorilke iz neke nemške kaznilnice, kaj jih je navedlo k temu skrajnemu dejanju, »je četrтина odgovorila, da so se bale sramote, štiri (tj. 5 %) so navajale onesveščenje (omotico) po porodu, polovica – revščino l...l; gmotne stiske so bile le malokdaj pravi vzrok, ampak mnogokrat bojazen pred očitanjem staršev, sorodnikov, gospodarjev, prepoved, da dotičnica ne sme več v domačo hišo, grožnje, da izgubi službo, itd.«.³⁶ Da so se imele ženske, ki so se v stiski zatele k detomoru, bati še česa nevarnejšega in usodnejšega kot le zgražanja, potrjujejo tako poročila o preganjanjih in javnih sramotenjih nezakonskih mater kot smrtna kazen, na katero so detomorilke obsojali vse do začetka 20. stoletja. Časopisna poročila o izreku najhujše možne kazni so bila skopa in v njih ni sledu o morebitnih vzrokih, ki so ženske napeljali k dejanju.

»Dnevne novice. (Na smrt) obsodili so v Celovcu pred porotniki dekle, 21 let staro Marijo Thaler zaradi umora otroka.«

»Domače novice. (Porotne sodnije) Reza Papež iz Mokronoškega okraja, ki je svojega otroka s hudičevim oljem umorila, bila je obsojena na smrt,« beremo v *Slovincu*.³⁷

Zgodbo o vprašljivosti prirojenega materinskega instinkta potrjujejo tudi številne življenjske zgodbe zanemarjenih in na razne načine zlo-

zaradi detomora, in od teh je bilo 90 odstotkov neporočenih deklet (sicer 6 vdov, 3 poročene in 1 zapuščena žena). Po poklicu so bile v polovici primerov služkinje, torej so se preživljale v enem od najbolj podrejenih socialnih statusih in so izhajale s podeželja. Glej tudi S. Ž. Žnidaršič, n. d., 103–110.

³⁵ Detomori so bili in so skorajda po pravilu povezani s hudo socialno stisko matere, pa naj bo ta poročena ali ne. Prav tako kažejo (sodobni) podatki, da so matere zlorabljale in zanemarjale otroke, na to, da se te najpogostejše dogajajo samskim oz. zapuščenim materam. »Če dobiva lženska/ ljubečo podporo, je negovati težavnega otroka dosti lažje; in ko se uči obvladovati ta odnos, se razvijajo tudi njene materinske veščine. Toda če je njen odnos s partnerjem bolj reven ali če nima nikogar, ki bi sprejel odgovornost, lahko hitro doseže točko zloma.«; Sh. Kitzinger, n. d., 165. Podatki najrazličnejših študij kažejo, da je občutenje naklonjenosti do otroka, materinska ljubezen nekaj, česar se (tudi) ljudje začnemo učiti že v svojem otroštvu, na lastnem občutenju ljubezni odraslih, ki skrbijo za nas, ali/in kasneje z opazovanjem drugih pri skrbi za otroke. Učljivost materinskega instinkta ne velja le za ženske, ampak tudi za moške oz. očete, ki opravljajo svoj delež starševstva na podlagi istih vzorov iz otroštva in kasnejšega življenja. Sposobnost učenja pa pri človeku ni omejena ne s spolom ne s starostjo, ampak (morda) zgolj s priložnostjo in (seveda) voljo.

³⁶ Nada, O detomorih, *Slovenka* (1901), št. 8, 218–220. Le mimogrede: kaj niso naštet »pravi razlogi« kar najtesneje povezani z »gmotno stisko«?

³⁷ Prva vest je iz dnevnika *Slovenec* leta 1885 (št. 56), druga iz leta 1882 (št. 25). Samo za ponazoritev, kako tudi tedaj kazni niso bile uravnotežene: v *Slovincu* iz leta 1885 (št. 53) lahko beremo med *Domačimi novicami* vest o učitelju Jožefu Stergarju, ki ga je porota v Celju obsodila na 15 let zaporaradi »oskrbnstva 31 svojih učenk, kojih večina je 10 do 13 let starih. Imenovani učitelj je bil svoje dni že na Dumnaji zaradi enakega hudodelstva obsojen na šest mesecev v ječo. Ostudno hudodelstvo je tem bolj pomilovanja vredno, ker je mnogo šolaric ostudno zbolelo vsled tega.«

rabljenih otrok, predstavljene v literaturi in časopisnih črnih kronikah. Nezmožnost družbe, da se odreče uporabi prisilnega argumenta naravnega materinskega instinkta in prizna, da se ženske materinjenja, vključno z občutenjem ljubezni do otroka, učijo, in to najpogosteje z zgledovanjem pri lastnih materah, je producirala občutek krivde in stiske žensk, čedalje pogostejše soočenih z lastno nezadostnostjo in nenormalnostjo/nenaravnostjo.

Vzgoja mater za (pravilno) materinstvo – prvi priročniki

Nazadostnost materinskega instinkta, ki se je (presenetljivo) pokazal kot sila spremenljiva in negotova ženska naravna lastnost, je bila več kot očitna, zato so si tako strokovnjaki/-nje kot laiki prizadevali žensko poučiti, kultivirati njen sicer tako nezanesljivi naravni dar. Premočan ali preveč izrazit materinski instinkt se je lahko izkazal celo za močno oviro pri pravilni skrbi in vzgoji otroka. Mati mora ravno prav ljubiti svojega otroka; če je ljubezni preveč, kvari otrokov značaj.

»Da bi pa otroci vseskozi sami skrbi materini bili izročeni, utegnili bi se marsikaterikrat velika ljubezen materina zavreči v popustljivost, prizanesljivost, deci na kvar, torej je pri vzgoji otrok treba tudi resnosti očetove,« pravi Dimnik.³⁸

Če je ljubezni premalo, tudi ni dobro.

»Otroci so ves dan prepuščeni samim sebi in nikdo se ne briga za njihovo vzgojo. Kako lahko zajdejo v slabo tovarišijo in se popačij! Že v svoji najnežnejši mladosti morajo pogrešati skrbne materine roke, ki bi jih negovala. Komaj pa isti nekoliko odrasejo, morajo tudi oni že v tovarno, da pomagajo roditeljem skrbeti za vsakdanji kruh,« beremo pri Roku Drofeniku.³⁹ Še pred njim pa beremo podobno pri Josipu Korošču:⁴⁰

»Ali ne vidiš večine mater v najnižjih slojih našega naroda, da so preobložene z vsakdanjim delom in da se bojujejo za vsakdanji kruh in obstanek, vsled tega pa obubožajo na blaginji čutečega srca in se od prve nežne otroške odgoje vedno bolj odvrčajo, ker nimajo v to časa? Ali ne vidiš, kako »dame« višjih stanov vsled samega lišpanja in vžitka zabav itd. ne morejo si prisvojiti občutka pravih materinih dolžnosti in hitijo, da ko je dete rojeno, ga oddajo hitro v popolno oskrbo večkrat lahkomišelnim pestunjam v najve-

³⁸ Jakob Dimnik, *Domača vzgoja. Slovenskim materam, vzgojiteljicam, učiteljicam, vzgojiteljem in učiteljem*, Ljubljana 1895, 12.

³⁹ Rok Drofenik, *Delavke in žensko vprašanje, Slovenka* (1900), 277.

⁴⁰ J. Korošec, *Slovenka* (1897), 8–9.

čjo škodo deteta in se za njega menijo vedno manj, ker imajo obilo obiskov, zabavnih družb itd.»

Če pa že ljubijo s pravo mero, pa morda ljubijo ob nepravem času.

»Po hranitvi ga preskrbimo, morda ponovno previjemo in potem prične njegovo prvo delo in poklic: spanje. S tem je za mater in negovalko direktno delo z otrokom končano in je otroka treba pustiti pri miru ... Najmanj pred vsako hranitvijo mora mati otroka previti in posušiti, potem naj ga pa pusti pri miru, ne sme ga premetavati ali prenašati itd. ... S pestovanjem odlašajmo, kolikor le moremo ... Vsako drugo pestovanje je nepotrebno in celo nevarno,« je zapisal zdravnik pediater v enem od prvih pri nas res široko uporabljenih priročnikov za nego dojenčka.⁴¹

Pa tudi sicer je materinska naravna, divja, neobvladana ljubezen nra-
vstveno sumljiva.

*»Res je sveta ta vez, ki družijo mater z otrokom [...], a ta ljubezen ima ven-
dar v telesnosti svoj izvor in ima često v čustvovanju sladko sicer, a ne ve-
dno, pravo hrano. Ta ljubezen telesnega materinstva [...] je vendar prepoje-
na s čutnostjo, ni čisto duševna, ni čisto nesebična, ampak more pravi vzgo-
ji sem ter tja tudi škodovati, ako ne najde v veri višjih nagibov in nadna-
ravne podpore.«*⁴²

Čim bolj se je v materinjenje vpletala znanost, čim bolj so se množila poučna besedila o tem, kako morajo matere pravilno skrbeti za svoje otroke, čim večja in širša je postajala odgovornost žensk mater in čim bolj so se zaradi spremenjenih življenjskih navad in načinov bivanja krhale so-
rodstvene in družinske vezi, ki so predstavljale žensko mrežo, prek kate-
re so se prenašale različne tradicionalne veščine in vednosti, tem večja je postajala ženska krivda. In tem manjša je bila ženska samozavest. Mate-
rino krivdo⁴³ pa so še poglobljala različna znanstvena spoznanja, med ka-
terimi izstopajo predvsem psihoanalitična spoznanja o razvoju osebnosti
z začetka 20. stoletja. Odgovornost matere kot tiste, ki je edina določena in odgovorna za (sedaj) pravilen potek otrokovega razvoja, je postajala čedalje večja in težja (in tudi čedalje težje uresničljiva): *»/Klar koli so počele v prvih letih otrokovega življenja, je nepovratno zaznamovalo njegov nadaljnji razvoj in osebnost, ena sama napaka je lahko povzročila nepopravljivo kognitivno ali psihološko škodo.«*⁴⁴

⁴¹ B. Dragaš, *Pomoč novorojenčku in dojenčku*, 3. izdaja, Ljubljana 1938, 37, 41, 42.

⁴² Marak, *Idealno materinstvo, Slovenka* (1900), 155–159.

⁴³ *»Krivda: ker je v njeni zmožnosti (ki se prikazuje bodisi kot naravna danost ali priučena spretnost) popolno materinjenje, je za vsako nepopolnost odgovorna / kriva sama;«* S. Štular, n. d., 35.

⁴⁴ N. m.

Izidi poljudnoznanstvenih knjig, namenjenih prav materam kot pomoč pri pravilni negi in vzgoji otroka, so postali v 20. stoletju čedalje pogostejši. Na začetku so prihajali avtorji in avtorice najpogosteje iz zdravniških krogov in so se pri pisanju, vsaj posredno, sklicevali na lastne profesionalne in/ali osebne izkušnje.⁴⁵ Slovenci smo dobili prvo tako »podučno knjigo materam, kako naj sebe in svoje otroke zdrave obvarjajo« leta 1882. Napisal jo je zdravnik Kočevar⁴⁶, obsegala pa je osemindeset strani. Knjiga je razdeljena v štiri poglavja,⁴⁷ ki spremljajo žensko v nosečnosti in v poporodnem obdobju ter ji svetujejo, kako oskrbeti za otroka v njegovem prvem in nato še v drugem in tretjem letu starosti.⁴⁸ »V vsacem oddelku napoveduje lavtor/ natančna pravila, kako treba ravnati materi in z materjo in otrokom in česa se varovati, bodisi v jedi in pijači, bodisi v delu in duševnem oziru, da se zdravje ohrani l...l in navaja neškodljiva in škodljiva jedila za nosečo ženo, kateri med drugim ukazuje: »Ne treba jej zahajati v gostilnice, kar se itak ne spodobi za ženski spol.«⁴⁹ Do izida Kočevarjeve knjige smo imeli v slovenščini le eno knjigo s podobno tematiko, in sicer prevod Hufelandove *Makrobiotike* dr. Preloga. Ob tej je bil v slovenščini še, tedaj že razprodani, *Domači zdravnik*, »kateri pa ni iz zdravstvenega peresa,« pravi Vošnjak. Med obema vojnama je število tako prevedenih kot izvirnih knjig, ki so jih napisali slovenski strokovnjaki na podlagi lastnih izkušenj, raslo. Konec dvajsetih let je tako objavil svojo prvo knjižico dr. B. Dragas, znani ljubljanski pediater in vodja svetovalne službe za nosečnice, novorojenčke in majhne otroke v Ljubljani. Knjižica

⁴⁵ Kako tvegano je bilo podajanje mater-laičark v avtorske vode, kaže tudi primer knjižice *Materinstvo*, ki jo je leta 1926 izdala neka mati v Gorici. Najprej je *Ženski svet* knjižico pohvalil kot »neprecenljive vrednosti za naše ženstvo«, predvsem zaradi neposrednega načina obravnavanja problematike. »Vsako zrelo dekle,« zapiše *Ženski svet*, »naj se združi z izvoljenim ali koraka sama po potu življenja, mora biti poučena o postanku človeškega telesa. Pravljice so za otroke, a zrele dekleta morajo zreti v realnost, da se obvarujejo zla.« Knjižna poročila, *Ženski svet* (1926), 224. Pa je bilo te realnosti za budne cenzorje tako na strani morale kot stroke očitno preveč. »Pozneje smo izvedele, da je cerkvena cenzura knjigo prepovedala in da je tudi strokovna zdravniška sodba o nekaterih odstavkih neugodna.« *Materinstvo*, *Ženski svet* (1926), 256.

⁴⁶ Štefan Kočevar, »zdravnik, narodni buditelj in politik ... Bil je ustanovitelj in dolgoletni predsednik Narodne čitalnice (1862–77) ter osrednja osebnost političnega in narodnega življenja v Celju. Z J. Vošnjakom je poskušal ustanoviti društvo slov. zdravnikov na Štajerskem Napisal je poljudnoznanstveni spis o pravilnem ravnanju z nosečimi ženami in porodnicami (Slovenska mati, 1882),« zapiše J. Cvirn v *Enciklopediji Slovenije*.

⁴⁷ 1. poglavje: Žena v nosečem stanu, 2. poglavje: Žena v poporodni dobi, 3. poglavje: Oskrbovanje otroka v prvem letu, 4. poglavje: Dete v drugem in tretjem letu; Š. Kočevar, *Slovenska mati*, *Podučna knjiga materam, kako naj sebe in svoje otroke zdrave obvarjejo*, Ljubljana 1882.

⁴⁸ Zanimivo je, da se večina tudi kasnejših, celo najnovejših tovrstnih priročnikov za mlade starše omejuje na otrokov tretji rojstni dan.

⁴⁹ Josip Vošnjak, *Slovenska mati*, *Ljubljanski zvon* (1883), št. 1, 63–67. Tudi sicer se je od nosečnic, žensk, ki se jim je nosečnost poznala, pričakovali, da se bodo kar se da malo in kar najbolj sramežljivo pojavljale v javnosti. Prav nosečniški trebuh in morebitne seksualne asociacije, ki bi jih lahko sprožil pogled nanj pri mladeži, so bili eden od (domnevnih) razlogov, zakaj se je učiteljicam zapovedoval celibat.

z naslovom *Pomoč novorojenčku in dojenčku* je doživela kasneje dve izpolnitvi in leta 1938 že tretjo izdajo, dopolnjeno z ilustracijami.⁵⁰ Na začetku tridesetih let je izšel prevod knjižice dr. Ane Fischer-Dückelmann, znamenite nemške zdravnice, *Postanek in razvoj otroka*.⁵¹ Poleg tedaj še redkih knjig⁵² so seznanjale ženske s praktičnimi nasveti in najnovejšimi znanstvenimi spoznanji, kako (pravilno) ravnati v nosečnosti in v prvih mesecih po rojstvu, tudi ženske revije. Med njimi je bila med obema vojnama s tovrstno tematiko vodilna revija *Ženski svet*, v kateri so uvedli celo posebno rubriko *Materinstvo*, namenjeno svetovanju.

Pa si nekoliko natančneje pogledjmo prve tri priročnike; posebej zanimive in povsem v skladu s svojim časom so uvodne besede doktorja Kočvarja, ki je knjigo napisal tudi zato, kot pravi v *Uvodu*, da bi ženske obvaroval »hromote«, bolezni, ki je bila med ženstvom poznega 19. in prve polovice 20. stoletja očitno močno razširjena. Skrivnostna bolezen se je kazala z najrazličnejšimi bolezenskimi znaki.

»Marsikatera mlada žena hira na telesu in duši ... Omožila se je, porodila jedenkrat, uže se krivi njena postava, udje so neokretni, roke in noge otrpnele, bledo lice upada, da ni več podobna prvej. Prej je težka dela opravljala brez prizadene ... Plin puha iz želodca, stemniva se jej pred očmi, gabi se jej, bljuva kisle in neslane tekočine. Želodec je napet in raztegnjen, lakotnice boleče, krč v želodci in črevih pomnožuje težave. Večkrat čuti znotranjo zimo, spanje je ne okrepeča, zjutraj je slabejša nego zvečer. Taka žena redi se slabo, brez poguma, obupna je in strašljiva, nekatera tudi jezljiva.«⁵³

Za slovenskim poimenovanjem »hromota« se skriva vsekakor prva med t. i. ženskimi boleznimi tistega časa, danes bolj poznana kot histerija. Bolezen, ki danes tako rekoč izginja iz resne psihiatrične klasifikacije, je združevala vrsto najrazličnejših bolezenskih znakov in pojavnih oblik, katerih ena je bila tudi bolj ali manj začasna ter bolj ali manj obsežna

⁵⁰ B. Dragaš, n. d.

⁵¹ Ana Fischer-Dückelmann, *Postanek in razvoj otroka*, Ljubljana 1931. A. Fischer-Dückelmann je vsem slovenskim ljubiteljem filma poznana kot avtorica knjige *Žena, zdravnica doma*, ki jo prebira zaljubljena Janja, sicer Vesna v istoimenskem Čapovem filmu.

⁵² Leta 1925 je na primer Žensko dobrodelno udruženje in Trstu izdalo knjižico *Pomen materinega zdravja za zarod*, ki jo ne podpisal dr. A. Knjižica naj bi bila prva iz cele serije podobnih izobraževalnih spisov, namenjenih »podučevanju žene o delikatnih zadevah, ki se tičejo njenega in otrokovega zdravja«. Izdajatelj so ciljali na »na nemestne in mlade žene«, zato so bile knjižice zelo poceni (1 liro oz. 4 dinarje); Književna poročila, *Ženski svet* (1925), 88. Pravi »boom« je doživelo pisanje in izdajanje tovrstnih priročnikov po drugi svetovni vojni. Pri nas so se tovrstne knjige intenzivno prevajale. Najznamenitejše ime med svetovalci je bil gotovo ameriški pediater dr. Benjamin Spock. Njegova knjiga *Nega in vzgoja otroka* je bila v Ameriki kar nekajkrat ponatisnjena, prevedena v številne jezike pa je podirala milijonske naklade. Drugi dve veliki avtoriteti sta bili Miriam Stoppard in Penelope Lich.

⁵³ Š. Kočvar, n. d., 1–2.

ohromelost bolnice.⁵⁴ Poimenovanje bolezni je staro, grško in že v svojem izvoru najtesneje povezano z ženskim telesom oz. maternico (gr. *Hystera*, *maternica*).⁵⁵ Histerija je bila kot zgodovinsko in kulturno pogoje(va)na »ženska bolezen« zunanja manifestacija ženskega nezadovoljstva v družbi, ki neposrednega ženskega upora ni sprejemala, je pa bila pripravljena za ženske sprejemljivo vedenje priznati najrazličnejše (druge) simptome: od gluhotе, slepote, najrazličnejših tikov, nenadnih izgub zavesti pa vse do ohromelosti različnih delov ali kar celotnega telesa.⁵⁶ Doktor Kočevar bolezni prav tako ni mogel določiti nekega konkretnega povzročitelja, po njegovem mnenju je bila odraz neugodnih razmer, v katerih se je znašla ženska, najpogosteje (že) mati. Ne glede na to, in prav to je ena od značilnosti nastajajočega neenakovrednega odnosa med zdravnikom in pacientko, pa je dr. Kočevar obljubljal ženskam zdravje, če se bodo ravnale po njegovih, zdravnikovih, in s tem strokovnjakovih navodilih.

»Uzroki taiste so nekaj slabe razmere, v katerih živijo matere, nekaj škodljive navade, katerih ne znajo opuščati v nosečem stanu in po porodu, največ pa po nevednosti, kako da imajo živeti, da zdrave ostanejo. Histerične ali maternične žene so ali nerodovitne, ali pa rodijo slabe otroke, kateri, ako prve dni ne pomrjejo, ne rastejo pravilno, vedno boleajo, slaboumni imajo materine strasti, jezo, žalost, otožnost, strah. To je nesreča za posamezne rodovine in za ves slovenski narod. Temu zlu vsaj deloma v okom priti, spisal sem to knjižico s pravilom, po katerem se morajo ravnati žene noseče in kot porodnice, da obvarjejo svoje zdravje in ostanejo sposobne roditi zdrave otroke ... Matere! Ravnajte se po mojih nasvetih, za darilo uživale bodete največje dobro, t.j. obvarovale si zdravje, ter rodile zdrave otroke, močne in sposobne za razvitje telesa in uma.«⁵⁷

⁵⁴ Sigmund Freud in Joseph Breuer, *3 Studies on Hysteria*, 1974.

⁵⁵ »To je hromota«, pravi dr. Kočevar, »ki se navadno imenuje maternica in v zdravniških knjigah histerija.« Š. Kočevar, n. d., 1.

⁵⁶ Slovenski psihiater Lunaček v intervjuju za revijo *Viva* (Ta vražji čar histerije!, *Viva*, september 2000), omenja tudi primere t. i. klasičnih histeričnih napadov pri moških, ki pa (seveda) prihajajo iz drugačnih kulturnih okolij, kot je naše. V bolj tradicionalnih družbah, na primer v ruralnih sredinah Balkana, je tovrstno vedenje dopustno tudi za moške. In ker je taka oblika izražanja upora sprejemljiva, se je tudi poslužujejo. Tudi moški. Vsakodnevno lahko »spremljamo« manifestacije takšnih, moških oblik histeričnih reakcij, na primer v pesmih, popevkah z (evfemistično rečeno) balkanskim melosom. Pri nas, v naši kulturi je tovrstno vedenje sprejemljivo zgolj za ženske, torej imamo opraviti s histeričarkami in le v slabšalnih oblikah s histeriki (morda zato delujejo pesmi, pete v slovenščini, a z značilno »južnaškim melosom«, tako neprepričljivo). Res pa je, da je epidemije histeričark očitno konec; simptomi histerije so namreč postali tudi v naši sredini vse prej kot zaželeni ali prepoznani kot atributi ženskosti.

⁵⁷ Š. Kočevar, n. d., 2.

Prvo poglavje Kočevarjeve knjige se (še)⁵⁸ začenja z obdobjem nosečnosti oz. je namenjeno »ženi v nosečem stanu«. V medicinskem slovarju, ki so ga v letih 1812 in 1822 izdajali v Parizu, najdemo pod geslom *Nosečnost* naslednjo izjavo zdravnika Marca: »Noseča ženska mora postati objekt aktivne skrbi, verskega čaščenja in posebne vrste spoštovanja,« in nedvoumno izraža delovno zavzetost zdravnikov, ko je šlo za nosečnico. Spremenjen odnos do nosečnosti in nosečnice pa ni bila namenjen toliko ženski, kolikor ga moramo povezovati s posebno, prav tako novo skrbjo in skrbnostjo do otroka, kajti »mati je tu zaradi otroka, in kdor je vzgojil močne in zdrave hčerke, je skrbel za srečno potomstvo, si je zagotovil srečne vnuke«. ⁵⁹ Skrb za otroka pa se je začejala čedalje bolj zgodaj in je sedaj, na podlagi najnovejših medicinskih spoznanj o razvoju plodu v maternici, segala že v obdobje nosečnosti, počasi pa se je skozi 20. stoletje pomikala še bolj nazaj. ⁶⁰ Že konec 19. stoletja so strokovnjaki (zdravniki) poudarjali pomembnost pravilnega ravnanja, obnašanja nosečnice, kajti kot pravi dr. Kočevar, »noseča žena, ako nije zdrava, ne bode porodila, kakor je uže omenjeno, zdravega otroka; torej je njena dolžnost, skrbeti za svoje zdravje, ne samo zaradi sebe, temuč tudi zaradi otroka ... Huda jeza, dolgotrajna mržnja, otožnost z velikim žalovanjem in iznenadni strah vznemirijo dušo, stresejo čud ali srce, umamijo materine čutnice, katere ravnaajo rast otroku, ter spridijo kri, od katere se redi otrok.« ⁶¹

Podobno lahko beremo pol stoletja kasneje, tokrat pri zdravnici: »Pozivamo vse ljubeznive matere, da se med nastajanjem svojega otroka ogibajo vsega grdega, kar žali oko ali srce, prav tako pa skrbijo tudi za umetnostne predmete v svoji najbližji okolici, katerih gledanje učinkuje povzdigujoče, najsibodo potem kipi, slike ali dobre risbe; čitajo naj samo lepe knjige in si poiščejo tudi vse lepote v naravi. Udušijo naj vsako jezo in srd, nikakor naj ne bodo izpostavljene duševnim razburjenjem, poišejo pa naj vse, kar pomirja njih čustvo, zadovoljuje njih dušo in razveseljuje njih srce! Vsak dan naj hodijo v milo naravo in naj se povzdigujejo ob pogledu na njene vznesene lepote. Harmonična in pokojna naj bo okolica žene, ki hoče dati novemu človeku življenje!« ⁶²

⁵⁸ Bolj ko so se kopičila spoznanja o prednatalnem obdobju/-ih otrokovega razvoja, o zakonitostih genetike in o pomenu zunanjih vplivov na potencialno nosečnico, bolj so se širila poglavja, ki so z različnih zornih kotov in z različnimi poudarki obravnavala čas pred samo zanositvijo. In čedalje večja je bila odgovornost žensk do otrok, ki še niti spočeti niso bili.

⁵⁹ A. Fischer-Dückelmann, n. d., 21.

⁶⁰ Ni naključje, da so šle s tovrstnimi razpravami z roko v roki tudi tiste o kontracepciji, abortusu in ženski pravici do lastnega telesa sploh, a o teh vprašanjih kasneje.

⁶¹ Š. Kočevar, n. d., 6, 14.

⁶² A. Fischer-Dückelmann, n. d., 48–49.

Medicina oz. ginekologija sta postajali do žensk – bodočih in aktualnih mater – čedalje bolj paternalistični; najnovejša znanstvena spoznanja, kako naj ženske ravnajo v nosečnosti (in v času po otrokovem rojstvu), so se kar kopičila. Če se je dr. Kočevar v osemdesetih letih 19. stoletja še omejeval pri svojih nasvetih, ki so posegali v ustaljen način življenja ženske, bodoče matere, pa je kasneje vsak nov priročnik prinašal več »spoznanj« o različnih kvarnih vplivih, povezanih z načinom življenja ženske, na razvoj plodu (in otroka).⁶³ Povečani skrbi zdravnikov⁶⁴ za plod in mater med nosečnostjo so pritegnile tudi ženske, matere, ki tovrstnim naukom ali odločno pritrjujejo, da, se vzgoja »začne že v materinem trebuhu«,⁶⁵ ali pa ob njih vzneseno obujajo občutja iz časov lastne nosečnosti (in tako pomagajo k izgradnji mita o materinstvu): »Kako blaženi čuti polnijo materi srce! S tiho, gorko ljubeznijo ljubi bitje, koje niti še rojeno ni, kojega še ne pozna. Skrbno odvrča vsak vnANJI vpliv, ki bi znal škoditi že v kali nežni stvarici. Ona kroti svojo zlovoljo, svojo naglo jezo, svoje strasti ter si vsaja v srce sama nežna, blaga čutila. Tiho, mirno opravlja svoj vsakdanji posel, željno čakajoča dneva, ko bode smela pritisniti prvič ljubljeno dete na kipeče srce. Pogled v deteta nedolžne oči, kojega pritiska na svoje prsi, ji je dosti odškodnine za ves trud, za prečute noči in prestane bolečine.«⁶⁶

Med širše skupine prebivalstva so vrsto praktičnih napotkov – tako glede pravilne prehrane nosečnice, nujnosti počitka v tem času, priprave

⁶³ Kvarni vplivi na razvoj bodočega otroka so se razlikovali glede na razredno, socialno pripadnost ženske nosečnice; za ženske nižjih, delavskih slojev so bili najbolj ogrožujoči dejavniki njihovi lastni možje s svojim brutalnim obnašanjem; bistven delež je imelo tudi trdo in dolgotrajno delo v različnih prisilnih državah, ki so ga opravljale ženske navadno v tovarnah, obrtnih delavnicah, celo v rudnikih; slaba prehrana, značilna sicer za celoten razred, posebej izrazita pa prav pri ženskah; različne razvojne pomanjkljivosti in celo pohabe, posledice zanemarjanja in zlorab v otroštvu deklet; pomanjkanje primerne zdravstvene oskrbe; in ne nazadnje siceršnji bivalni (ne)standard. Pri ženskah iz višjih slojev pa so zdravniki opozarjali predvsem na presežke: preveč zabave, preveč (neprimerne) hrane itd. »Paternalistični zdravniki so sanjali o preobrazbi nosečnosti v neke vrste nadzorovan asketicizem,« pravi Yvonne Knibiehler, Bodies and Hearts, *A History of Women, Emerging Feminism from Revolution to World War*, ur. G. Duby in M. Perrot, Harvard 1993, 332. Tega, da se soočajo matere iz različnih socialnih slojev z neprimerljivimi težavami in da pišejo, svetujejo zdravniki v resnici le tistim, bolje situiranim, se je (še) dobro zavedal tudi dr. Kočevar, ki ves čas eksplicitno navaja tudi cenene različice svojih napotkov materam, kako pravilno negovati, hraniti in vzgajati otroka.

⁶⁴ Danes je dobila skrb zdravnikov za plod skorajda neverjetne razsežnosti (seveda gre le za plodove, ki imajo to srečo, da so se znašli v maternicah mater, ki živijo v bogatem delu sveta). V teh prostranstvih medicinske skrbi za pravilen potek plodovega razvoja pa so ženske nosečnice nekako izgubili, fizično omejili zgolj na maternico, funkcionalno pa skrčili njihovo bivanje na naloge najučinkovitejšega preskrbovanja plodu z najboljšimi potrebnimi snovmi in občutki. Vsekakor se je proces redukcije nosečih žensk zgolj na medicinski, ginekološki stroki dostopne organe in funkcije, ki se počasi izteka v lasten absurd s popolno ukinitvijo žensk kot spočetnic, nosečnic, (po)roditeljic in ki je v mnogočem posegel prav v temelje kulture konca 20. stoletja, začel prav s temi zdravniškimi in laičnimi napotki ženskam.

⁶⁵ Mati, Nekaj o vzgoji otrok, *Slovenka* (1897), 3–4.

⁶⁶ Materinske dolžnosti, *Slovenka* (1898), 458–461.

dojk na dojenje, nasvete pri premagovanju težav, kot so slabost, zatekanje nog itd., skratka o vsem, na kar »mora mati misliti pravzaprav že v nosečnosti. Saj je vse, kar koli stori dobrega v tem stanju, namenjeno tudi koristi otroka. In če pazi in goji svoje lastno zdravje, misli v prvi vrsti na dete, ki je tako odvisno od nje same«,⁶⁷ prinašale predvsem ženske revije. Pri nas je (tudi) na tem področju »vzgajanja žensk« nosila že pred koncem 19. stoletja prvenstvo tržaška *Slovenka*. Nekaj desetletij kasneje pa so postali tovrstni nasveti sestavni del *Ženskega sveta*, tedaj osrednje ženske revije pri nas, ki je temu namenila posebno, stalno rubriko *Materinstvo* (pa tudi v sorodni rubriki *Higiena* so objavljali tovrstne praktične nasvete). Prav posebno avtoriteto je tovrstnim praktičnim nasvetom, na primer v *Ženskem svetu*, dajalo tudi to, da so bili avtorji in avtorice teh besedil večinoma medicinski/-ke strokovnjaki/-nje, ali pa vsaj z lastnimi izkušnjami podprte matere.

V besedilih, ki so tako po obliki kot vsebini presegali zgolj svetovalno naravo, pa naj so bili to že knjižni priročniki ali pa revialni članki, pa lahko v desetletju tik pred prvo svetovno vojno in v medvojnem obdobju 20. stoletja spremljamo razvoj in oblikovanje novega, recimo sodobnega pogleda na nosečnost (in materinstvo). Če so razsvetljenci, najizraziteje z Rousseaujem in njegovimi pedagoškimi besedili, poudarjali odgovornost staršev za otrokovo prihodnost, njegovo stanu primerno vzgojo in izobrazbo, pa so se sedaj dolžnosti in odgovornosti matere do otroka raztegnile celo v samo nosečnost, po mnenju nekaterih pa naj bi bile matere dolžne ravnati v skladu z interesi otroka celo pred nosečnostjo samo.⁶⁸ To, da je otrok zaželen, da ima primerne očeta, da so materialne okoliščine bodočih staršev take, da zagotavljajo otroku primerno prihodnost, da se torej upošteva otrokove (domnevne) pravice, še preden je spočet, je postala ena od novih dolžnosti ženske – bodoče matere.

»Prva pravica otroka je, da je dobrodošel svojim staršem, da je spočet v ljubezni, da je pričakovan in spočet z ljubeznijo, da je njegova eksistenca od vsega početka afirmacija življenja. Če bi se tega zavedali vsi starši, zlasti pa vse matere, bi bilo na svetu veliko manj otrok, ki niso nikdar doživeli mla-

⁶⁷ Materinstvo, *Ženski svet* (1928), 316.

⁶⁸ Ginekologi 19. stoletja so prepoznavali v življenju ženske sedem obdobji: 1. rojstvo ženske, 2. prva menstruacija, 3. izguba nedolžnosti, 4. nosečnost, 5. porod, 6. dojenje in 7. menopavza. Vsa so izhajala iz (domnevno) ženske narave. Vse življenje ženske je bilo torej osredinjeno, usmerjeno k materinstvu, ves razvoj njenega telesa je namenjen in podrejen temu, da bo nekoč rodila otroka in s tem dejanjem (tudi) dosegla vrhunec in zmago svoje narave.

dosti, ki jih ni nikdar ožarjala sreča materinske ljubezni, ki niso nikdar živele človeka vredno življenje.»⁶⁹

Angela Vode v svojem članku o pravicah še nespočetelega otroka poziva zgolj ženske, bodoče matere k večji zavzetosti, zavesti, odgovornosti pri odločanju za spočetje, kar kaže (tudi) na njeno osebno resigniranost nad »moškim egoizmom«. Žensko dolžnost razširi, povsem v duhu časa, iz otroka na celotno človeštvo: ženske naj bi postale neke vrste moralni in dobresedno materialni filter, od katerega je odvisno zdravje bodočih generacij.⁷⁰

»Toda dolžnost vsake žene, ki stopi v zakon in ki hoče postati mati, je, da se zaveda važnosti svoje namere ter velike odgovornosti, ki jo imajo starši ne samo napram otroku, temveč napram človeštvu. Treba je, da točno pozna znake spolnih bolezni, strašne posledice, ki jih imajo te bolezni celo za več generacij, ter zakone o dedni obremenjenosti. To je mati dolžna svojemu otroku ... Vsak roditelj bi moral natančno poznati družino, iz katere izhaja, in se posvetovati z zdravnikom, preden vstopi v zakon. Ker so se pa doslej pokazali v tem pogledu moški kot bolj ali manj brezvestni in sebični, je tem bolj potrebno, da se žena otrese svoje tradicionalne nevednosti v spolnih zadevah ter svoje sentimentalnosti in stopi v zakon z odprtimi očmi in z jasnim spoznanjem odgovornosti.»⁷¹

42

Propaganda o otrokovih pravicah, ki se raztezajo prek oz. pred otrokovo zemeljsko bivanje, je bila v času (ponovnega) zagona evgenike v Evropi in pri nas izredna in je posegala po vseh razpoložljivih sredstvih prenosa; tako so si lahko tudi v Ljubljani sredi tridesetih let ogledali film

⁶⁹ A. Vode, *Ženski svet* (1931), 356. Omenjeni zagovor pravice otroka do materinske ljubezni, do sprejetosti že pred spočetjem je posledica oz. se povezuje s sočasnimi zahtevami po priznanju pravice ženske do materinstva, kontracepcije, abortusa, skratka do pravice ženske, da ima nadzor nad lastnim telesom. Vsekakor pa je treba vse tedanje tovrstne razprave presojati tudi skozi prizmo evgenike, ki je obvladovala celoten družben diskurz.

⁷⁰ Na tem mestu (pa tudi drugje) se Angela Vode pridružuje močnemu toku evgeničnih načel in zahtev, toku, ki je bil v obdobju med obema vojnama močan tudi med slovenskimi intelektualci. Angela Vode je povsem jasno zavračala najrazličnejše ekscesne evgenične prakse, ki so se povezovale z najrazličnejšimi rasizmi, »dokler lpa! je nauk o zboljšanju človeškega rodu v socialni službi posameznika, naroda in človeštva, ga je treba vsekakor uvaževati«. A. Vode, n. d. (1999), 174. Ena od glavnih zahtev evgenike je bil obilen, a zdrav podmladek, ki so ga dolžni narodu tisti njegovi člani, ki so tako v moralnem, materialnem in socialnem smislu najprimernejši za razplog. Pravica zdravih se tako postavlja pred pravico bolnih in pravica naroda pred pravico posameznika. Zgolj navidez so temu nasprotovale zahteve po temeljni pravici ženske do materinstva, čeprav nezakonskega. »Iz istega razloga, iz skrbi za zdrav zarod pa zahteva pisateljica, da mora človeška družba dati vsaki ženi, ki je biološko sposobna in ki čuti obenem voljo in odgovornost za odgoj deteta, pravico do materinstva, in da morajo veljati za vsako mater, poročeno in neporočeno, enaki državni in družabni zakoni,« je zapisala Pavla Hočevar, Dr. Vilma Janiševa-Rašković: Biologija žene i njen socialni značaj, *Ženski svet* (1935), 238.

⁷¹ A. Vode, *Ženski svet* (1931), 357.

z naslovom *Otrokova pravica*, ki so ga v *Ženskem svetu* razglasili celo za »najvažnejši kulturni dogodek zadnjih let v Ljubljani«. Prispevek, kratko vsebino filma – nedokončani prikaz usod različnih žensk, ki pa jih povezuje neznosna prisila lastnega telesa, spolnosti, okostenelosti in ženskam sovražne zakonodaje – so pri *Ženskem svetu* pospremile z značilnim motom: »Prva otrokova pravica je, da bodi svojim staršem dobrodošel.«⁷²

Temu, »kako dobimo zdrave in lepe otroke«, je posvetila posebno poglavje tudi zdravnica Dückelmann v svoji knjigi.⁷³ Prvi pogoj za zdravje otrok so, pravi Dückelmannova, »zdravi, daroviti in dobri starši. Bolni, duševno manj razviti, zlobni ali od slabih strasti tako pogostokrat prežeti starši imajo malo nade na zdrave, lepe in nadarjene otroke.«⁷⁴ Materina dolžnost je, da preskrbi svojemu razvijajočemu se otroku že v maternici kar najboljše vplive iz okolja, kajti »ni vseeno, kaj vidi žena v devetih mesecih, kaj misli, želi, in ni vseeno, v kakšni okolici dojenček dorašča.«⁷⁵ Avtorica nato navaja zgled, sodoben primer pozitivne materine »zagledanosti«: »Dvajsetletna, mlada žena je bila vsa prevzeta odgovornosti proti še nerojenemu otroku; duševno darovita, vneta za umetnost je iskala kolikor mogoče pogostokrat umetniških vplivov in je živo želela, da bi dobila lepega in nadarjenega otroka. Na steno svoje postelje je obesila Apolonovo glavo, ki jo je zagledala že navsezgodaj; potem je tudi sama slikala lepe ženske glave, pogostokrat je vsa zatopljena tudi čez dan opazovala lepoto Apolona. Otrok se je rodil kot hčerka, ki je dorasla v lepo dekle, mnogo lepše kakor sta kdaj bila oče in mati, in ki je postala umetnica. »Klasični« rez njenega čela so mnogo poveličevali. Po vsem tem se je imela zahvaliti za to prednost Apolonu, kateremu je bila mati tako smotreno naklonjena.«⁷⁶

Niso pa bili vsi oz. vse tako zelo prepričani v moč pozitivne materine zagledanosti pri razvoju plodu. Na primer konec dvajsetih leti prejšnjega stoletja je bil v *Ženskem svetu* objavljen članek Milice Stupan, v katerem izraža avtorica glede ženskih stvariteljskih moči izrazito resigniranost.

»Toda kakor je vloga žene pri oploditvi in razvoju ploda težka in odgovornosti polna, vendar ni vsatvarjajoča, ampak je samo pasivna, kar tragično še povečuje. Saj žena ne vstvari otroka, vsa njena cela aktivnost se omeji samo na izbiro moža – očeta otrokovega. Vse ostalo pa ni prav nič odvisno od njene volje, vse se razvija kot hazardna igra, žena nikoli ne ve, kaj bo rodila,

⁷² *Otrokova pravica*, *Ženski svet* (1934), 15–17.

⁷³ A. Fischer-Dükelmann, n. d.

⁷⁴ N. d., 47.

⁷⁵ N. d., 48.

⁷⁶ N. d., 48.

ženija ali tepca. Njena odgovornost je pa tem večja, ker se bo življenje bodočega človeka vršilo pred njenimi očmi, ker se bo zdela sama sebi soodgovorna za njegovo početje, če je dopustila, da je to življenje nastalo.»⁷⁷

V življenju nosečnice, pri njenem počutju so začeli igrati pomembno vlogo tudi hormoni, kemične, od ženske volje neodvisne snovi, ki so jih odkrili na začetku stoletja, poznavanje njihovega delovanja in širino vplivov pa so dopolnjevali celo stoletje. Čeprav je medicina sedaj navedla snovi, ki močno in mimo volje nosečnice vplivajo na njeno počutje in razpoloženje, pa so od noseče ženske pričakovali in na različne implicitne načine tudi zahtevali pozitiven, pravilen odnos do nosečnosti in s tem do razvijajočega se otroka, pa tudi do lastne ženskosti. Rojevati se je začel, danes tako značilen (in moreč) odnos do nosečnosti kot tistega obdobja v življenju ženske, ko (morajo) te prekipevajo od energije, moči in veselja, saj so vendar dosegle enega od vrhuncev svojega življenja, hkrati pa dobro razpoloženje bodoče matere na moč blagodejno vpliva na plod. Optimističen odnos do nosečnosti, naj je bil že posledica delovanja hormonov (ženske narave) in/ali pozitivnega gledanja na nosečnost in nastajajočega otroka (posledice pozitivnega družbenega vpliva),⁷⁸ pa je bil nujen za dober razvoj otroka, saj: »*Pomisli, mati, da je tvoje telo tudi lastni na tvojega otroka!*«⁷⁹

Vzporedno z razglashanjem nosečnosti za blaženi čas ženske pa se je ta čedalje bolj prenašala v območje zasebnosti, ženske in/ali družinske intime. Razkazovanje plodnega, nosečega ženskega trebuha je postalo nezaheljeno in je budilo nelagodje, eksplicitno pa je bilo razglašeno za moteče pri vzgoji in pouku mladine. Nosečniški videz je bil vsekakor argument za siceršnje izključevanje žensk iz prostorov javnega; na primer Anton Mahnič je leta 1893 zapisal takole: »*Dalje pride ženska, predno postane mati, v stan, v katerem se ji bolj spodobi, da se javno ne kaže, ampak da ostane doma ... Narava sama je človeško roditev zakrila s tajnim zagrinjalom. Dala nam je s tem miglejš, ki nam mora biti svet. Proti temu se pregreši, kdor naravine skrivnosti brez potrebe razgrinja. Kdor javno nastopa, vidijo ga vsi. Tu imamo v mislih predusem otroke in sploh nezrelo mladino. Ni vse za vsako starost; l...l Naj se tu ne vgovarja, češ, kar otroci vidijo v javnosti, imajo neredkokrat v domači hiši vedno pred očmi. Drugače je kaj vi-*

⁷⁷ Milica Stupan, Biološka tragedija žene, *Ženski svet* (1929), 213–215, 237–240.

⁷⁸ »*Hujša je bolezen [posledica abortusa], ki te počasi uničuje, kakor pa nosečnost, porod, otrok, ki ti da novega zdravja in svežosti telesa in novih duševnih moči, ki črpaš iz njih veselje in smisel življenja za svojega otroka – kaj hočeš večjega, lepšega!*« Materinstvo, *Ženski svet* (1930), 62–63.

⁷⁹ B. Dragaš, n. d., 7.

deti doma, poznati iz domače hiše, in drugače je isto spoznavati v javnosti. Javnost je nekaj drugačnega nego oži krog domače hiše; isto, kar je doma naravno, postane v javnosti pohujšljivo.»⁸⁰ Tabuiziranje nosečnosti se je kazalo tudi pri nastanku različnih evfemizmov za nosečo žensko, na primer: »je v drugem stanju/stanu».⁸¹

Po zaslugi medicine, ginekologije je sicer posta(ja)la nosečnost čedalje bolj varna, kar pa je pomenilo tudi čedalje bolj nadzorovana. Vpeljava in čedalje pogostejša (tudi laična) raba pojmov, kot so »pravilna«, »zdrava«, »patološka« itd., skratka, čedalje pestrejša paleta pridevnikov za opis nosečnosti kaže na povečano senzibilnost (tudi) laične javnosti, pa tudi na pojav novih zahtev glede nosečnosti. Ni bilo več dovolj (seveda v določenih socialnih skupinah), da je bila ženska noseča, pomembno je postalo, da je bila ta nosečnost tudi zdrava, v nasprotnem primeru je bila (lahko) patološka in potrebna posebnega nadzora. Ne glede na to, ali je bila nosečnica zdrava ali ne, pa so tovrstne zahteve ustvarjale pri njej drugačen, nov odnos do nosečnosti. Lahko bi rekli, da se je z vpeljavo najrazličnejših pridevniških pojasnjevalk (tudi) nosečnost spremenila v dejavnost, za katero so veljala načela uspešnosti, popolnosti; če nosečnost ni zdrava, je bolna in kaj od tega je, lahko pove ženski le zdravnik, strokovnjak. Zahteve po zdravi nosečnosti in po varnem porodu so se sčasoma krepile, tako da je bilo treba že pred drugo svetovno vojno posebej poudarjati, da »noseča žena ni bolnica, marveč je samo v izrednem stanju»,⁸² za katerega pa je vseeno dobro, da žensko nosečnico »proti koncu /nosečnosti/ vsaj enkrat preišče zdravnik ali babica«. Vzporedno s tem je naraščalo tudi število žensk, ki so rodile v bolnišnici; tako je tudi v ljubljanski ženski bolnišnici in porodnišnici število porodov v letih od 1920 do 1936 naraslo od 813 na 2.106 porodov na leto. Da so se ženske pogostejše zatekale k bolnišnični oskrbi ob porodu, za katero je še nekaj desetletij nazaj veljalo, da je za ženske in novorojenčke najpogostejše usodna, in zato primer- na zgolj za revne ženske,⁸³ niso vplivale samo »težke gospodarske razmere»,

⁸⁰ A. Mahnič, *Ženska v javnosti in v politiki*, *Rimski katolik* (1893), 453–457.

⁸¹ Še bolj kot nosečnost je postajal vsakdanjim očem in izkušnji čedalje bolj tuj tudi porod; vzporedno s prenašanjem dogajanja izven domačega okolja, iz družinske sredine v tuje okolje porodnišnic. V obdobju, ki ga obravnavamo v nalogi, so zdravniki prevzemali čedalje popolnejšo kontrolo nad potekom poroda in čedalje pogostejše se je za porodnico uporabljal izraz »je šla roditi«, kar je tudi vedno bolj odgovarjalo stvarnosti. Za obvladovanje poroda, potem ko je večina žensk že rodila v bolnišničnem okolju, kar se je v naših mestih zgodilo že pred drugo svetovno vojno, pa so se različne stroke čedalje bolj osredinjale na sam potek nosečnosti. V zadnjih desetletjih 20. stoletja je tako veljala posebna skrb strokovnjakov, svetovanju in ukrepanju pred samim spočetjem in posebej skrbnemu spremljanju nosečnice.

⁸² Zdravstvo. Zaščita bodoče matere, *Ženski svet* (1938), 11–12.

⁸³ V 19. stoletju je bila umrljivost v porodnišnicah visoka in se je gibala med 10 in celo 20 odstotki. Visoka umrljivost je bila povezana tako s sicer slabim zdravstvenim stanjem žensk porodnic, saj so večino-

zaradi katerih si ženske niso mogle privoščiti babiške ali zdravniške oskrbe na lastnem domu,⁸⁴ ampak tudi (in to čedalje bolj) spreminjajoč se odnos do nosečnosti in poroda.⁸⁵ Ljubljanski porodničarji so se v obdobju pred drugo svetovno vojno hvalili s čedalje boljšimi rezultati: zmanjšal se je odstotek mrtvorojenih,⁸⁶ manjšala sta se umrljivost novorojenčkov⁸⁷ in umrljivost mater.⁸⁸ Ženske je poleg socialne nuje in želje po kar najboljši, tj. medicinski oskrbi, gnalo v porodnišnice tudi čedalje večje pomanjkanje porodnih babic⁸⁹ in (tudi) s tem povezana čedalje večja koncentracija strokovne pomoči v medicinskih centrih. Naj so bile razmere na ženinem domu kakršne koli že, o tem, ali bo ženska rodila doma ali v bolnišnici, je bil (seveda) na koncu »zelo važen zdravnikov nasvet«.⁹⁰

Ženske, posameznice in združene v različnih društvih in zvezah, so izražale svoje zaupanje v medicino tudi tako (poleg tega, da so se same čedalje pogosteje »prepuščale« njihovim napotkom in postopkom), da so začele z različnimi organiziranimi akcijami pritiska na državo, da mora posvetiti posebno skrb nosečnicam, porodnicam, materam in otrokom in jim omogočiti boljši dostop do medicinskih uslug.⁹¹ Državo bi mora-

ma pripadale deprivilegiranim skupinam prebivalstva (še posebej je bila usodna tuberkuloza), kot tudi z veliko verjetnostjo obporodnih in poporodnih okužb in (posledično) seps, za katere so se lahko matere zahvalile nevednosti glede možnosti prenosa. V bolnišnicah zahodne Evrope so začeli resneje upoštevati pravila aseptike šele proti koncu 19. stoletja. Prav avstrijskemu zdravniku Semmelweissu gre zasluga za znižanje stopnje umrljivosti v bolnišnicah; sredi 19. stoletja je namreč posumil, da so glavni vir okužb prav njegovi asistentje, ki prenašajo bacile iz secirnic v porodne sobe. Po uveljavitvi aseptičnih načel na začetku 20. stoletja je postalo rojevanje za ženske in novorojenčke varnejše v bolnišnicah kot pa na domovih.

⁸⁴ Oskrba porodničarja je kar za nekajkrat presegala ceno asistencije porodne babice, zato si je revne in tudi manj revne ženske niso mogle privoščiti. Tako je postala asistenca zdravnika – moškega – ob porodu posteljti tudi statusni simbol; s tem ko je mož poslal rojevajoči ženi na pomoč zdravnika in ga bistveno bolje plačal, kot bi plačal babico, je ženi dokazal tudi svojo ljubezen in skrb. Ob tem pa, da je postajalo znanje o porodništvu in (predvsem) novih porodnih tehnikah in uporabi protibolečinskih sredstev čedalje bolj omejeno na medicinski študij in je tako ostajalo babicam le omejeno delovanje, je tudi jasno, da so se ženske hotele in pogosto tudi morale zatekati v bolnišnice.

⁸⁵ »Upoštevajoč to dejstvo, da se je od vseh 2237 v Ljubljani rojenih otrok rodilo 2129 v porodnišnici, lahko sklepamo, da je rodilo doma samo 208 Ljubljančank, to je okoli 20 %.« Poročilo in kritike. Jugoslovanska unija za zaščito dece, *Ženski svet* (1938), 227.

⁸⁶ Iz 6,78 % v letu 1920 na 2,92 % v letu 1936 pravi Poročilo o ginekološkem in porodniškem delu v l. 1920–1936, *Ženski svet*, Ljubljana 1937, 206–207.

⁸⁷ Iz 8,91 % na 2,66 %, n. m.

⁸⁸ Ta se je gibala med 1,77 % in 0,32 %, »tudi tu so odstotki vedno nižji, že osem let ne dosežejo več 1 %.« N. m.

⁸⁹ Število v Ljubljani izšolanih babic se je v obravnavanem obdobju nenehno zmanjševalo: »Pred 1918. l. je vzgajala babiška šola babice le za ozemlje nekdanje Kranjske – 500.000 preb. In 17.000 letnih porodov. Od 1918 dalje pa deluje za vso Slovenijo – 1.000.000 preb. In 29.000 letnih porodov. Vzgojila je v desetletju 1857/1866 – 297 babic, v desetletju 1917/1926 – 244 babic, v desetletju 1927/1936 pa – 96 babic! ...! Od 1927 dalje absolvira babiško šolo le vsako drugo leto 19–20 učenk.« N. m.

⁹⁰ B. Dragaš, n. d., 18.

⁹¹ V obdobju prve Jugoslavije so zakoni predvidevali ustanavljanje posebnih »higienskih inštitutov (za vsako banovino enega in enega posebej za Beograd), ki naj imajo sledeče oddelke: a) posvetovalnico za noseče

lo začeti resneje skrbeti upadanje rojstev in s tem nižanje natalitete, ki je bilo najizraziteje v državi prav pri nas, na ozemlju Dravske banovine.⁹² »Humanitarna, narodna in biološka dolžnost družbe je, da iz teh vzrokov / padanje rojstev, obmejni položaj Dravske banovine/ posveča čim večjo pažnjo vsaki materi ob njeni nosečnosti, porodu in otroški postelji, da ohrani njo samo zdravo in da obvaruje njeno dete pred prezgodnjim umiranjem ali hiranjem,« je pisalo v spomenici Jugoslovanske unije za zaščito otrok. Ženske so s posebno resolucijo⁹³ pozivale k bolj/-e organizirani in razvejeni skrbi za nosečnice, matere in otroke pri nas. Naloga ozaveščenih žensk je postala razsvetljevanje drugih žensk, posebna skrb predvsem za tiste manj premožne, celo iz socialnega dna. Pri tem so se sklicevale na podatke, da se pri nas »ogromna večina nosečih žensk med nosečnostjo ne da preiskati niti od babice niti od zdravnika. Nad 50 % porodnic poraja brez strokovne babiške pomoči.«⁹⁴ Ženske so se zavzemale za ustanavljanje posebnih posvetovalnic za matere, ki bi imele tako izobraževalno, preventivno kot tudi kurativno nalogo. V njih bi se ženske srečevale s strokov-

žene; b) otroške dispanzerje [...]; c) dečjo kolonijo [...]; d) dečji in materinski dom in d) sekcijo za posploševanje otroške higijene. Toda popolni higienski inštituti so do zdaj le štirje (Ljubljana, Beograd, Novi Sad, Sarajevo),« S. E., Socialna in zdravstvena zaščita žene, otroka in mladostnika pri nas, *Ženski svet* (1936), 97–104. V Dravski banovini je bilo štirinajst posvetovalnic za matere, namenjene pa so bile materam zdravih otrok, ki so prihajale »prvih deset mesecev vsakih deset dni, pozneje pa vsak mesec vpraševati za nasvete in pri-
našajo otroke v pregled«. Primer vzornega materinskega doma je bil ljubljanski, v katerega so lahko sprejeli petnajst mater. »Dečji domovi sprejemajo matere, ki so brez strehe in brez sredstev, dalje matere, ki imajo težkoče pri dojenju, nato najdenčke, otroke, ki jih je treba umetno hraniti, in otroke, ki jim je mati bolna ... Dečji domovi, ki odgovarjajo vsem predpisom modernega zdravstva [...], služijo obenem tudi praktičnemu po-
uku raznih šol za zaščitne sestre, tečajem za dojenčke in pa zdravnikom, ki se specializirajo,« je zapisala S. E.

⁹² Na našem ozemlju se je začela nataliteta opazneje zniževati na začetku 20. stoletja: če je bila nataliteta na Kranjskem konec 19. stoletja 35 promilov, je bila leta 1910 34, še večje padce pa so zapisovali v obdobju prve Jugoslavije, ko se je število rojstev na 1.000 prebivalcev dravske banovine nenehno zmanjševalo in doseglo na primer leta 1931 število 27, leta 1935 pa 25 otrok. Ob tem si velja zapomniti, da je bila nataliteta v večjih mestih, na primer v Ljubljani, še bistveno nižja. Do drugega velikega padca natalitete v Sloveniji pa je prišlo v osemdesetih letih prejšnjega stoletja, ko se je začelo število rojenih na 1.000 prebivalcev zniževati proti številki 10 promilov.

⁹³ Besedilo resolucije se je glasilo: »Banovinska sekcija Jugoslovanske unije za zaščito dece v Ljubljani smatra ustanovitev posvetovalnice in z njo združenega doma za noseče v Ljubljani za izredno nujno potrebno socialno-zdravstveno zahtevo. Ker je ta zavod za Ljubljano najbolj potreben in ker bo od njega imelo največ koristi prebivalstvo mesta Ljubljane, naj bi mestna občina ljubljanska kot iniciator storila vse korake, da se s sodelovanjem drugih interesiranih oblasti in ustanov realizira.« Poročila in kritike. Jugoslovanska unija za zaščito dece, *Ženski svet* (1938), 227–229.

⁹⁴ Zdravnica Dückelmannova izraža dvom glede neobходимosti zdravniške prisotnosti pri porodu in se pri tem sklicuje na domnevno naravne sposobnosti ženske za rojevanje: »Narava ne potrebuje torej pri porodu nobenih babic ali zdravnikov; vse, kar je treba, preskrbi sama, in še prav dobro, če je ne oviramo ... V stiski vsaka zdrava mati lahko sama rodi, da, tudi popkovo lahko pretrga, in če ni drugače, napravi z otrokom na roki kos poti ... Toliko v izpodbudo vsem neodločnim in bojazljivim, ki imajo še tako malo spoštovanja pred naravnimi silami, da si mislijo: brez človeške pomoči in človeške učenosti se ne zgodi nič. In vendar nam nudijo te le klaverno pomoč, kakor hitro bi nas mati narava zares pustila na cedilu!« A. Fischer-Dückelmann, n. d., 50.

no usposobljenimi babicami in zdravniki, hkrati pa bi si strokovno osebje pridobivalo potrebne praktične izkušnje. Zavzele so se tudi za ustanovitev posebnega »doma za noseče«, v katerem bi sprejemali nosečnice, ki sicer nimajo zdravstvenih indikacij za sprejem v porodnišnico. *»Posve-tovalnica in dom za noseče spadata v okvir ljubljanske porodnišnice zara-di tega, da se skrb za noseče in porodnice vodi po enotnih vidikih, kajti delo porodnišnice bo v socialnem in zdravstvenem pogledu uspešnejše, če bo nose-ča mati že prej nadzorovana in bodo za njo profilaktično ustvarjeni ugodni pogoji,«*⁹⁵ so še dodale.

Odnos do porodnice se je zelo spremenil od časov, ko je dr. Kočevar napisal svojo knjigo in je dr. Vošnjak komentiral zdravnikovo zahtevo po nujnosti posebne skrbi za porodnico – kot znak *»zares očetovske skrbi za porodnico«* – in obdobjem med obema vojnama, ko so že tudi ženske same zahtevale ne le večje pozornost domačih, ampak celo aktivno soudeležbo države. Če je konec 19. stoletja po Vošnjakovem mnenju Kočevar nekoliko pretiraval oz. zahteval preveč, *»ako ukazuje, da mora porodni-ca vsaj celih 8 dnij v postelji ostati,«*⁹⁶ je postalo osem do deset dni ležanja po porodu tudi po mnenju dr. Dückelmann, v 20. stoletju splošno spre-jeta mera. To naj bi bil tisti čas, ki je potreben, *»da se pogrezne materni-ca v malo medenično votlino.«*⁹⁷ Naslednja časovna omejitev za ženske po porodu je bila povezana z oživitvijo seksualnega življenja oz. s tem, *»ko-liko časa se mora ženi po porodu seksualno prizanašati.«* Po mnenju zdrav-nikov vsaj toliko časa, kolikor traja poporodna krvavitev, to je običajno šest tednov, *»v idealnem stanju pa se bo žena ogibala moža tako dolgo, do-kler se mora posvečati otroku, torej dokler doji. Lahko je razumljivo, da po-gosti spolni dražljaji, zlasti pri slabotnejših ženah, vplivajo na proizvod in na kakovost mleka, da povzroče celo hitrejšo usahnenje za novorojenčka tako dragocenega hranilnega vira,«* pravi Dückelmannova.⁹⁸ Jugoslovanska za-ščitna zakonodaja je predpisovala za delavke in nameščenske poseben, šest tednov dolg dopust za ženske pred in po porodu. Seveda za tiste, ki so bile zavarovane.⁹⁹

⁹⁵ N. m.

⁹⁶ Na tem mestu skrbi Vošnjaka gospodinjstvo oz. to, kdo bo namesto gospodinje, ki več kot teden leži v otroški postelji, skrbel za nemoten potek življenja v družini. Pa brez potrebe, doktor je predvidel rešitev: žena porodnica naj po porodu počiva, zato pa mora kot skrbna gospodinja pred porodom toliko več po-storiti; *»Pridna gospodinja ima o tej priliki svoje stanovanje zmerom snažno ... Snažno stanovanje priča za njeno pridnost /poudarjeno v izvirniku/,«* podčrtal dr. Kočevar. J. Vošnjak, n. d., 64.

⁹⁷ A. Fischer-Dückelmann, n. d., 64.

⁹⁸ N. m.

⁹⁹ Ženske, ki so bile zavarovane, so bile upravičene do zdravniške in babiške porodne pomoči, dobile pa so tudi *»posebno podporo v znesku treh četrtn dnevne mezde 6 tednov pred in po porodu, opremo za otroka v*

Dojenje

Prva in glavna naloga matere po porodu je bila (in je spet), da otroka doji. Dojenje vsekakor prištevajo med tiste, ženskam prirojene, naravne dolžnosti do otroka. Da pa tudi pri dojenju ni šlo vedno računati zgolj na naravni instinkt matere,¹⁰⁰ potrjujejo tako množeca se priporočila, zgle-di, navajanja strokovnih spoznanj zdravnikov in zdravnic glede boljšega uspevanja dojenih otrok, kot jezne, roteče besede samih mater. Zdrav-nik in mati se strinjata: »*Dojiti otroka je sveta dolžnost vsake matere.*« Besedila, nastala tako izpod peres strokovnjakov/-inj kot laikov, nam (tudi posredno) pripovedujejo, da so se matere tej dolžnosti pogosto izogibale zaradi različnih razlogov. Pogosto so se ženske opravičevale za nedojenje z domnevno zdravstvenimi razlogi: da imajo mleka premalo, da njihove bradavice niso primerne za dojenje, da je njihovo mleko (pre)slabo itd. Zdravniki pa so zavračali tovrstne argumente, češ da »*otroka dojiti more skoraj vsaka mati*« in da »*slabega ženskega mleka ni*«. ¹⁰¹ Matere so prepričevali o univerzalnosti materinega mleka, saj »*na materino mleko ne vplivajo ne strah ne jeza, ne ponovno perilo pa tudi socialne in materialne (de-narne) težave ne,*« pravi dr. Dragaš. Dr. Dückelmannova pa se s kolegom ne strinja in meni, da lahko »*potrnost materina, nemirno življenje s pogosto nevoljnostjo, kar je navada zlasti pri poslovnih ženah, mleko tako izpreme-ni, da ostanejo dojenčki mršavi, dobijo nenadoma drisko ali so pa noč in dan nemirni in zelo slabo spijo.*« ¹⁰² Zdravnica celo svetuje negotovim materam, naj se prepričajo o kakovosti lastnega mleka tudi tako, da ga dajo »*kemič-no preiskati in ugotoviti zlasti količino pepelike (redilne soli)*«. ¹⁰³

Edino pravo oviro dojenju vidi dr. Dragaš v socialnih razmerah; še posebej žgoč problem je bila materina zaposlitev izven doma, kajti »*izven doma zaposlene žene ne morejo dojiti otroka ves čas, ali pa vsaj ne ves dan*

znesku 14-kratne dnevne mezde, premijo za dojenje po 3 Din na dan, ko je prenehala šesttedenska podpora po porodu, oz. 1.50 Din dnevno, če iz katerega koli razloga otroka ne morejo dojiti.« S. E., *Ženski svet* (1936), 98. »1934 je bilo razmerje med moškimi in ženskimi zavarovanci 100 : 38, razmerje med moškimi in žen-skimi bolniki pa 100 : 50. (1254 m. in 666 ž. – brez 220 porodnic). Žene opravljajo vse svoje težko delo tudi med nosečnostjo. Sicer imajo pravico do 6-tedenskega dopusta, v katerem jim OUZD plačuje $\frac{3}{4}$ mezde. Toda pri že itak nezadostnih plačah se more malokatera odreči še $\frac{1}{4}$ in tudi strah pred izgubo službe jih zadržu-je, da bi polno izrabile itak pičli dopust. Tako večina dela tik do poroda in čim prej spet po porodu. Pri tem je OUZD ravno zadnja leta dajatve pri porodu občutno znižal. 1932. leta je znašala porodnina le še 46,5 %, 1934 le 46,2 % porodnine iz leta 1930, podpore za dečjo opremo le 20 % oz. 15 %, za babiško pomoč le 50 oziroma 3 %, torej manj kot eno tretjino.« O. G., *Položaj slovenske žene, Ženski svet* (1937), 198.

¹⁰⁰ Zgolj naravni instinkt tudi tu ne zadostuje povsem, ali kot pravi dr. Dragaš: »*Mati ima že instinkt ali nagon, da otroka precej dobro doji. Vendar pa je le potrebno, da se seznani s pravilnim dojenjem.*« B. Dragaš, n. d., 84.

¹⁰¹ N. d., 75.

¹⁰² A. Fischer-Dückelmann, n. d., 84.

¹⁰³ N. d., 80.

v takih presledkih, kakor bi bilo za otrokovo prebavo potrebno». ¹⁰⁴ Veliko zdravnikov in laikov je v tistem času opozarjalo na zaplete, ki so se pojavljali zaradi zaposlenosti matere in neustreznosti nadomestne hrane ter varstva za majhnega otroka. Ob tem, da so najpogostejše iskali in našli rešitev v tem, da ostanejo matere po porodu pač doma in svoje otroke dojijo, je realno življenje to veliko ženskam, predvsem najrevnejšim, onemogočalo. Delavska zaščitna zakonodaja prve Jugoslavije je sicer uzakonila pravico žensk, da svoje otroke dojijo; zakonodaja je predvidevala, da morajo imeti delavke, ki so matere in dojijo, v industriji na vsakih pet delovnih ur pravico do tridesetminutnega odmora zato, da gredo domov podojit otroka, oz. petnajst minut odmora, če imajo otroka v tovarniških jasliah, toda ... Prva pravica je bila v glavnem brez vrednosti, saj so prihajale ženske v tovarne na delo (tudi) od daleč in večinoma niso stanovale v tovarniški senci. Druga pravica pa je bila omejena s (samo)voljo lastnika, če je spoštoval zakon in ustanovil posebne tovarniške jasi v vseh obratih, v katerih je bilo zaposlenih najmanj sto žensk, od katerih jih je vsaj petindvajset imelo majhne otroke. ¹⁰⁵ Dr. Dragaš je pri svojih nasvetih sledil realnosti in ločeval ženske glede na njihov socialni status: na tiste, ki so bile zavarovane za čas pred in po porodu (nameščenske in delavke, zaposlene v industriji) ¹⁰⁶ in katerih dolžnost je bila, »ostati doma, da otrok ne strada,« in na tiste ženske, »ki niso zavarovane, in imajo svojo lastno existenco, ki bi bila ogrožena, če bi ostale doma – so oproščene rednega dojenja«, ¹⁰⁷ in te so bile v večini.

Poleg socialnih razmer oz. materine zaposlenosti izven doma so zdravniki opravičevali matere dojenja še zaradi zdravstvenih razlogov, kot so bili na primer: tuberkuloza pri materi, ¹⁰⁸ sifilis, ¹⁰⁹ akutne nalezljive bolezni, ¹¹⁰ vnovična materina nosečnost ¹¹¹ itd. Če iz katerega koli razloga »mami odpove ali če otrok ob prsih neče prav uspevati, kar se pri slabotnih in

¹⁰⁴ B. Dragaš, n. d., 75–76.

¹⁰⁵ V Ženskem svetu lahko beremo, da »pri nas takih jasliah nikjer ni, ker se pač podjetniki ne brigajo za popisan papir in jih nihče k temu ne prisili.« S. E., Ženski svet (1936), 98.

¹⁰⁶ Po podatkih OUZD je bilo leta 1937 pri nas zavarovanih 33.091 delavk.

¹⁰⁷ B. Dragaš, n. d., 76.

¹⁰⁸ »Jetika dojenje docela ovira, če je odprta, tako da mati izloča tuberkulozne bacile. Zdravnik odloča, kdaj je potrebno, da odstavi otroka. Kostna tuberkuloza ne more biti vzrok, da mati otroka ne doji.« B. Dragaš, n. d., 81–82.

¹⁰⁹ »Sifilitična mati lahko doji sifilitičnega otroka. Če pa se je otrok rodil od zdrave matere, a mati pozneje oboji za sifilisom, tedaj ne sme dojiti svojega otroka, ki je zdrav.« B. Dragaš, n. d., 82.

¹¹⁰ »Tifus, griža, davica. V teh primerih mati otroka lahko doji. Paziti pa mora, da skrbno razkuži vse, kar pride z otrokom v stik. O vsem tem odloča zdravnik.« B. Dragaš, n. m.

¹¹¹ »Pri ponovni nosečnosti sta dve možnosti: če je mati zdrava in dovolj krepka, tedaj naj doji, posebno če je otrok slaboten in ni dovolj star ... Če je mati slaba in otrok preslab, mora odločiti zdravnik, kako naj potem otroka hranimo.« B. Dragaš, n. m.

nervoznih materah večkrat zgodi»,¹¹² sta obstajali dve možnosti: ali dojilja ali nadomestno, ponavadi kravje mleko. Dojilje so poznali tudi pri nas, in sicer tako v boljših krogih kot med preprostim, delovnim ljudstvom. Ženska iz bogatejših krogov je pogosto zaradi mode, zaradi prepričanja, da dojenje kvari žensko postavo, še posebej pa slabo vpliva na bodoči izgled dojk oz. prsi (enega najpomembnejših ženskih seksualnih simbolov, ki je skozi celotno 20. stoletje še pridobival na svoji izpostavljenosti), ali zaradi preobremenjenosti z različnimi družabnimi obveznostmi po porodu za svojega otroka najela dojiljo. Tovrstno dejanje je bilo deležno kar največjega obsojanja zdravnikov in zdravnic, na (imaginarno) žensko pa so bile naslovljene tudi številne strdite besede, predvsem žensk mater.

»Meni je in ostane nerazumljivo, kako more biti mati tako brezsrčna, da prepušča dojenje svojega deteta drugi ženski, ali pa ga celo hrani na umetni, a tako malo umestni način s kravjim mlekom. Mati, ki stori to brez potrebe, iz lenobe, iz samopašnosti ali iz lahkomiselnosti, je nestvor, ki ne zasluži svetega imena ,mati'. Taka mati ne ljubi svojega deteta, a ona tudi ne bode nikdar deležna blage sreče, kojo uživa mati, ki hrani svoje dete sama.«¹¹³

Za strokovnjake je bilo vprašanje nadomestne dojilje predvsem etično; *»redilna vrednost ženskega mleka je ista, naj otroka doji mati ali dojilja. Vendar je iz etičnih razlogov bolje, da doji mati svojega otroka sama.*«¹¹⁴ Tisto, kar je bilo namreč bistveno bolj sporno od domnevne komodnosti mater, ki so dojenje otroka zavračale, in na kar ogorčene matere niso pomislile ali vsaj niso o tem pisale, je bila eksistenca otrok dojilj. Ženske, ki so se preživljale s tem, da so dojele tuje otroke, so to najpogosteje počele na račun lastnih otrok, ki so bili zato obsojeni na izredno tvegano prehrano z nadomestnim kravjim mlekom.¹¹⁵ Tako je na primer dr. Dragaš menil, da je treba družini, ki najame dojiljo, *»iz etičnih razlogov svetovati, da sprejme v hišo tudi njenega otroka. Sicer bi morala dojilja svojega otroka oddati tujim ljudem v rejo, kar je za otroka nevarno. Nikakor ne smemo dopustiti, da bi mati žrtvovala svoje lastno dete, da bi lahko dojila tuje dete. Pri tem pa nastane vprašanje, ali bo dojilja imela dovolj mleka za oba; to moramo ugotoviti s preiskavo. Če bi se pripetilo, da bi dojilji materi pozneje primanjkovalo mleka, je treba oba otroka navaditi na dvojno hrano*

¹¹² A. Fischer-Dückelmann, n. d., 83–84.

¹¹³ Materinske dolžnosti, *Slovenka* (1898), 458–461.

¹¹⁴ B. Dragaš, n. d., 94. Doktor tudi zavrača mnenje, *»da se po mleku prenašajo značaji ali druge lastnosti dojilje na otroka.*

¹¹⁵ Zdravnica Dückelmann opozarja: *»Zasledujmo usodo večine otrok teh dojilj! Razkrili bomo strahotne stvari!«* A. Fischer-Dückelmann, n. d., 83.

... Nikakor pa ni prav, da bi eden od njiju trpel na račun drugega.«¹¹⁶ Doktorica Dückelmann bi vsekakor pritrdila predlogu dr. Dragaša, je pa, izhajajoč iz realnosti, ki skorajda ni poznala sodojenstva, postavila etično dilemo še nekoliko drugače, v kontekst evgeniškega nazora: »Kakšno korist ima ljudsko zdravje, če pustimo, da propade eden zato, da rešimo drugega, zlasti ker je po navadi telesni ustroj rešenega slabejši od onega, ki ga je mati zapustila? Egoizem imovitih slojev, njih brezobzirnost proti ubogemu ljudstvu nam ne sme dajati smernic; skrbeti moramo rajši v nekakem špartanskem smislu za to, da dobijo krepki, dobro rasli otroci tudi najboljše oskrbo, da se zdravje ljudstva vedno znova prenavlja, in ne, da se zaradi zane-marjanja polnijo pokopališča, ali pa da nastane pleme, ki bo zalagalo človeštvo z nesposobneži.«¹¹⁷

Seveda pa ženske niso mogle same presoјati in prodajati svojih naravnih danosti in sposobnosti; potencialna doјilja in mati najemnica naj bi bili nesposobni za pravilno izbiro in sklenitev dogovora, zato naj izbiro in odločitev prepustita »le zdravniku strokovnjaku«, kajti »pravo doјiljo izbrati je prava umetnost«, ki zahteva, po mnenju dr. Dragaša, »skrajno pre-vidnost in mnogo znanja«.¹¹⁸

Morda je bilo zavračanje dojenja res razširjeno pri ženskah bogatejših slojev, vsekakor pa je bila za otroke mnogo usodnejša tovrstna praksa med revnejšimi. O tem, da ženske iz delavskih slojev niso doјile ali da so doјile le kratek čas in o praksi oddajanja doјenčkov in majhnih otrok v rejo, najpogosteje k podeželskim doјiljam, se javno skorajda ni govorilo.¹¹⁹ Podobno neidilične ter otroški negi in vzgoji nenaklonjene so bile

¹¹⁶ B. Dragaš, n. d., 95–96.

¹¹⁷ A. Fischer-Dückelmann, n. d., 82–83.

¹¹⁸ B. Dragaš, n. d., 95.

¹¹⁹ Eksplіcitno se o onemogočenem doјenju delavskih žensk mater pri nas ni pisalo oz. jaz nisem našla nobenega besedila, o tej tematiki. Lahko pa na podlagi člankov z izrazito socialno tematiko sklepamo tudi o tem; najpogosteje je o problematiki delavskih žensk pisala Ivanka Anžič-Klemenčič, sicer simpatizerka socialdemokratske stranke. V svojem članku O razmerah proletarskih žen (*Slovenka* (1901), 285–288) pravi: »Ako nasprotniki sodobnega ženskega gibanja emfatično kličejo: Žena je rojena za materinstvo, žena ostani v družini! – je to z ozirom na razmere proletariata krvava ironija.« Nekoliko dalje piše: »Vzemimo, da ima taka delavska družina jednega ali več otrok, ki so že toliko dorasli, da si lahko sami pomagajo, torej v starosti petih in več let. Toliko stare jih navadno jemljejo iz reje ter držijo pri sebi.« O zavračanju potrebne skrbi za otroke, in to na obeh polih socialnega loka, a iz različnih vzrokov, je opozorila tudi *Slovenka* v prvem letu izhajanja: »Ali ne vidiš večine mater v najnižjih slojih našega naroda, da so preobložene z vsakdanjim delom in da se bojujejo za vsakdanji kruh in obstanek, vsled tega pa obubožajo na blaginji čutečega srca in se od prve nežne otroške odgoje vedno bolj odvrtaajo, ker nimajo v to časa? Ali ne vidiš, kako 'dame' višjih stanov vsled samega lišpanja in vžitka zabav itd. ne morejo si prisvojiti občutka pravih materinskih dolžnosti in hitijo, da ko je dete rojeno, ga oddajo hitro v popolno oskrbo večkrat lahkomišelnim pestunjam v največjo škodo deteta in se za njega menijo vedno manj, ker imajo obilo obiskov, zabavnih družb itd., in vsled priprav za te iste nimajo časa še pogledati deteta.« J. Korošec, *Slovenka* (1897), 8–9. Razmere se seveda niso izboljšale, prej nasprotno; v obdobju gospodarske krize, (predvsem) moške nezaposlenosti in (s tem) še tesnejše navezanosti družine na materin, po

razmere tudi skoraj povsod na slovenskem podeželju.¹²⁰ Dojenje je zahtevalo čas in vsaj približno rednost in pogostnost, če naj bi bilo uspešno oz. zadostno, prav tega pa zaposlene ženske niso imele. Način življenja, ki so ga zdravniki predpisovali doječim materam, je bil za večino žensk iz delavskih slojev zgolj sen.

Doktor Dragaš, znani ljubljanski pediater, učitelj in ravnatelj šole za zaščitne sestre, je svetoval doječim materam naslednji način življenja:

1. *Paziti moramo, da varujemo mater pred vsako nalezljivo boleznijo. Mati naj si umiva dojko pred dojenjem in po dojenju ... Zvečer, preden gre spat, naj si namaže prsa s čistim borvazelinom ...*
2. *Doječa mati se ne sme po porodu kopati 6 tednov, telo naj si pa redno umiva.*
3. *Mati naj dovolj spi, vsaj 7–8 ur.*
4. *Hodi naj dovolj na zrak, kar ugodno učinkuje na njeno duševno razpoloženje ...*
5. *Doječa mati naj se dovolj giblje (ne v kuhinji in doma, marveč zunaj na prostem).*
6. *Obleka naj ne bo pretesna, ne pretežka in zraku lahko dostopna. Najbolje je, da ima mati posebno haljo za dojenje ...*
7. *Mati naj dosti je ... Edino, kar lahko priporočamo, je, da naj ne pije alkoholnih pijač ...*
8. *Paziti moramo, da dobi mati nekoliko več hrane, kot je je bila vajena pred otrokovim rojstvom. Priporočati je, da poje svojo običajno porcijo, vrh tega pa še pol take porcije za otroka ...*

pravilu nižji zaslužek, se je delež poročenih delavk še povečeval in priložnosti za dejavnost, kot je dojenje, je bilo še manj. »V naših mezdnih razmerah ne moremo drugače, kakor javnost obtoževati direktne krivde na naraščanju splavov, na vsej ogromni izgubi materinih in otroških življenj, na veliki umrljivosti naših dojenčkov in otrok sploh, na umrljivosti naših delavskih in kmečkih žen in mater. Vedno se poudarja važnost ženinine naloge kot žene, matere in gospodinje, pri tem ji pa razmere, ki so nepotrebne in bi se dale izboljšati, izvrševanje te njene res najvažnejše naloge v veliki meri onemogočajo.« O. G., *Ženski svet* (1937), 197.

¹²⁰ Tudi kmetice so bile le izredno redko deležne posebne publicistične obravnave, razmere na podeželju pa so med omikanim meščanstvom vzbujale zgražanje in posmeh; »Letoviščarji in nekatere učiteljice se zgražajo nad konservativnostjo in neumnostjo kmečkih mater, kadar vidijo, kako otroke poleti povijajo v nezdrave povere, kako jih hranijo, kadar nanese (če otrok joka ali kadar ima mati čas), kako dojenčkom kuhajo mak v mleku, da bi bolje spali, ali pa jim dajo samo kavo, ker ni mleka. Ponekod jim dajejo kuhano vino, da bi bili 'močni', in delajo druge slične napake.« V. Š., Zaščita matere in otroka na kmetih, *Ženski svet* (1937), 224. Istega leta je zapisala O. G. podobno: »Otroci so prepuščeni samim sebi, v pašo muham, v nevarnosti, da utonejo, se opečejo, se poškodujejo na najrazličnejše načine. V vinskih krajih že dojenčkom vlivajo vino ali celo žganje, da ne kričijo ... Vsemu temu je kriva poleg zelo pomanjkljivega pouka o higieni predvsem velika beda staršev, ki sili žene na delo izven hiše, ko bi morale biti doma ali pa imeti možnost, da otroke za časa dela oddajo vestnim in večjim rokam v oskrbo. Za večino kmečkih žen velja: težko delo, polno skrbi, mnogo zaničevanja, malo veselja, nič zabave.« O. G., *Ženski svet* (1937), 197.

Tudi med ljurstvom so krožila razna spoznanja o različnih zunanjih vplivih na dojenje in doječe matere na okolje; za varnost doječe matere so še najbolj poskrbele različne vraže, na primer tista, da dojilja vsako jed, ki se je loti pripravljati, pokvari, zato naj ženska, dokler doji, ne kuha, kar je praktično pomenilo, da ji kuhajo drugi. Materino mleko je še v obdobju med obema vojnama veljalo za tabu (tako kot je bila za tabu razglašena kar cela ženska po porodu in jo je očistilo šele ponovno vpeljevanje v cerkveni skupnosti); verjeli so na primer, »da more doječa žena izgubiti mleko ali povzročiti nesrečo v hlevu, predno ni blagoslovljena«. ¹²¹ Vsekakor pa je bilo »splošno znano in dokazano, da vpliva duševno razburjenje na izločitev mleka. Ako se dojilka prestraši ali razjezi, dobi lahko dojenček drisko in krče v trebuhu ... V enem takih slučajev so grdo ravnali z mlado materjo, kar je vplivalo nanjo tako razburljivo, da je drugi dan dobil otrok drisko, četrti dan je bil pa že mrtev,« pravi Maca, ¹²² dopisnica Ženskega sveta, in pristavlja: »Doječi materi je torej vsa okolica dolžna največje obzirnosti, ako hočemo, da bodi njeno hranivo otroku – blagoslov.«

Dojenje je torej zahtevalo od matere ali dojilje red. »Red v dojenju je važen tako za otroka kakor za mater,« je trdil dr. Dragaš. Dolžnost matere ni zgolj otroka nahraniti z najboljšo možno hrano, s pravilnim, rednim dojenjem mati otroka tudi vzgaja. ¹²³ Z dojenjem, ki naj se ponavlja v enakomernih, ne prepogostih časovnih intervalih (na tri ali štiri ure, odvisno od otrokove starosti in kondicije) in ki naj ne traja predolgo (okoli 15 minut bo dovolj, pravijo strokovnjaki), prenaša mati na otroka sporočila, vrednote in navade, ki presegajo zgolj potešitev lakote, ter že v kali zatira slaba nagnjenja pri otroku. Prva lekcija, ki se je mora otrok naučiti, ko pride na svet, je, da je treba znati počakati, da prideš na vrsto. In to vednost more (in mora) prenesti otroku mati prav skozi obredje hranjenja, pa naj bo to dojenje ali umetno hranjenje s pomočjo stekleničk. Prva odreka doleti otroka pri številu obrokov; otrok bi sesal kar se da pogosto, kar »seveda škoduje materi in otroku«, ¹²⁴ svari zdravnica. Sledi lekcija o nočni vzdržnosti od hrane, kajti »nočno poglavje je prvo vzgojno delo mисле matere«. Zdravnica podčrtuje svoj nasvet materam, ko pravi: »Ponoči pa pazimo že od prvega dne poroda na strog mir. Zadnjo jed naj otrok dobi ob desetih zvečer, prvo pa zjutraj ob petih ali šestih, medtem pa ostani-

¹²¹ U., Razgovori. Odgovori, Ženski svet (1924), 48.

¹²² Maca, Izvestja. Materinstvo, Ženski svet (1924), 261.

¹²³ »Za otroka je red važen zato, ker se moramo ozirati na njegova prebavila; /.../ drugič pa je to važno tudi glede na vzgojo otroka. Za mater je potreben red v dojenju zato, da si ve urediti čas in uravnati gospodinjske posle. Mati se ne more mirno posvetiti svojemu delu, ako ne ve, kdaj bi dojila.« B. Dragaš, n. d., 86.

¹²⁴ A. Fischer-Dückelmann, n. d., 82.

mo neizprosni. Kakor smo rekli, nekoliko kričanja ljubljencu ne škoduje, in se navadi, da med deseto zvečer in šesto zjutraj ničesar ne dobi, si premisli in spi ves ta čas ... Za to je treba energije in doslednosti, da se vse vrši po načrtu in da se z nobeno rečjo ne damo premotiti.»¹²⁵

Vzgoja

Vzgoja malega otroka je bila ena od pomembnih materinskih dolžnosti, ki pa (tudi) ni samoumevno spadala v okvir tistih resnično naravnih, in se je morala zato dati odgovorna mati o pravilni vzgoji še posebej podučiti, *»kajti samo od matere zavisí, kakšen je otrok«*.¹²⁶ Zdravnik pediater na podlagi dolgoletne svetovalne prakse pravi, *»da za dobro otroško nego in vzgojo nista zadostna dobra volja in prirojeni nagon, tudi ne nasvetovanja starih mater, tet in sosed, marveč je potrebno učenje«*.¹²⁷ Prav tako je, po izkušnjah dr. Dragaša, *»mnenje, da je ženi materinstvo prirojeno, nekoliko nezadostno«*.¹²⁸ Torej, za potrebe novega sveta, modernega časa ne zadošujeta več na materinem prirojenem instinktu ali starodavnih izkušnjah temelječa nega in vzgoja otroka, tega je (sedaj) treba negovati in vzgajati pravilno, po najsodobnejših načelih (tudi) medicinske znanosti. Za to, da bi strokovnjaki dosegali kar najboljše rezultate, da bi *»zbudili vse za življenje zmožne in dobre moči v narodu«*, pa (na žalost) *»rabijo sodelovanje žena«*, kajti *»vsaka mati, ki vzgoji svoje otroke v duševno in telesno zdrave ljudi, napravi domovini večje usluge in koristi kakor mnogi kongresi, skupščine in odbori. V naših ženah in otrocih leže jake korenine naše sile«*.¹²⁹

Tudi dr. Dragaš se strinja s kolegico dr. Dückelmann, da se *»mora otrokova vzgoja pričeti takoj, že prvi dan po rojstvu«*.¹³⁰ Po doktorjevem nasvetu dosežemo cilje dobre vzgoje s pazljivostjo in upoštevanjem naslednjih petih področij:

- a) z zgodnjo vzgojo,
- b) s snago,
- c) s pravilno prehrano,
- č) z navajanjem otroka na red,
- d) z natančnostjo.

¹²⁵ N. d., 75–76.

¹²⁶ B. Dragaš, n. d., 40.

¹²⁷ N. d., 5.

¹²⁸ N. d., 7.

¹²⁹ N. d., 5–6. S temi besedami pospremi dr. Dragaš prvi izid svoje knjižice *Pomoč novorojenčku in dojenčku* v letu 1928.

¹³⁰ N. d., 40.

Zdravnik poučuje mater, da mora »najmanj pred vsako hranitvijo otroka previti in posušiti, potem naj ga pa pusti pri miru, ne sme ga premetavati ali prenašati itd.«, da mora otroka kopati »redno vsak dan in sicer ob istem času. Lahko ga koplje zjutraj ali zvečer, važno je le to, da opravlja to delo vedno ob istem času,« in seveda, da se mora držati »reda glede hrane«. ¹³¹ Snaga, še enkrat snaga in pa red pri hranjenju ¹³² »so tri važne točke v prvih mesecih, po katerih se mora mati pri otrokovi vzgoji ravnati, sicer bo otroka že od vsega početka razvadila in pozneje težko začela s pravilno vzgojo,« prisega pediater.

Nepoznavanje sodobnih znanstvenih spoznanj o pravilni negi otroka ima po mnenju zdravnikov lahko za otroka usodne posledice. Tako na primer dr. Dragaš (in med zdravniki ni nobena izjema) svari matere pred prevelikim in (celo) nepravilnim pestovanjem majhnih otrok, češ da je pri dojenčku »nepotrebno in celo nevarno ... Šele ko otrok sam sedi, ga vzamemo v naročje in ga nekaj časa pestujemo. Pri tem ga presedamo zdaj na desno, zdaj na levo stran, da vadi hkrati in enakomerno levo in desno okončino (roke), sicer ostane ena ali druga stran slabše razvita, ker otrok z njo ne brca in je stisnjen ob materino telo, da se mišice ne morejo razviti.« ¹³³ S tovrstnimi svarili so (tudi) zdravniki izrekli materam nezaupnico oz. izražali nemajhen dvom o njihovih negovalnih in vzgojitelskih sposobnostih. Z nasveti, ki so presegali strogo strokovna, medicinska področja in posegali na primer celo na področje ljubkovanja (ki naj bi samo po sebi spadalo v področje naravnih potreb in »znanj«), so še povečevali tako materino odgovornost, da se (pravilno) izobrazí, da si zavestno prizadeva postati še boljša, popolnejša mati, kot tudi njeno krivdo in občutek nezadostnosti, nevednosti. (Pre)velika odgovornost in (pre)majhna samozavest mater pa sta bili pravšnja podlaga za primerno pripravljenost in poslušnost mater za strokovne nasvete strokovnjakov.

Matere so razumele, da je »dolžnost staršev, da otroka negujejo in vzgajajo duševno in telesno«. ¹³⁴ So pa bistveno manj stroge, »tehnične« od zdravnikov in stavijo poleg izobraževanja predvsem na osebno izkušnjo in opazovanje; mati »naj skrbno opazuje svojega otroka. Že majhen, dvele-

¹³¹ N. d., 40–41.

¹³² Seveda ni bilo naključje, da je bil v prvih mesecih življenja največje skrbi, vzgojnih naporov in siceršnjega discipliniranja deležen prav nagon po hranjenju. Večina potreb in užitkov je namreč pri dojenčku tesno povezana z usti (oralna faza razvoja), prav krotenje užitkov, privzgajanje sposobnosti odrekanja pa je (lahko) eden od glavnih ciljev vzgoje. V vsakem obdobju otrokovega razvoja je (bilo) tako treba disciplinirati novo, užitkovpolno področje ali funkcijo telesa.

¹³³ B. Dragaš, n. d., 41–42.

¹³⁴ F. Gizela, *Otrok, Ženski svet* (1925), 133–135.

ten pokaže slaba nagnenja in leta, v katerih se otrok ne zaveda še svojih grehov, so najugodnejša, da ga spoznamo v dobri in slabi luči. Tedaj je tudi že čas, da otroka poučimo,« pravi sredi dvajsetih let prejšnjega stoletja sodelavka *Ženskega lista*. Prav vživljanje v otroka, »poglobitev v njegovo dušo« je po Gizelinem mnenju eno najuspešnejših vzgojnih sredstev, vendar tudi to zahteva znanje, vednost o otrokovem razvoju, ki si jo morajo matere zavestno pridobiti.

Prepričanju, da so danes ženske nezadostno usposobljene (tudi) za opravljanje »poklica, za kojega je ženska že od narave same izbrana in določena«,¹³⁵ oziroma da terja nov čas spremembo tradicionalnih ženskih praks in da se morajo sodobne ženske za materinstvo (in gospodinjstvo) primerno vzgojiti, so se pri nas intenzivno odzvale ženske revije.¹³⁶ Tako je na primer *Slovenka* že v prvem letu svojega izhajanja odprla temo ženske oz. dekliske vzgoje za »poklic matere in gospodinje«. Izobraževanje žensk za bodoče dobre matere (in/oz. gospodinje) se je vpenjalo v sklop širših in dolgotrajnejših polemik o ženski izobrazbi nasploh, o tem, za kaj, če sploh za kaj, naj se ženske izobražujejo in izobrazijo. Pri svojih zahtevah po načrtnejši vzgoji in (celo) izobraževanju deklet za bodoče materinstvo so se sklicevale na to, da »so dandanes vsaj merodajni faktorji prepričani, da treba tudi ženski vsestranske duševne izobrazbe, čeprav se nahajajo v kompaktni masi ljudstva – da celo ženstva samega dostikrat še prav srednjeveški nazori. – Spoznalo se je, da more le inteligentna, omikana mati vzgojiti inteligentne otroke, da je le od žene in le od žene same odvisen značaj obitelji. Mož fin in naobražen, vezan na prosto in nevedno žensko, bode imel tudi prosto obitelj. Nasprotno pa bode vedela fina, inteligentna žena dati svoji obitelji vedno tudi fino izobrazbo, naj si bode njen mož tudi neomikanec, surovež. Zato je pa v povzdigo splošne omike tudi neobhodno potrebno, da se probudi ženstvo iz nevednosti, iz apatije, v koji je dremalo stoletja in stoletja.«¹³⁷

Da je bila pomanjkljiva izobrazba žensk tako v veččinah gospodinjstva kot spretnostih materinstva (tudi) pri nas čedalje bolj očitna in moteča,

¹³⁵ Danica, Višje dekliske šole, *Slovenka* (1897), 6–8.

¹³⁶ Prav materinstvo (in z njim povezana področja, kot so na primer družina, odnosi med možem in ženo, zakonska zveza, gospodinjstvo v najširšem pomenu) je bilo ena od najpogostejše obravnavanih tem ženskih revij konec 19. (*Slovenka*) in (predvsem) v obdobju do druge svetovne vojne (*Ženski svet*). Še toliko bolj velja to za nespecializirane časopise, dnevnike, ki so se žensk najpogostejše lotevali prav skozi njihovo materinsko, in sicer reproduktivno funkcijo. Do takih rezultatov sta prišli pri svojih diplomskih nalogah tudi Eva Vilfan, *Lik ženske v množičnih obćilih; Slovenec in Slovenski narod (1900-1914)*, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana 1992, in Tanja Ivanek, *Lik ženske v množičnih obćilih na Slovenskem med vojnama*, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana 1989.

¹³⁷ Danica, *Slovenka* (1897), 6–8.

so »čivkali« vsi: od prvega priročnika za matere, izdanega v osemdesetih letih 19. stoletja, pa vse do besedil, objavljenih v sicer svetovnonazorsko različnih si časopisih in revijah še globoko v 20. stoletje.¹³⁸ Nevarnosti, ki so sledile pomanjkljivi izobraženosti žensk za poklic mater-gospodinj, so bile mnogovrstne: zanemarjeni in umazanije polni domovi, (zato) bolni in slabo razviti otroci, razočarani in (zato) zapiti možje, osiromašen narod, brez prave prihodnosti. Če ne prej, so se Slovenci v tem obdobju bolj kot česa drugega zavedli, da na ženskah–materah–gospodinjah stoji in pade najprej dom, nato pa še narod.¹³⁹ (Tudi) zaradi tega se je pritisk na ženske najrazličnejših statusov in družbenih vlog stopnjeval. Ženske, aktivistke za boljši, pravičnejši, enakopravnejši položaj žensk v družbi, so se tovrstni propagandi aktivno in brez resnejših pomislov priključile.¹⁴⁰ Od samih sebe in drugih žensk so zahtevale, da s svojim delom in požrtvovalnostjo spremenijo in odrešijo svoj lastni dom in (s tem) narod in ves svet. Bolj ali manj cinične pripombe, češ da so ženske kot matere in s tem prve vzgojiteljice še najbolj krive za stanje in svet, kakršen pač je, so ponotranjile in tudi same prisegale na odrešujoče poslanstvo prve vzgoje, ki jo je dolžna (!) dati mati svojemu otroku in od katere je (postajalo) odvisno tako rekoč celotno bodoče življenje otroka. Potencialna moč pravilne materinske vzgoje otroka, (že zgolj) možnost pravilnega izpolnjevanja celega spleta materinskih dolžnosti, je rojevala poseben, nov, sodoben ideal matere, ki pa je neobhodno ustvarjal prav tako novo, sodobno krivdo, materino krivdo kot posledico skorajda nujne nezadostnosti, nesposobnosti doseči vedno jasneje definiran ideal. Par, ki še danes duši in straši med sodobnimi materami, idealizirana mati in njena (iracionalna in zato tem bolj neobvladljiva) krivda, dva komplementarna pola podobe vsemogočne matere, ki lahko (med drugim tudi) s svojo vzgojo odreši ali uniči kar ves svet, je podoba, ki se je (tudi) pri nas začela oblikovati prav v zadnjih letih 19. in v prvih desetletjih 20. stoletja.

¹³⁸ Če si zgolj površno prelistate revije, namenjene mladim staršem (predvsem mladim materam) in katerih število se zadnja leta skoraj neverjetno množi, boste prav hitro lahko opazili, da se pritisk na domnevno nezadostne negovalno-vzgojne potenciale (predvsem) mater še kar nadaljuje (in se tudi dobro prodaja).

¹³⁹ Na žene je eksplisitno stavil že Anton Martin Slomšek: »*Oh preljube žene, ve ste moje upanje, moje veselje, ako zvesto dopolnite dolžnosti keršanske žene.*« Ni naključje, da je bil tako zagovornikom kot zagovornicam ozaveščenih, za narod delujočih mater tako blizu znameniti Napoleonov stavek: »*Dajte nam dobrih mater in svet bode dobil drugačno podobo.*« *Učiteljski tovariš* (1883), 97.

¹⁴⁰ Tako lahko beremo že v prvem letniku tržaške *Slovenke*: »*In žena – kako kaže, kako more ona kazati rodoljublje svoje? ...! Mar v javnih govorih! ...! Ne, tiho in mirno pokaže lahko vsaka žena, kako srčno ljubi narod svoj. Ne plesišče, ne oder bodi naš delokrog, marveč dom, domače ognjišče, pod domačim krovom bodi naše narodno zbirališče ... Glej, slovenska majka, tebi je dan najširši delokrog: polje, kjer lahko plodono-seješ s polno zavestjo, da ti seme ne pade na kamnita tla. V tem krogu, v svoji obitelji storiš lahko največ za narod svoj. Dani so ti najdražji biseri – otroci.*« Milka, Rodoljubje in naše ženstvo, *Slovenka* (1897), 6–7.

»Čim večje postaja dete, tem večje so materine dolžnosti. Otroci naj vidijo v materi le blagega angela brez strasti, brez hib. Mirno naj vlada ona v svojem malem krogu, vzgaja naj deco, ne toliko z direktnimi sredstvi, kolikor z dobrim zgledom, ter jim vtisne v mlada srca svojo neizbrisno podobo ... Nočem s tem reči, da naj se mati odpove vsakemu veselju, vsaki zabavi. Gotovo ne. Saj kratkočasja ji je tudi treba, da ne zboli duševno in telesno. A vendar prva skrb naj ji bode njeni otroci ... Res neizmerno težko zadačo nam je naložila narava. Veliko moramo trpeti in prestati, za kar mož nič ne ve in ne zna. A večje nego vse bolečine in trpljenje je materinska sreča, koje ne more mož nikdar čutiti, kar obžaluje že Chamisso z besedami: O wie bedaur' ich den Mann, der Mütterglück nicht fühlen kann!«¹⁴¹

Nova vzgoja hčera in nujnost medgeneracijskega spora

Prva naloga ozaveščene matere je (poleg tega, da nenehno spopolnjuje lastne gospodinjske in vzgojitelske spretnosti) zato bila, da poskrbi za pravilno vzgojo lastne hčere. Prav z vzgojo hčere lahko sedaj ozaveščena, s sodobnimi znanstvenimi spoznanji seznanjena in lastnih pomanjkljivosti zavedajoča se mati marsikaj popravi; prva materina skrb pa je (še vedno), da vzgoji hčerko za dobro gospodinjo, mater in ženo, in, seveda, da ji preskrbi primerneža moža. Takrat, ko je župnik Jakelj pisal svoje navsote materam, na kaj morajo biti pri vzgoji hčera še posebej pozorne, je bil svet še preprost.

»Ne vadite torej, matere, že majhne deklice gizdaste obleke, in kedar odrastejo, ne pustite se jim lišpati in košatiti, ne perstanov nositi, še manj pa jim perstane ponujati, dokler v zakon ne stopijo; verjemite mi: bolj našopirjena in nališpana ko je vaša hči, poprej bo ob devišstvo in poštenje prišla. Ne pustite jim v kerčme na plese zahajati, tudi ne po cerkvanjih, sejnih, metvah samim hoditi. Ne terpite shajanja moškega spola pri vaših hčerah v skrivnih kamrah. Ne pustite jih samih po noči ležati; zapirajte in zaklepajte za njimi vrata in okna, ne pustite jim postelje pri oknih imeti. Ako pa kaj zveste, oestro posvarite in terdo jim prepovejte vsako grešno znanje in posvetno ljubezen.«¹⁴²

Samo nekaj desetletij kasneje so na mlada dekleta prežale povsem drugačne nevarnosti, njihov svet je postal bistveno bolj zapleten in je močno presegal okvire bližje romarske cerkvice. Prihodnost deklet (in fantov) proti koncu 19. stoletja (in še toliko bolj v 20. stoletju) se ni več tako

¹⁴¹ Materinske dolžnosti, *Slovenka* (1898), 458–461.

¹⁴² Gregor Jakelj, Postne pridige, *Slovenski prijatelj* (1860), 563.

samoumevno stekala v tirnice, ki so jih (u)hodili že njihovi starši, sorodniki in sosedje. Čas, ki ga obravnavamo, je gotovo prelomen tudi zato, ker so spremembe v zunanjem svetu (drugačne možnosti preživljanja, vzpostavljanje novih delovnih razmerij in hierarhičnih odnosov, splošna in pospešena profesionalizacija prebivalstva, večja prostorska in družbena mobilnost, začetki sekularizacije družbe itd.) nujno producirale medgeneracijske konflikte v družini in družbi. In na tem mestu nas bo zanimal predvsem veliki, celo zgodovinski prelom dveh življenjskih nazorov in načinov, ki sta se ohranjala in reproducirala (predvsem) skozi žensko-materinske funkcije: generacijski nesporazum med ‚včerašnjjo‘ (tradicionalno) materjo in (sodobno) »današnjo« hčerjo.

V obdobju pred razpadom monarhije, pred prvo svetovno vojno, so se začeli kazati bistveni nastavki nesporazuma med materjo in hčerjo, ki se je povsem jasno izrazil šele po izkušnji življenja v razmerah, kot jih je narokovala vojna, v obdobju med obema svetovnjima vojnama; če so (še) v času izhajanja *Slovenke* opozarjali matere predvsem na nujnost drugačnega, širšega učenja hčera, kot je to veljalo še za njih same, so v obdobju *Ženskega sveta* obravnavali tudi druga področja (ženskega) življenja in že skušali s pojasnjevanjem gladiti napetosti med materami in hčera, ki jih je izzivalo tako drugačno, novo ravnanje in obnašanje hčera kot tudi nepripravljenost mater, da bi to razumele. Tik pred prvo svetovno vojno je *Slovenska žena* v svojem programu povzela ‚spremembo časa‘ z naslednjimi besedami: »Dandanes zahteva mož od žene pač več nego sta zahtevala njegov oče in ded ... Tudi od žene, odgojiteljice otrok, dandanes zahtevamo več nego smo zahtevali doslej.«¹⁴³ Leta 1929 pa v *Ženskem svetu* povsem nedvoumno zapišejo: »Danes prihaja v poštev vprašanje boja med materami in hčera.«¹⁴⁴ Če so v času pred razpadom monarhije slutili nelagodje, so mu po izkušnji prve svetovne vojne in vsestranskega ter hitrega medvojnega razvoja dali ime: kriza odnosov (v tem primeru med materjo in hčerjo, sicer pa je bila zelo aktualna tudi kriza zakona, in morda še kakšna, vse pa so bile povezane s splošno krizo vrednot).

Da bo treba v odnosu družine do hčera marsikaj korenito spremeniti, je bilo jasno že pred koncem 19. stoletja; čedalje bolj negotovo je bilo graditi prihodnost hčera zgolj na upanju, da se bodo poročile, si osnovalle lastno družino in tako (so)poskrbele za svoje preživetje. Ker naj bi bilo

¹⁴³ Slovenska žena, *Slovenska žena* (1912), 1–2.

¹⁴⁴ F. B., Obramba matere, *Ženski svet* (1929), 54–55.

domnevno čedalje manj moških, ki bi si želeli vstopiti v zakon,¹⁴⁵ ker je bilo dejansko moških, primerno starih za poroko, pri nas skoraj za desetino premalo¹⁴⁶ oz. manj, kot je bilo žensk iste starosti, in ker je ofenzivna (predvsem) katoliška ideologija začela vsiljevati nov obrazec družine in znotrajdružinskih razmerij med možem in ženo, po katerem naj bi bila žena zgolj nepridobitna, vzdrževana gospodinja, čuvarka in kraljica mirnega družinskega pristana, v sicer razburkanih vodah vsakodnevnega življenja, je število na novo sklenjenih zakonskih zvez na Kranjskem v zadnjih letih obstoja monarhije dejansko (vsaj) stagniralo.¹⁴⁷ Omenjena dejstva so bila sodobnikom in sodobnicam znana. *»Znano ti je,«* opozarja *»kumica«* moža, ki je imel šest hčera in (seveda) ni vedel, kako jim bo zagotovil primerno doto in prihodnost, *»da žensko število narašča bolj in bolj, razen tega je še mnogo samcev, bodisi da se boje nesrečnega zakona ali da jih ne veseli družinsko življenje – iz česar sledi, da se ženska mora sama preskrbeti.«*¹⁴⁸

Zato je bilo treba (tudi) hčere, v duhu dobrega in odgovornega starševstva, pripraviti na (morebitno) drugačno prihodnost, jih usposobiti (kot sinove), *»da si zamorejo same služiti svoj kruh.«*¹⁴⁹ Kako korenite spremembe v odnosu do hčera, do njihove prihodnosti sta terjali potreba in zahteva po poklicnem izobraževanju (tudi) deklet, izraža tudi nasvet *»kumice«*, da *»pred vsem ne sme deklica oziroma sestrice nikdar slutiti ali celo čutiti, da bi bila manj važno bitje kakor njen bratec ... Dalje se ne sme vznemirati samo pri dečkih samo zavesti, marveč tudi pri deklici, ker jo napeljuje k samostojnosti, krepi v odločnosti in pogumu.«* Vsi so vsaj slutili, da zahtevajo novi časi, nove razmere tudi pri hčerah nove vzgojne pristope; moške kvalitete (pogum, samozavest, samo-zaupanje, odločnost) so postale obvezne tudi za dekleta, ki so se želela ali morala uveljaviti v sicer moškem

¹⁴⁵ Glavni razlog za domnevno nezainteresiranost moških za sklenitev zakonske zveze naj bi bile predvsem spremembe v načinih preživljanja, predvsem (relativno) nagel vdor in dokončna prevlada denarnega gospodarstva in (sledече)g potrošništva. Moškim, za katere se je čedalje bolj in po novem predpostavljalo, da bodo edini hranitelji bodoče družine, seveda taka zveza ni dišala. Zakonska zveza je v tem času prehajala iz partnerske, v kateri sta bila oba zakonca, mož in žena, s svojim pridobitnim delom odgovorna za preživetje družine, v (stereotipno) tradicionalno, v kateri je mož zadolžen za služenje, žena pa za distribucijo prisluženega. Izmikanje moških zakonski zvezi je, v prevodu, pomenilo izmikanje novi, moškimi vsiljeni vlogi, edinega hranitelja družine.

¹⁴⁶ Podatki o izseljevanju, ki je zajelo naše kraje v drugi polovici 19. stoletja, govorijo o tem, da sta na eno izseljenko prišla dva izseljenca: *»Čeprav so podatki o izseljencih iz monarhije pomanjkljivi, lahko iz statistike gibanja prebivalstva Kranjske razberemo, da se je v letih med 1890 in 1898 na leto izselilo v povprečju 1500 ljudi, okoli leta 1900 se je ta številka povečala na 2000 ljudi na leto, po letu 1900 pa se je na leto izselilo v povprečju 3500 Kranjcev in Kranjic.«* S. Ž. Žnidaršič, n. d., 53.

¹⁴⁷ N. d., *Razpredelnica 9: Indeks rasti števila sklenjenih zakonskih zvez*, 67.

¹⁴⁸ Trnjenka, *Kumica, Slovenka* (1897), 5–6.

¹⁴⁹ Nada, *Vzgoja deklet, Slovenka* (1901), 233–234.

okolju pridobitnega, izvendružinskega dela. »Vcepljajte svojim hčeram nekoliko manj vdanosti in sanjarjenja, zato pa nekoliko več ponosa, poguma in energije. Naš vek potrebuje le krepkih značajev ... Toda ženska, vzgojena po starem sistemu, je le kulturno ovirajoči faktor. Vendar pa naj bi bila prva ženska zadača pospeševati in širiti kulturo,«¹⁵⁰ kritizira pomanjkljivosti in neustreznost stare dekliške vzgoje Danica v *Slovenki*. Kljub vsemu nezadovoljstvu z dekliško vzgojo in nepripravljenostjo¹⁵¹ deklet na pravo življenje v tistem času še ne moremo govoriti o kakšnih večjih spremembah v odnosu do ženske nature glede tega, kaj se za žensko spodobi in kaj (še) ne. Poklicno izobraževanje deklet, vlaganje staršev v izobrazbo hčera, pa so (še vedno) razumeli zgolj kot izhod v sili ali kot varovalko »za vsak primer«, če se hči ne bo mogla poročiti, kajti na vprašanje fiktivnega sogovornika: »Pa čemu ženski samostojnost, ker je nje naravni poklic: mati, soproga, gospodinja?« odgovarja »kumica« povsem jasno: »Omenila sem že, zakaj ni možno vsaki slediti svojemu naravnemu poklicu mar-li ni vsled tega sveta dolžnost vplivnih krogov, ponuditi ženski priliko, da si poišče potem svoj delokrog, da nastopi v njem kakor koristen ud človeške družbe in si pošteno svoj kruh služi?«¹⁵² Glavna življenjska naloga in skrita želja žensk je bilo še vedno gospodinjstvo z materinstvom (ali pa nasprotno), izobraževanje in poklic sta zgolj slab nadomestek. »Za višjo omiko stremljeno moderno ženstvo le zato, ker mu je širša izobrazba vsled društvenih in socialnih razmer postala duševna in telesna potreba, ker mora /oboje poudarjeno v izvirniku/ dandanes bojevati prav tako boj za obstanek kakor moški, ako noče od glada poginiti ali prodajati se,« je zapisala v *Slovenskem narodu* Minka Govekar,¹⁵³ a pred tem je pojasnila, da ne bo kakih nepotrebnih dvomov, da je »neovrgljiv aksiom, da je to njen prvi in glavni, od narave določeni jej poklic ligla, kuhalnica ali metla, mož in otroci/«.

Sodelavke *Slovenke* so (še) morale svojim zahtevam po nujnosti poklicnega izobraževanja žensk nenehno dodajati pojasnila (s katerimi so mirile tako prerazburjene moške, pa tudi ženske),¹⁵⁴ da ostaja mesto žene

¹⁵⁰ Danica, *Naše ženstvo, Slovenka* (1899), 50–52.

¹⁵¹ Danica postavlja retorično vprašanje: »Ali ni morda baš ta nevednost, ta naivnost naših deklet kriva, da se ne morejo vpreti z zadostno močjo viharju življenja, da podležejo pod prvim navalom, ker je njihova vzgoja zamudila vaditi jih v moči, vežbati njihov duh in vtrditi njihovo žilavost v življenja boju?« N. m.

¹⁵² Odgovor implicira (ne zgolj) predsodek, ki ga bomo lahko zasledili še globoko v 20. stoletju, da je edino pravo poslanstvo ženske še vedno materinstvo, in tista, ki tega ni sposobna (iz teh ali onih razlogov), je samo na pol prava ženska («kakor» ženska).

¹⁵³ Minka Govekar, *Listek. Naše ženstvo in naše društvo, Slovenski narod* (1904), št. 256 in št. 257.

¹⁵⁴ V *Slovenki*, ki si je sicer zadala za nalogo skrb za žensko »odgojo«, je bila večina člankov na temo nujnosti izobraževanja deklet zmehčana s poudarjanjem siceršnjega prvenstva materinstva in gospodinjstva pred vsakršnim profesionalnim, plačanim delom. (Zahteva po vzgoji za materinstvo in gospodinjstvo, za ženo in mater, se je v desetletjih med obema vojnama uspešno spojila z izobraževanjem deklet zno-

še vedno in za vedno »poleg moža /poudarjeno v izvirniku/«, ¹⁵⁵ da prizadevanja t. i. ženskega gibanja nikakor ne gre »označiti z besedami: „proč od moža“« in da se zavzemajo za izobraževanje deklet zgolj zato, »da v slučaju potrebe, v slučaju nesreče tudi sama lahko zasluži potrebna gmotna sredstva zase in za svoje«. Če je okolje še relativno brez večjih pomislekov podpiralo prizadevanje za poklicno izobraževanje deklet revnih staršev, pa je bila želja deklet premožnejših staršev po »višjih študijih« pogosto označena za pretiravanje in zgolj kaprico. Vsekakor moramo in moremo polemike na temo ženskega izobraževanja (tudi) za bodoči poklic povezovati s sočasnimi (ponovno in dokončno) razplamtenimi polemikami, ali se izobraževanje za ženske sploh spodobi in kakšno naj to bo, da bo ženska (še) ostala ženska, pa tudi z mehčanjem (končno!) tudi avstrijskih univerz. Konec 19. stoletja je namreč tudi dunajska univerza dovolila vpis prvimi študentkam in se tako priključila večini zahodnoevropskih in srednjeevropskih univerz, ki so to storile desetletja pred njo. ¹⁵⁶

Pri nas je začela prva načrtno pisati o nujnosti izobraževanja tudi naših deklet dijaška revija *Vesna*, ki pa, v duhu časa, prav tako ni segla dlje od naravnega poslanstva žensk oz. se temu nikakor ni upirala. »Vzgajati je treba devojko, da razume narod in postane v njem dobra soproga, gospo-

traj najrazličnejših gospodinjskih šol.) Tako najdemo le en izrazito nedvoumen članek o »ženskem vprašanju«, v katerem sta žensko izobraževanje in (predvsem) profesionalno delo (s služenjem denarja) izpostavljeni kot nujnost, vse ostalo pa zgolj nepotrebna navlaka. »Žensko treba vzgajati za njen naravni poklic, za ženo in mater – ponavlja se vedno v nešteti različicah. – Ah pojdite mi s tako vzgojo! Kaj pa jih učite? Laškate se možkim in čakate na nje, kakor na odrešenike! Odgojite nam raje ljudi, storite iz ženske najprej človeka, za ženo in mater nas je že narava sama odgojila!« je zapisala Z. /Zofka Kveder/ v O ženskem vprašanju, *Slovenka* (1899), 64–68.

¹⁵⁵ Nada, *Slovenka* 1901.

¹⁵⁶ O odpiranju dunajske univerze za ženske glej Waltraud Heindel in Marina Tichy, »Durch Erkenntnis zu Freiheit und Glück ...«, *Fraün an der Universitaet Wien* (ob 1897), 2. izdaja, Dunaj 1993. Prve evropske univerze, ki so dovolile vpis tudi ženskam, so bile tiste v Švici (Zürich 1863), Franciji (1862), na Nizozemskem (1871), v Veliki Britaniji (1876), v Grčiji (1890), na Poljskem (1897); absolutno najzgodnejše pa so bile nekatere (privatne) univerze v ZDA (1833). Dunajska univerza je vpisala prve študentke tik pred koncem 19. stoletja: v zimskem semestru šol. Leta 1897/98 je dovolila vpis prvimi študentkam na filozofsko fakulteto, prav ob prelomu stoletja pa še na medicino in farmacijo. V nasprotju s filozofsko fakulteto, kjer so se ženske izobraževale predvsem za pedagoške poklice, in medicinsko, kjer naj bi po pričakovanju specializirale predvsem ginekologijo in pediatrijo (pa niso), je ostalo pravo ženskam vse do konca monarhije nedostopno področje. Podobno je veljalo tudi za tehnične, montanistične, veterinarske in teološke visoke šole v monarhiji. Razlogi, s katerimi so odgovorni tako dolgo prepovedovali ženskam vpis na univerzo, so bili »principielnega značaja«. »Dostop žensk na predavanja bi moral sprva popolnoma preoblikovati znanstveno stran, tako da bi morali docenti veliko tistega, kar ustreza moškemu ušesu, najprej prilagoditi onim ženskam, namreč krepostnim devicam, a potem to spet ne bi bilo primerno moškemu značaju. Pri stikih obeh spolov v predavalnicah in za klopmi – še toliko bolj, ker se oba nahajata v razcvetajočem obdobju spolnega razvoja – bi bilo nadalje treba vzgojiti odgovornost za znanstveno in npravnstveno resnost, kar bi odprlo pot po popolnoma novi razvrstitvi disciplin, kar pa predvidoma ne bi peljalo k želenim ciljem,« so med drugim zapisali leta 1873 na senatu dunajske univerze in s tem preprečili vpis študentkam še za več kot dve desetletji.

dinja in mati, kar je njen najvzvišenejši poklic.«¹⁵⁷ Pa vendar je bilo tudi tako pisanje vesnjanov za vedno budnega dr. Antona Mahniča in njegovega *Rimskega katolika* preveč. Tako v pisanju *Vesne* kot v besedilih posameznic je videl prihajati veliko krizo vrednot, ki so jo drugi jasneje zaznali in definirali šele desetletja kasneje. Pomemben del te krize je bilo tudi t. i. gibanje za »žensko osvobojo«, ki je posegalo v same temelje katoliške ureditve sveta.¹⁵⁸ »Nazori torej, ki se v ‚Vesni‘ izražajo, so ob kratkem: Absolutnost narodnostne ideje, kateri se mora pokoriti vsaka druga, tudi verska misel ... Ženski spol se mora povzdigniti na isto stopnjo z moškim; priporiti se mu morajo vsa prava tudi v javnem življenji in v politiki. – Spoloma ne stavite nobenih zaprek, da se, posebno v mladosti, spajata, kaker ju priganja spolna pohotnost!«¹⁵⁹ Da gre za veliko zaroto, je dr. Mahnič povsem gotov: »Ta program je kar od stavka do stavka prepisan iz učnih knjig frاماسonske lože!«

Če so matere še lahko sprejele, da se bo morala njihova hči ‚za vsak‘ slučaj usposobiti za kako delo na trgu dela,¹⁶⁰ če je bila zahteva po aktivni participaciji tudi žene matere za preživetje družine v našem okolju še vedno tako prisotna in je nova ideologija vzdrževanih (meščanskih) žena še ni tako prekrila, da bi mogla biti povod medgeneracijskemu nesporazumu, pa je bilo s posledicami, ki jih je prinesel nov način življenja, nekaj povsem drugega. In nekaj povsem drugega je bilo, ko so se zahteve po ženski izobrazbi in profesionalnem delu postavile »v štric« z grozotami, ki

¹⁵⁷ O. Z., Glasnik. Dekliška vzgoja in narod, *Vesna* (1892), št. 2, 26–27.

¹⁵⁸ »Blagor cerkvi, blagor državi, ako je vže družina podložnikom vcepila čaščenje avtoritete. Pokorščino, ljubezen, v kateri se otroci vtrdijo v domači vzgoji, preneso v javno življenje na cerkvene in državne oblastnike. In kakaj napenja dandanes loža vse sile, da bi rušila vez sakramentalnega zakona, kakaj sega roke po vzgoji, zahteva brezversko šolo, v katero poganja mladino s posilnim zakonom, kakaj tako pridno priporoča in podpira javno, skupno vzgojo po otroških vrtcih, nego zato, da bi vže nežno deco iztrgala materam iz naročja, odtujila jo dubu in veri krščanske družine ter tako zadušila v mladih srcih naravno ljubezen in pokorščino do starišev? Vničiti hoče avtoriteto družine in starišev, s to bo vničena vsaka druga avtoriteta v cerkvi in državi!« S temi besedami slika Anton Mahnič (A. Mahnič, *Rimski katolik* 1897) vse pogubne posledice sekularizacije, procesa, ki je začel konec 19. stoletja dobivati tudi pri nas čedalje določnejše oblike. In ženske, ki so hotele kakor koli spreminjati tradicionalna notranjedružinska in sicer družbena razmerja, so bile seveda neposredne sodelavke in skrivke frاماسonske zarote.

¹⁵⁹ Anton Mahnič, Sumljiva znamenja v slovenskih akademskih in dijaških krogih. Naši akademiki in dijak. *Vesna* pa ženstvo, *Rimski katolik* (1893), 53–60.

¹⁶⁰ In to so tem raje sprejele, ko je postalo jasno, da se moški raje odločajo za poroko z žensko, ki se je sposobna tudi sama preživeti, ki ima ali premoženje (kar je bilo redkeje) ali pa pridobiten poklic, ki ga lahko obdrži tudi po poroki. Treba pa je poudariti, da večina žensk tudi še v obdobju med obema vojnama ni bila zaposlena oz. ni opravljala kakšnega poklica; tako je lahko še leta 1940 Vlado Schmidt zapisal, »da se izbira poklica – torej nujnost izbire poklica – razume za fante sama po sebi; kar se tiče deklet, pa mnogi vprašujejo, ali je sploh potrebno, da si dekle izbere poklic !...! fantje si izbirajo poklic z namenom, da ga bodo uvršili vse življenje, medtem ko je za mnoga dekleta poklic samo priznan ali nepriznan provizorij, nekaj začasnega, zasilni izhod, in je vprašanje, ali je to pravilno.«. Vlado Schmidt, Poklicno svetovanje in dekleta, *Ženski svet* (1940), 210–211.

jih je opisoval dr. Mahnič in so, po njegovem, nujno izhajale ena iz druge. Na tem mestu nismo imeli namena ugotavljati neposrednega pretoka, na primer Mahničevih izrazito ženskemu gibanju nenaklonjenih pogledov med ljudstvo, pa vendar lahko sklepamo, da so bile nedeljske besede župnikov tem pojavom podobno nenaklonjene, če že ne tako retorično izbrušene. Sporočilo Cerkve¹⁶¹ ljudstvu glede ženskega gibanja je bilo jasno: »*Možu bodi pokorna – s temi besedami odločil je stvarnik ženi nje nalog. Ona ne sme biti gospodovalka, ampak le slušalka ... Toda ravno vzgoja pokorščine se tako rada zanemarja pri ženskah ... Zato mati, glej in prepričaj se, da bode vselej in takoj izpolnila hči tvoje povelje.*»¹⁶² Zaradi obraževanja in njegovih kvarnih posledic so dekleta »*predrzna, nevedna in sploh malopridna. Zato je potrebno pri ženski vzgoji nastopiti vso drugo pot. Odpraviti je treba iz nje vsako nepotrebnost ter ohraniti le to, kar je treba ženski, da bode dolgo živela in da se ji bode dobro godilo na zemlji,*« svari Ciperle.

Prava kriza in pravi nesporazumi se v resnici pokažejo šele v desetletjih, ki sledijo prvi svetovni vojni. »*Ko je žena pred petdesetimi leti vsled gmotne in duševne potrebe prestopila prag svojega doma,*« piše leta 1933 Angela Vode,¹⁶³ »*da je poiskala možnost za samostojno preživljanje na eni in spolnitev duševne praznote na drugi strani, si je morala to možnost šele priboriti. To se pravi, da si je morala utreti najprej pot do poklicne izobrazbe, pot v šole. Ko je to dosegla, se je polagoma začela udeleževati v vseh poklicnih panogah in je zlasti med vojno dokazala, da lahko moškega skoro povsod nadomešča.*« Prav vstop žensk »v areno življenja« je bil kriv, da so se začeli spreminjati njihovi nazori tudi glede vseh drugih pomemb-

¹⁶¹ Tudi sicer je stališče Cerkve tako, da je največja vrlina pravega vernika pokornost; pravi katoličani so ti, ki »*trdno verujejo, da kar cerkev zapoveduje, Bog zapoveduje, in kdor cerkve ne posluša, je kakor nevernik in očiten grešnik*«, zapiše Slovenski prijatelj (1856, 73). Nikakor ne gre imeti za zgodovinsko naključje, da je Katoliška cerkev prav sredi 19. stoletja, po stoletjih čaščenja Jezusove matere Marije, 8. decembra 1856, razglasila dogmo o brezmadežnem spočetju Device Marije. Da je papež Pij IX. to storil prav sredi burnega stoletja meščanskih, nacionalnih in še drugače stari vesoljni cerkveni red lomečih gibanj, seveda ne more biti naključje. Prav tako ni naključje, da je kmalu po razglasitvi dogme prišlo leta 1858 do lurdskega čudeža, »*kateri je ne le od cerkve, ampak tudi od eksaktne vede 19. veka konstatovan kot resničen historičen fakt*«. A. Mahnič, Brezmadežno spočetje. Zmaga milosti in čudeža. Rimski katolik (1893), 8–10. In do čudeža je prišlo prav v Franciji, v deželi »*brezverskega bogotajstva in odprtega sovraštva do katoliške cerkve*«. Namen razglasitve dogme je bil izrazito praktičen in od njega si je Katoliška cerkev obetala zaježitev marsikaterih procesov, ki so izvirali iz idej francoske revolucije: »*Čaščenje Marije je bilo v cerkvi vedno najmočnejše sredstvo za povzdigo krščanske nravi. Tako tudi v naši dobi. Brezmadežno Spočetje je srca vernikov, posebno mladine, oplodila sa svetimi mislimi, je iz domišljije pregnala nečiste podobe in vcepila duhovom ljubezen do najlepše čednosti ... Dogmatična definicija brezmadežnega Spočetja pomenja za katoliško cerkev začetek nove dobe, prepoved katoliškega čeznaravnega življenja, katerega podlaga je vera, katerega princip je milost. Tako se razkristjanjeni narodi spet kristijanijo, tako se vrši od znotraj na zunaj reakcija proti – naturalizmu.*«

¹⁶² J. Ciperle, Ženska vzgoja, Učiteljski tovariš (1883), 213–214.

¹⁶³ Angela Vode, Pred novimi vidiki, Ženski svet (1933), 233–234.

nih vprašanj; s tem ko so postale ženske moškim neposredne konkurentke pri delu in za delo oz. se jim je to vsaj nenehno očitalo in se jih poskušalo izriniti iz tistih (tudi za moške) zanimivejših na tiste manj zanimive, manj perspektivne položaje. V konfliktnih izven domačih sten, ko ženska ni bila več kraljica, ampak konkurentka, v boju proti kateri so bila dovoljena skoraj vsa sredstva, se je spreminjala tudi ženska natura.

Nova ženska (za)hrepeni po »osvoboji« na skoraj vseh področjih družbenega in zasebnega življenja, se emancipira; beseda sama pa ima pri nas, odkar se je pojavila, pejorativen pomen: tako je na primer Mahnič zapisal, da »ženska emancipantinja vedno bolj opušča, kar je ženskega, hoče postati virtuozinja v strokah, katere so za moškega, da si tako moškega spravi pod pete in ona sama absolutno gospoduje«. ¹⁶⁴ »V bistvu pa je vsa emancipacija žene vendarle le osveščanje /poudarjeno v izvirniku/, tj. prebujanje zavesti o samovrednosti njenega življenja ..., je apel na človeka v ženi /poudarjeno v izvirniku/,« je v zgodnjih tridesetih letih prejšnjega stoletja zapisala Anica Černe ¹⁶⁵ in poetično pojasnila, »da žena noče biti v sociološkem smislu več zajedalka, niti rastlina ovijalka, temveč samoraslo drevo, ki srka z lastnimi koreninami življenjske sokove matere zemlje, ki z lastno močjo kljubuje viharjem in ki jo njeno lastno hrepenenje dviga v višine.« Tako rekoč vse obravnavano obdobje, od prvih številčk tržaške *Slovenke* pa do številčk *Ženskega sveta* tik pred izbruhom druge svetovne vojne, so hitele (so morale hiteti) borke za boljši položaj žensk pri nas s pojasnili in zagotovili, »da ni res, da se emancipirana žena odteguje rodbini in odtujuje svojemu najsvetejšemu poklicu, ni res, da hoče njena duhovna rast zadušiti glas prirode in pesem srca /.../ žena ne misli konkurirati možu«. Ves čas so poudarjale priznavanje in sprejemanje »življenjskih dejstev in življenjskih nujnosti«, ki izhajajo tako iz telesne kot duševne »dvospolnosti« ljudi. (Slovenske) ženske se v imenu emancipacije ne odrekojo obveznostim, nujnostim, ki jim jih je naložila narava, ampak hočejo sprejeti (še) nove, tiste, ki jih pred njih »kot ljudi« postavlja novi čas. »Prava ženska osvobojka« zahteva žensko z »visokim etičnim odnosom« do vprašanj in dolžnosti, ki jih prinaša življenje v novem stoletju.

Visoke zahteve, ki so si jih ženske postavljale, so zahtevale tako od mater kot vzgojiteljev in celotne družbe drugačen odnos in predvsem vzgojo ženske mladine.

¹⁶⁴ A. Mahnič, Žensko poglavje. Kaj včinja tako žensko malikovanje v ženskah samih?, *Rimski katolik* (1893), 313–316.

¹⁶⁵ Anica Černe, O vzgoji naše ženske mladine, *Ženski svet* (1933), 257–260.

1. Prva zahteva je, »da naj bi bila tudi vzgoja ženske mladine *prirodnejša*«; s tako vzgojo bi dosegli pristnejše, prijateljske odnose med fanti in dekleti. Blagodejna posledica takih vzgojnih prijemov bi bila tudi zadovoljitev ženske želje po »*prirodnejšem in bolj splošno človeškem odnosu med možem in ženo*«. To pa bi vsekakor pripomoglo k premagovanju krize zakona (o tem več v nadaljevanju naloge).

2. Anica Černe je kot pedagoginja zahtevala, »*naj vzgoja žensko mladino sprošča in osamosvaja*«. Sposobnost samostojnega življenja je ena od zahtev časa, ki pogosto terja od žene, da je »*sposobna ostati sama in živeti vendar polno in vredno človeško življenje*«. Zato morajo vzgojitelji, še posebej pa matere, prenehati s prakso vzgajanja deklet za podrejanje, odvisnost, nesamostojnost.

3. Novi vzgojni cilji pa so zahtevali tudi nove vzgojne prakse. Najbrž je bilo prav tu največ težav in konfliktov. Če želimo tudi dekleta vzgojiti za samostojnost, odgovornost in kar je še podobnih lastnosti, moramo z njo ravnati približno tako, kot so že tradicionalno ravnali s fanti. Manj kontrole in nadzorstva, pa več zaupanja in širokogrudnosti, svetuje Anica Černe, kajti »*prijateljski odnos med vzgojiteljem in gojencem je uspešnejši od kontrole in pravo duhovno vodstvo uspešnejše od kontrole ... Prirodnejša vzgoja bo v tem pogledu tudi boljša in etičnejša vzgoja. Seveda, dekletu je treba poleg tega samozavestnejše /poudarjeno v izvirniku/ vzgoje, ki mu bo dala, da se čim prej zave svoje lastne moči /poudarjeno v izvirniku/ in odgovornosti ter da zaživi na ,lastno pest'.*

4. Konec je s staro vzgojo deklet za šibki, bolni spol, nove vzgojne cilje je mogoče doseči le, če »*gojimo zavest polnovrednosti /poudarjeno v izvirniku/*«. Očitek Anice Černe, da »*naša vzgoja še vedno vzbuja čut manjvrednosti v njej, saj naglaša že od rojstva njeno manjšo fizično odpornost, njeno telesno slabost in družabno brezpomembnost, ji zabranjuje svobodnejši razmah v temperamentnejši igri, se smeje njenim načrtom za bodočnost, jo radi njenega spola ali radi telesne ,lepote' razbremenjuje pri duhovnem delu in ji tako čisto sugerira duševno zaostalost za fanti,*«¹⁶⁶ je letel predvsem na matere kot tiste najodgovornejše za zgodnjo in tudi sicer domačo vzgojo hčera.¹⁶⁷

¹⁶⁶ N. m.

¹⁶⁷ Na zanemarjanje hčera na račun privilegiranja sinov v (slovenskih) družinah opozarjajo že v Slovenki. »Predvsem ne sme deklica oziroma sestra nikoli slutiti ali celo čutiti, da bi bila manj važno bitje kakor njen

5. In ne nazadnje opozori Anica Černe še na eno napako tradicionalne, zastarele vzgoje hčera, ki dovoljuje hčeram bistveno manj in zahteva od njih bistveno večjo privrženost, zvestobo in samoodpovedovanje kot od sinov: »Starši naj poskušajo doumeti, da se na prehodu iz otroške v mladostno dobo trgajo mlada življenja od onih, ki so jih rodila in z ljubeznijo svojih src gojila ... Odpirajo se lastna mlada pota /poudarjeno v izvirniku/, ki jih moramo priznati /poudarjeno v izvirniku/, saj je sleherno življenje cilj in dolžnost zase. Ljubezen postaja krivica, kadar slepa priklepa in veže, postaja ovira na otrokovi življenjski poti, kadar ne more uvideti, da zaživi mlad človek svoje življenje.«¹⁶⁸

Cilji nove vzgoje so bili torej visoko zastavljeni in usmerjeni (sedaj tudi pri dekletih) v izobraževanje za poklic in sposobnost samostojnega življenja. Pa vendar lahko (tudi) pri Anici Černe opazimo, da je pri pisanju mislila predvsem na dekleta srednjih slojev, za katera je bilo vprašanje izobraževanja in morebitnega profesionalnega dela (še) povezano s pravico, z možnostjo, z dostopnostjo tega, ni pa jim predstavljal poklic eksistenčne nujnosti, kot je to veljalo za hčere staršev (tako materialno kot izobrazbeno) nižjih socialnih slojev. Kljub zahtevi po poenotenju vzgoje (in tudi siceršnjega odnosa) za hčere in sinove pa ostaja poudarek ženskega življenja na materinstvu, družini, zakonski zvezi.¹⁶⁹ Še vedno je pro-

bratec,« je zapisala Trnjenka (Trnjenka, *Slovenka* (1897), 6).

¹⁶⁸ A. Černe, *Ženski svet* (1933), 260.

¹⁶⁹ Kako daleč od realnih možnosti so bile te želje, kažejo statistični podatki o številčnem razmerju med moškimi in ženskami: število moških v starostnih skupinah, primernih za zakon (od hipotetično 15 leta do prav tako hipotetično 60 leta starosti), je bilo tako v obdobjih monarhije kot v obdobjih po prvi svetovni vojni premajhno. Prav na ta, objektivno merljivi in dokazljivi element družbenega življenja opozarja na pragu druge svetovne vojne Vlado Schmidt, ko navaja: »V Ljubljani je bilo – po podatkih ljudskega štetja dne 31. III. 1931 – 26.432 moških in 31.352 žensk. Moških je bilo torej 4.893 manj ... največji odstotek razlike pade na dobo, ko moški in ženske vstopajo v zakon, to je pri ženskah med 15. in 50. letom, pri moških med 20. in 60. letom. V tem razdobju je bilo v Ljubljani ... 16.402 moških in 19.446 žensk. Moških je torej 3044 manj. Toliko žensk se med 15. in 50. letom v Ljubljani sploh ne more /poudarjeno v izvirniku/ poročiti iz enostavnega vzroka, ker je moških v starosti med 20. in 60. letom 3044 manj kakor žensk. Predpostavljam, da se vsi moški v tem razdobju poročijo. Toda kaj, ko se ne! Število neoženjenih moških v razdobju med 20. in 60. letom znaša namreč 7519. Prej smo ugotovili, da se 3044 žensk ne more poročiti, tudi če bi se hotele. Teh 7519 žensk pa se ne more poročiti – ali pa se nečajo (če smatramo, da so ti moški odklonjeni snubci). Če prištejemo to število k prejšnjemu, dobimo 10.563 žensk, to je 54 odstotkov vseh žensk med 15. in 50. letom, torej nad polovico, ki niso z zakonom preskrbljene in ki morajo zato izvrševati samostojen poklic /poudarjeno v izvirniku/.« V. Schmidt, *Ženski svet* (1940), 211. Da pa si v medvojni (še posebej v času po izbruhu gospodarske krize) razmerah ženska ni mogla obetati mirnega, zgolj domačega pristana, govorijo tudi naslednji podatki: »1933. leta je bilo 72 odstotkov delavk poročenih, torej več kot dve tretjini. Te žene delajo v tovarni svojih polnih 8, 9, 10 ur, doma jih povrh čaka še kuha, ribanje, krpanje ... Za to, kakšen je položaj v takih delavskih gospodinjstvih, nam je treba le pogledati številke, objavljene od SUZOR-ja (socialni arhiv): Za vzdrževanje rodbine manjka na vsakih izplačanih 100 din: v industriji 87,75 din – torej več kot tri četrtine, v rudnikih 149,37 din – torej rudar še zase nima dovolj, v trgovini 31,67 din – še ena tre-

stor ženske (sedaj sicer izobražene, osebnostno bolj izgrajene, samozave-
stnejše, moralno trdnjše) zasebni, domači svet, poklic, poklicno delo,
kariera, uresničevanje osebnih ambicij, tudi na račun privilegijev dru-
gih, pa ostajajo za ženske pred drugo polovico 20. stoletja očitno vzgoj-
no sredstvo in morebitni zasilni izhodi. Ženska intelektualka, profesio-
nalka si sicer želi predvsem zakon in lastno družino, vendar ji bo lastno
služenje denarja omogočilo počakati na pravo priložnost, na pravega mo-
škega, s katerim bo imela več možnosti za oblikovanje kakovostnejše za-
konske zveze. Ne glede na to, da so ženske v svojem boju za enakoprav-
nost zahtevale, da jih začnejo razumevati najprej kot ljudi in šele nato kot
ženske, pa so zase še vedno ohranjale (ali pristajale na) stare spolno stere-
otipne socialne vloge.¹⁷⁰

*»Vzgoja, ki hoče dati življenju samostojno, duhovno in materialno ne-
odvisno, osebnostno ženo /poudarjeno v izvirniku/, pa naj bi sleherno de-
kle vzposobila za samostojno življenjsko delo, za poklic /poudarjeno v iz-
virniku/. Ne zato, da ga bo izvrševala in z njim ,konkurirala' možu, temveč
zato, da postane v polni meri svoj človek /poudarjeno v izvirniku/ in da ji
pot v zakon ni edina možna življenjska pot ... Pod pojmom sodobne ženske
vzgoje smatramo torej vzgojo, ki bo našo žensko mladino v večji meri spro-
stila tradicionalnih vezi, jo osamosvojila in notranje zgradila oz. ji pomaga-
la pri zgraditvi njenega duhovnega človeka, vzgojo, ki bo vse pozitivne stra-
ni specifično ženske duševnosti pravilno vrednotila in zato podpirala v ra-
sti in razvoju, in končno vzgojo, ki bo dala njeni življenjski poti samolastno
in polno vrednost /poudarjeno v izvirniku/, in sicer za njo samo kot za vse
one, ki jim bo žena iz globin svojega bogatega življenja dajala.«¹⁷¹*

Marsikateri socialni stiki, ki jih je sodobno dekle (lahko) sklepalo
vsak dan na poti v šolo, na delu, zabavi, telovadbi, obisku pri prijateljici,
nedeljskem izletu s kolesom, v kinu itd., so seveda slabili moč starševske
kontrole. Zato je bilo nujno neposredno avtoriteto staršev in vzgojiteljev
(tudi pri dekletih) še toliko bolj ponotranjiti, zaradi česar je bil pomen

*tjina, v javnih podjetjih 44,16 din – skoraj polovica. Od delavcev jih 20.000 ne zasluži niti ene četrtnine tega, kar bi potrebovali za lastno dostojno življenje, 128.000 jih zasluži 1/3–2/3 svojega vzdrževanja, 97.000 več kot 2/3, 110.000 ima dovolj zase – vseh teh 441.000 torej ne more ustanoviti družine. Le kakih 10.000 ima ta ,privilegij', da zasluži dovolj tudi za rodbino ... Posledica je, da mora iti na delo tudi žena – zato je odstotek poročenih delavk tako velik – in na delo morajo tudi otroci,« beremo pri O. G., *Ženski svet* (1937), 177.*

¹⁷⁰ Izjav bork za žensko emancipacijo, kot je naslednja: »Naravno je, da skoraj vsako dekle najraje sledi svo-
jemu, od narave ji določenemu poklicu zakonske žene, matere, gospodinje,« ki jo je zapisala Minka Govekar v
članku Kam z našimi dekleti? (*Ženski svet* (1925), 223–229), so bili polni skoraj vsi članki na to temo. Prav
malo je bilo pomislekov, »da je vzgoja deklet za zakon čudna zadeva, kaže nam nadalje dejstvo, da še nikomur
ni prišlo na um, da bi hotel za zakon vzgajati moške,« kot je zapisala Nada, *Slovenka* 1901, 233.

¹⁷¹ Anica Černe, *Ženski svet* (1933), 260.

vzgoje še večji. Vzgojno najdelikatnejše obdobje v deklinškem življenju je bila puberteta, »doba, ko se razvija deklica iz otroka«,¹⁷² to je bil »za prevladno mater čas poln skrbi«. Tedaj je prišlo na vrsto skrbno in vestno discipliniranje (tj. vzgajanje) prebujajočega se spolnega nagona. Mati je v precejšnji meri odgovorna za to, da dobi dekcle prvo menstruacijo¹⁷³ ob primernem času (ne prekmalu, ne prepozno) in da poteka puberteta kar se da enakomerno; »prezgodaj je še slabše kakor prepozno, ker je tako dekletce vedno slabotno – in zdaj je mnogo zgodnjih slučajev. Tega je krivo: nemirno življenje, prehudo delo ali učenje, razburljivi prizori, nezadostna pa tudi prepoprana in premesna hrana, čitanje razburljivih dogodkov. Vsako prerano spolno razvijanje škoduje telesu in uniči duha, nerazvito telo ni dovolj močno in tako ostane ženska vse življenje slabotna in slaboten je njen zarod.«¹⁷⁴ Mati mora paziti ne zgolj na pravilno prehrano, da ima dekcle dovolj spanja in počitka,¹⁷⁵ odgovorna je tudi za to, da ji hči zaradi vseh naporov ne zboli za histerijo.¹⁷⁶ Skratka, mati mora še vedno budno paziti na pravilen razvoj dekleta, še posebej v tem času nevarnega prehoda iz otroštva v odraslost. »So razne nevarnosti, ki prete otroku,« opozarja Ženski svet naše matere, »ko se razvija v dekle. Budno materino oko jim bo sledilo in bo branilo svojega ljubčka pred njimi.«

Za dekleta so (še) veljala tudi posebna pravila lepega vedenja, bonton, ki so se ga morale držati, če niso hotele sprožiti »govoric«, kajti »lepo obna-

¹⁷² Po dr. Fürstu, Materinstvo. Varujte nežni cvet, *Ženski svet* (1924), 190–191.

¹⁷³ Menstruacija je bila za moške mislece in praktike ena od bolj intrigantnih manifestacij ženskega spola in posvečali so se ji veliki umi tako rekoč vseh zgodovinskih časov evropske preteklosti. V poznem 19. stoletju pa so ji hoteli določati najustreznejšo, najbolj zdravo in najnormalnejšo obliko: določili so količino povprečno »prelite« krvi (najmanj, 90 g na eno menstruacijo, krvi izgubijo dekleta, ki živijo v hladnejših predelih, več, 360 g, dekleta, ki živijo v južnih predelih Evrope, »najobilnejše« menstruacije, 600 g, pa imajo dekleta v tropskih predelih), odvisnost količine od rase, barve las (temnolaske bolj in svetlolaske manj), razredne pripadnosti, določili so starost prve menarhe (»Menstruacija nastopi med 9. in 24. letom. Najpogosteje med 14. in 15. letom,« je strnil spoznanja, plod vsesvetovnih meritev v 19. stoletju, Marc d'Espine.) in vse mogoče vplive od podnebja, razredne in poklicne pripadnosti (»Večina žensk, ki dobe prvo menstruacijo do 14. leta, so: gospodinje, perice, kmečke dekcle, čevljarke, babice, vzgojiteljice, paznice; do 15. leta: kuharice, šivilje, trgovke, dojilje, igralke, poljske delavke; do 16. leta: sobarice, prostitutke, učiteljice, paznice; pred 13. letom pa: učiteljice, pevke, študentke in modistke,« beremo pri Webu.), spolne aktivnosti, ki delujejo na prerano ali prepozno pojavitev menarhe itd. Več o razumevanju menstruacije skozi evropsko zgodovino v: Sabina Znidaršič, Zgodovina menstruacije ali zgodovina moškega čudenja, *Spol: Ž*, uredili Lenca Bogovič in Zoja Skušek, Ljubljana 1996, 7–24. Iz tega članka so tudi vsi uporabljeni citati.

¹⁷⁴ Po dr. Fürstu, *Ženski svet* (1924), 190.

¹⁷⁵ »Matere, dostikrat je bolje, da zamudi hčerka leto šole, kakor da hodi sploh zastoj vanjo. Matere, ali ne vidite bele žene, ki hodi za vašo miljenko? ...! Šola ne ugaja vsakemu dekletu, vzemite jo ven, dokler je čas,« svetuje dr. Fürst, n. m.

¹⁷⁶ »Pri že razvitem slabotnem dekletcu povzroči vsako razočaranje pobitost in druga čustva, ki so znaki histerije. Z zdravniškega stališča je treba prepovedati ples, gledališče, kino, znanja, ki vznemirjajo. Paziti je treba na bolehnost tako, da se tega ne zavedajo, ne smete jih navaditi, da poslušajo, kaj jih boli, a same premišljuje in upoštevajo.« N. m.

šanje nam kaže pri dekletu mero njene vzgoje in njene npravnosti». ¹⁷⁷ Še posebej aktualno in delikatno pa je bilo vprašanje, kako naj se sodobna dekleta po novem »obnašajo napram fantom«, kajti sedaj so z njimi prihajale v rednejše, manj formalne in zato tudi kočljivejše stike. Temeljna pravila obnašanja dekleta, ki si je hotelo ohraniti »dobro ime« v fantovski družbi, lahko strnemo v šest točk, šest dekliških čednosti:

1. Preprostost. »Preproste naj bodo tvoje kretnje, preprosta naj bo tvoja govorica in preprosta naj bo tvoja obleka,« svetujejo dekletom sredi dvajsetih let prejšnjega stoletja v *Ženskem svetu*. Preprostost v oblačenju je pomenila predvsem previdnost pred preveliko ekstravagantnostjo in prevelikim zaupanjem v modne muhe. ¹⁷⁸

2. Dostojnost v vedenju. »Kretnje naj bodo umirjene in govorica ne preglasna. Kako grdo je videti dekleta v družbi s fantom, pa se dekleta surovo obnaša, npr. da maha okrog sebe z rokami, ploska z rokami, sune z roko ali komolcem, če hoče kaj poudariti ali pokazati, kriči, se glasno smeje in se pri tem sklanja naprej in nazaj, govori tako glasno, da jo morajo vsi mimoidoči slišati in še njena prijateljica, ki stane v bližnji hiši.«

3. Spoštovanje pravil obnašanja med fantom in dekletom, ki so zahtevala, da »fant najprej pozdravi«, dekleta pa mu »odgovori s prijaznim odzdravom«. Dekleta je fantu dolžna odzdraviti, če ne, je to žalitev in velja za znak preziranja. »Dekleta ne sme fanta na cesti ustaviti«, mu pa po pozdravu prva poda roko. O čemer naj bi kramljala, je veljalo, da tisto, »kar pač naravno pride v pogovor«, vendar pa dekleta ne sme »dati prilike opolzkim in dvoumnim pogovorom«.

4. Sramežljivost. »Dekliška sramežljivost« je veljala (še) vedno za posebno čednost in odliko, kajti »sramežljivost je oni čar, ki krasí dekleta«, pravi svetovalka Vida. (Še vedno) je veljalo, da dekleta ne sme prehitro pokazati naklonjenosti do fanta, »četudi ga ima rada«. Prav tako, pravi svetovalka, naj dekleta fantu »ne odpira takoj okna«, pa sestankov »o mraku se naj izogiba«, kajti tako dekleta začnejo ljudje obrekovati in »izgubi svoje dobro ime«. »Tako dekleta,« resno svari Vida, »dobi slab glas in pošten fant se je izogiblje.«

¹⁷⁷ Vida, Razgovori. Kako naj se obnaša dekleta napram fantu, *Ženski svet* (1925), 109–111.

¹⁷⁸ Tudi iz omenjenih navodil vidimo, da so bili tovrstni članki praviloma namenjeni premožnejšim dekletom, vsekakor ta svarila niso mogla veljati za finančno »podhranjena« delavska in kmečka dekleta.

5. Skromnost, še posebej pri sprejemanju daril. Dekle naj se razveseli kakega skromnega daru od fanta, nikakor pa naj ne sprejema česa vrednejšega: »*Fantje sicer ponujajo v svoji hipni zaljubljenosti to in ono, toda drugi dan, ko štejejo svoje novce, mislijo z nejevoljo in s prezirljivostjo na tako dekle. Gotovo se bodo pozneje proti njej tudi netaktno obnašali.*«

6. Previdnost. »*Dekle se ne sme navedovati fantom! ...! Tudi ne sme dekle lahkomišelnostjo prezirati svojih častilcev in gledati za drugimi, ki so več ali bogatejši. S tem se fantom zameri in pozneje ji je mnogokrat žal.*« Na koncu ostaneta svetova deklet in fantov ločena: oni so tisti, ki love in uporabljajo pri tem vsa sredstva, one pa so plen.

Dekleta je bilo treba tudi z zgledi, predvsem tistimi strašilnimi, utrjevati proti nevarnostim, ki so jim pretile; še vedno so bile te nevarnosti najpogostejše povezane s spolnostjo oz. z nezaželenimi posledicami prepovedane, zunajzakonske spolnosti. Strah pred močno socialno kontrolo, obrekljivostjo je bil mnogokrat učinkovitejši kot vsa druga vzgojna sredstva. Dekleta so prepričevali, da si bodo z izgubo »dobrega glasu« zapravila najboljše življenjske možnosti. »*Kaj ostane takemu dekletu,*« retorično sprašuje Vida. Možnosti za prihodnost dekleta, ki mu je »*spodrsnilo*«, so kaj sive: »*Poročiti kakega neznačajnega fanta, da ima gorje vse žive dni, ali pa ostane sama.*« Izid v nobenem primeru ni ugoden, kajti »*deklet, ki je z ljubkovanjem izgubilo svoj ugled, težko najde moža. In če se poroči, ne bo njen zakon nikdar obžarjalo ono soglasje in ona ljubezen, ki veže le pošteno ženo na moža.*«¹⁷⁹ Največja kazen za dekletovo neposlušnost, neprimerno vedenje, predajanje prepovedani zunajzakonski spolnosti je bil nezakonski otrok in s tem neizbrisna družbena stigma, ki se je nezakonstva oprijemala še globoko v drugi polovici 20. stoletja. Zato je »*dolžnost mater, da usmerjajo vzgojo svojih hčera v pravec resnobe, dela in polne odgovornosti za vsa njihova dejanja in nehanja. Neštevilni žalostni primeri iz vsakdanjega življenja naj bodo dekletom strašilni vzgled, da ne bodo nasedala raznim brezvestnim lahkomišljencem in pohajkovalcem, ki iščejo samo kratkočasje ... Dekleta naj ne hodijo premlada s fanti. Naj se ne boje, da ne bodo dobile moža; pošteno, delavno, resno in skromno dekle navadno že dobi življenjskega tovariša, sebi enakega; nepremišljena dekleta, ki premlada hodijo s fanti,*

¹⁷⁹ Vida, *Ženski svet* (1925), 109–111.

pa fantje samo izkoriščajo, a potem pustijo same. Dekle naj vodi vzdržno življenje, ako ima kaj ljubezni, če ne do otrok, pa vsaj do same sebe.»¹⁸⁰

Ker sta bili v resnici kljub vsem prepričevanjem o novem svetu in novih odnosih med ljudmi prihodnost deklet in življenjska sreča žensk še vedno tesno povezani z možem, zakonsko zvezo in lastno družino, so se svarilni nasveti kar kopičili. In vse tja do šestdesetih let 20. stoletja, do odkritja kontracepcijske tabletko, so lahko dekletom v/za zaščito ponudili zgolj svarilne nasvete: *»Pomislite poprej posledice svojih pogovorov in dejanj in s tem vam bodo prihranjeni [...] marsikatera jeza, kes in sramota. Pomislite, da lahkomišelnost vodi sicer po svetočih poljanah, toda pahne konečno v prepad, iz katerega ni več povratka.«¹⁸¹*

»Včerašnja« mati in »današnja« hči sta stopili z začetkom prejšnjega stoletja na težavno skupno pot, polno nesporazumov, ločitev in približevanj; medgeneracijski konflikt, ta novodobni fantom, produkt hitrega razvoja, ki je zajel tudi naše kraje še pred koncem 19. stoletja, in ki je v 20. stoletju svojo hitrost samo še pospeševal, je imel (morda res) večji učinek na odnos med materjo in hčerjo. Otroci niso bili več zgolj doma na staršev, sorodstva in bližnjega socialnega okolja, šola, država, komunikacijski mediji, odpiranje perspektiv za realno ali zgolj namišljeno vertikalno spreminjanje posameznikove družbene pozicije, individualni življenjski načrti itd. – vse to je rušilo neposredno in *»absolutno avtoriteto, ki se je nekoč uveljavljala v družini«*.¹⁸² In ker so bile spremembe v načinu življenja za ženske še mnogo bolj raznolike, globoke in daljnosežne (ali so vsaj obetale, da to bodo), je bil nesporazum med materjo in hčerjo vanje vračunan.

»Odnos žene do življenja je postal povsem drugačen, za današnjo ženo so dobile življenjske vrednote novo vsebino. Žena prejšnjih generacij – do matere današnje dorasle hčerke – je živela mirno življenje pod okriljem svoje družine, dokler ji niso starši poiskali moža; premožnejši so ga kupili z doto, on ji je pa moral nuditi kot nadomestek življenjsko preskrbo. Nihče ni vprašal mlade žene, če je zadovoljna, če soglaša, če je srce ne vleče drugam; poglavitno je bilo, da je bila ‚stanu primerno‘ poročena in gmotno preskrbljena. Danes pa so se te razmere temeljito izpremenile. Danes dekle nič več ne čaka, da ji starši izberejo moža, temveč si mora najprej preskrbeti zaslužek, s katerim se preživlja. Boj za obstanek jo sili, da se posveti poklicu z vso vestnostjo in vnemo, da mora tekmovati z drugimi, kajti danes, tudi če se ženska poro-

¹⁸⁰ A. Ž., Položaj neporočenih mater in njih otrok, *Ženski svet* (1940), 224.

¹⁸¹ Vida, *Ženski svet* (1925), 111.

¹⁸² Angela Vode, Dva rodova, *Ženski svet* (1932), 177–180.

či, to še ne pomeni, da je preskrbljena za življenje. Kadar se današnje dekle poroči, je navadno že samostojna ženska, ki si izbira moža po svojem nagnenju ali pa vsaj po svobodni volji. To stališče mladega dekleta pa je gotovo izpremenilo njeno razmerje do staršev v splošnem, posebej pa do matere,«¹⁸³ je zapisala Angela Vode leta 1932.

Sodobno medvojno dekle in sodobna žena se od svojih mater in babic razlikujeta tako po pričakovanjih kot po ravnanjih; pričakujeta (tudi) lastno življenje, kariero, poklic, ki jima bo nudil osebno zadovoljstvo, pričakujeta moža, ki ju bo ljubil, spoštoval in razumel njuno žensko bistvo, moža, ki ga bosta (lahko) ljubili in spoštovali, pričakujeta otroke, vendar ne preveč, in želita si ostati lepi.¹⁸⁴ Zato ravnata drugače kot sta (lahko) ravnali še njuni materi in babici; obiskujeta šolo/-e, vpisujeta se v različne tečaje, telovadita v telovadnih društvih, vključujeta se v žolčne polemike o socialnih in (celo) političnih temah, pišeta za časopise in izdajata lastne revije, demonstrirata in se (celo javno) zavzemata za manjše število otrok v družini, za pravice otrok, tudi tistih nerojenih, zavzemata se za pravico (in odgovornost) do lastnega telesa. Nikakor nočeta (in ne moreta) več sprejemati nevidne vloge svojih mater in babic, v svetu hočeta biti (tudi) slišani. In pri teh prizadevanjih imata tudi uspehe, ženske njune generacije vstopajo v prostore javnega. Doma, v krogu lastnih družin,

¹⁸³ N. m.

¹⁸⁴ Za žensko je postajalo čedalje pomembneje, da je bila in da je, kljub teku življenja, ostala lepa ali vsaj negovana. Posebno v *Ženskem svetu* so se kar vrstili nasveti, na primer o tem, kako lahko hrana vpliva na lepoto (ženskega) telesa, še posebej na izgled kože (»Zlasti čista in gladka polt je bistveni del zunanje lepote ... Gube okoli oči in ust se odpravljajo z uživanjem zelenjave, ker prav zelenjava posebno ugodno vpliva na gladkost polti. Uživanje redkvice zlasti po zajutreku so smatrali že davno kot sredstvo, ki daje človeku gladko, mehko in čisto polt ... Premastne jedi so tudi v kvar lepim zunanjim oblikam. Človeško telo asimilira le gotovo količino toščice; kaj je je preveč, se nabira v tolstnici, zlasti na trebuhu, na bokih i.t.d. v največjo grozo moderne dame, ki s toliko skrbjo neguje vitkost svojega telesa, da zadosti neizprosni zahtevi sedanje mode,« zapišejo v sestavku *Higiena*. Vpliv hrane na lepoto telesa (*Ženski svet* (1924), 190), kako naj si ženska po porodu ohrani oz. povrne prejšnjo postavo, kar je postalo sedaj čedalje pomembneje (»Matere, negujte svoje telo, da ne boste po par porodih uvele in onemogle, ali pa pretirano debele; za vse to vas okolica pomiluje, morda celo prezira, kar se čestokrat zgodi posebno od strani moža,« lahko beremo v *Materinstvo*. Matere, negujte svoje telo, *Ženski svet* (1925), 297–298). Ženska lepota postaja pomemben atribut ženske, ki ji pomaga tako pri neposredni, običajni poklici karieri (»Tipična za poklic nameščenke je vloga njene zunanje pojave. Lepota je dar narave, a v mnogih službah za žensko predpogoj za uspeh ... To je žalosten dokument ženske odvisnosti: celo v službi je ne ocenjujejo po zmožnostih, temveč po zunanji mikavnosti,« zapiše Tončka Bajde; V katerih poklicih se udeležuje največ žena, *Ženski svet* (1932), 354–355), ali pa ji pomaga do zmage na lepotne tekmovanju, dejavnosti, ki se je razvila prav v razuzdanem času po prvi svetovni vojni in žela tako odobranja kot ostre kritike. Tako opozarja, na primer, v *Ženskem svetu* Vida P. matere, ki vodijo svoje hčere na lepotne tekmovanja: »Kaj je bolj nestalno, bolj minljivo kot lepota? Notranja in zunanja lepota sta si kakor v obratnem sorazmerju: lepota duše raste z leti, lepota lica pa izginja s časom ... Bolezen, trpljenje notranjo lepoto pogloblja, zunanjo uničuje ...« (Vida P., Lepotne tekme in mati, *Ženski svet* (1930), 59). Francozi pa so priredili celo izbor najvrlejšje francoske mladenke, ki se je lahko pohvalila s povsem drugačnimi kvalitetai kot sta »lahkomiselnost in razuzdanost« (Po ženskem svetu, Nagrada za ženske vrline, *Ženski svet* (1923), 42).

pa večinoma ostajajo pričakovanja zgolj pričakovanja, neizpolnjeno čakanje, in zato leglo nezadovoljstva sodobnega dekleta in sodobne žene. Nezadovoljstvo (vsaj) ene strani, nezmožnost uresničitve pričakovanj zaradi ne-možnosti ravnanj, pa nujno producira nasprotja, krize najrazličnejših razmerij.

Gospodinjstvo – ker so tudi zanj ženske (kot) ustvarjene

Ko se je 19. stoletje bližalo svojemu koncu, je še vedno »vsaka mati upala, videti svojo hčer nekdanj kot gospodinjo in – mater«.¹ Ker pa so bila (že) zadnja desetletja 19. stoletja v znamenju profesionalizacije, specializacije in razmika formalnega izobraževanja, je postalo tudi materinstvo oziroma gospodinjstvo poklic, ki je zahteval ustrezno izšolanost, izobrazbo, priučitev različnim spretnostim in osvojitve določenih teoretičnih znanj, pa čeprav je šlo za poklic, »za koje-ga je ženska že od narave izbrana in določena«, kot pravi Danica (in ki se med drugim od ostalih poklicev loči tudi po tem, da v njem zaposlene ne prejemajo plačila za opravljeno delo oz. da je v tem poklicu delo pomenilo in bilo vrednoteno povsem drugače kot v drugih poklicih). Za izobrazbo bodočih gospodinj, mater in žena naj bi pri nas skrbele posebne dekliške šole. Kot piše Danica v *Slovenki*, ni bil namen teh šol izobraziti deklet za kak pridobiten poklic, »dovršivšim svoje »študije« jim je jedina zadača čakati – moža«. Po Daničinih besedah je bila izobrazba, ki so si jo dekleta pridobila v teh šolah, izrazito površna in na ključnih področjih povsem nična: »Večina deklet stopi v zakonski stan, a nima ne pojma o svetosti in važnosti materinstva, o reji in vzgoji otrok. Seveda, koj se smatra

¹ Danica, *Slovenka* (1897), 7.

že imenovanje takih stvari vpričo mladih deklet za nemoralnost. In vendar hočejo postati vse soproge – matere. Nikomur ne bode pač prišlo na um rediti živino, če nima nobenega pojma o živinski reji, vsakdo se boji materialne škode ter poizveduje, še predno prične s trudapolnim delom. A deco odrediti in vzgajati se upa vsakdo, brez vsake priprave ... Pač res, za vsak stan se zahtevajo izurjene podučene moči, le matere tavajo po temi ter se priuče še le polagoma v praksi na škodo svoje lastne dece.« Nežnim deklinškim ušesom primeren pouk, ki bi bil po Daničinem mnenju nujen, pa naj bi spadal »seveda le v višje razrede«, kjer bi določili »ure, v kojih bi se razpravljalo o teh velevažnih stvareh«, pod vodstvom zgolj »zrele, resne učiteljice«. In katera naj bi bila tista, po mnenju Danice prepotrebna znanja, ki bi jih morala imeti vsaka bodoča zakonska žena-gospodinja-mati in ki so tako delikatna, da je treba biti pri podajanju snovi še posebej pazljiv?

»Moj nasvet je tedaj ta. Določile naj bi se ure, v kojih bi se predavalo tudi o psihologiji, zlasti otroški, o pedagogiki in specialno o domači vzgoji. Združil naj bi se z deklinško vzgojo tudi otroški vrt, da bi imele deklice priliko tudi praktično občevati z otročiči. Razpravljalo naj bi se pa tudi nekoliko več kakor je običajno o ženski anatomiji, o higieni, o otroški reji itd. Samo na ta način bi nam višje deklinške šole vzgajale deklice, vsestransko omikane, a tudi v vsem sposobne za njihov prihodnji poklic kot skrbne matere in soproge.«²

Da se je treba zavzemati za izobraževanje žensk, so se tako v zadnjih desetletjih monarhije kot desetletjih prve jugoslovanske države strinjali vsi, ki jim je bil mar napredek naroda.³ Vsi pa so se tudi strinjali, da zahteva izobraževanje žensk posebno previdnost in premišljenost. Izobražena oz. razgledana žena je (lahko) možu v veselje in domu v prid, vendar so bile izobraženke ves čas nekoliko sumljive, med drugim naj bi bile krive za vrsto sodobnih težav in celo za to, »da je zakonov čedalje manj«,⁴ dekleta pa postajajo pod vplivom izobraževanja »vedno izbirčnejša v iskanju moža, ona so mnogo bolj izbirčna, nego so bile naše babice in naše matere«. Članek, iz katerega so ti citati, s podnaslovom *Ženska naobrazba* in zakon sociologa Hugoja Le Rousa, je tik pred koncem 19. stoletja povzela *Slovenka* po francoskem *Figaru*. V članku je poudarjena sprememba, do katere je prišlo pri vzgoji deklet, katere so »nekdanje matere napravljale le pridne gospodinje, dobre matere ali pa so jim dovoljevale le toliko izobrazbe, one izobrazbe lahke in površne, vsled katere so se lehkotno gibale v druž-

² N. m.

³ Večina, predvsem moških, se je strinjala, da je prav neizobraženost, celo plitkost ženskega sveta kriva za pogubno situacijo, v kateri se nahaja narod.

⁴ Marica, Naše devojke. *Ženska naobrazba in zakon, Slovenka* (1897), 8.

bi. Sedaj pa l...l raste dekletce ter se uči se stalno mislijo, da si mora ustvariti samostojnost, da si mora pridobiti diplomo, s katero se ji odpro razna pota do raznih služb.« Avtor opozarja na strah moških pred samostojnimi, izobraženimi ženskami in na siceršnjo sodobno »preplašenost moža pred zakonom in rodbino«. Pa vendar, sklene »znani sociolog« Le Rous, da je strah moških neupravičen, da ženske kljub vsemu le niso tako drugačne, kot so bile nekoč, kajti čeprav »prežive vse dolge dneve zaprte v uradih in gledajo, kako gineva njihova lepa mladost med številkami in knjigami, l...l rade bi živele in izpolnjevale one dolžnosti, h katerim jih zove že njihova narava«. Zaključek omenjenega članka je (seveda z današnje perspektive) značilno saksističen, do žensk poniževalen in predvsem pokroviteljski, napisan (še vedno) s stališča moške absolutne premoči. Še značilneje za čas ob koncu 19. stoletja pa je to, da ga naše borke za žensko emancipacijo niso razumele tako in so članek celo označile kot »krasen«.

»In ženska naobrazba, ki je za moža nevarno orožje v neomoženi ženski, skrha se sama od sebe, ako postane last soproge: soproga bode rabila svojo naobrazbo le v prid svojega tovariša, bode mu modra svetovalka, plemenita navdihovalka, vestna, pametna odgojiteljica svojih otrok,«⁵ zaključi svoje razmišljanje o vplivu izobrazbe na ženske in njihov odnos do zakona francoski sociolog.

Pozivi k uvajanju nekakšnega posebnega, zgolj dekletom namenjenega izobraževanja za zakon, za poklic žene in gospodinje, pa niso imeli vse-splošne podpore, prav nasprotno; že v času tržaške *Slovenke* se je razvnela polemika na to temo. Tam je na primer Danica razglašala poskuse oviranja izobraževanja žensk kot popolno nasprotje »temu veselemu, živahnemu gibanju /gibanju za enakopravnost žensk/.«⁶ Danica (pravilno) ugotavlja, da so nosile zastavo tovrstnih zaviralnih prizadevanj prav ženske, »tesnosrčne ženske, omejenega obzorja, ki se zgražajo nad »nečuvenimi« koraki svojih svitlejših sester! l...l Te smešne nazadnjačice, ki spadajo pravzaprav v kako antikvitetno zbirko, se štejejo večinoma v kategorijo tistih pretirano pridnih gospodinj, ki gledajo zaničljivo na vsako drugo žensko, ki si ne išče svoje sreče ob žehnici ali pred ognjiščem in ki pomilujejo vsakega moža, kojemu ni bila dana redka sreča zvezati se za to posvetno življenje s tako uzornim bitjem, kakor so one same.«

Kakor se je 19. stoletje prevešalo v naslednje, tako so postajale zahteve po posebnih ženskih znanjih čedalje bolj določne, specializirane; čedalje

⁵ N. m.

⁶ Danica, *Moderna žena in gospodinjstvo, Slovenka* (1899), 228–233.

bolj so je krepilo prizadevanje za oblikovanje posebnih, po ‚ciljni publiki‘ pa med seboj različnih gospodinjskih šol. Od dobro vzgojenega in na izzive zakona pripravljenega dekleta so sedaj pričakovali tudi obvladovanje najrazličnejših veščin sodobnega gospodinjstva. Gospodinjstva, sklop najrazličnejših dnevno ponavljajočih se dejavnosti, opravil in spretnosti znotraj doma in za potrebe družinskih članov, kot ga razumemo danes, v večini družin 19. stoletja (kot smo povedali že zgoraj) vsekakor še niso poznali. (Tudi) pod vplivom razvoja medicine in predvsem vednosti o pomenu snage in osebne higiene pa so se začele stvari proti koncu stoletja močno spreminjati. V povprečno revnem, kmečkem ali delavskem domu je bilo gospodinjstvo sila preprosta zadeva, omejena na bolj ko ne pomanjkljivo kuho, priložnostno pospravljanje in sila redko pranje. Dvig materialnega standarda, predvsem pa globoke spremembe dejanskih ali vsaj idealnih bivalnih razmer so v 20. stoletju napravile iz gospodinjstva pravo vedo. Dejavnosti, povezane z vzdrževanjem razmer, primernih za bivanje družine, so se nenehno širile, gospodinjenje pa je zahtevalo od gospodinje čedalje več časa pa tudi znanja. Tako nam na primer dr. Kočevar še sporoča, da se »na kmetih marsikatera žena nij učila kuhati. Ta ne bode tečne in prebavljive skuhe pripravljala, dasi ima dobro meso ... Nekatera ne pozna spridene moke in masti, še ne zna mokastega krompirja razločiti od mazastega. Od kod pa naj bi znala? Morda se mati nij več učila.«⁷ Da so bile razmere prav na kmetih še posebej slabe, je vplivalo to, da »je glavno delo žene sodelovanje v kmetijski produkciji – gospodinjstvo pa mora biti mimogrede opravljeno. Pravo gospodinjstvo je le še nekakšno »potrebno zlo«, privesek poljedelstva, ki naj zavzema čim manj časa in truda. Gospodinja komaj utegne skuhati kosilo, saj ga niti ne utegne«, zato je, beremo v *Ženskem svetu*, »gospodinjstvo, uprava hiše, osirotelo«.⁸ Po drugi strani pa so se prehrambeni (in tudi drugi) standardi na kmetih nižali, saj je »gospodinja primorana, da vse boljše sadje, kokoši, jajca, mleko, maslo in drugo odnese na trg, da je vsaj majhna pomoč za davke in drugo«. Nič drugače, vsekakor pa ne bolje, ni bilo v delavskih družinah, v katerih je bilo čedalje več žensk vsaj občasno zaposlenih izven doma.

Poduk o »umnem gospodinjstvu« se je zdel čedalje nujnejši; vednost o pomenu pravilne, zdrave prehrane je zahtevala kulinarčne spretnosti. Poznavanje nevarnosti, ki se skrivajo v umazaniji, je zahtevalo dvig sanitarnih standardov in pogostejše čiščenje prostorov, posode in oblačil. Zdravstveni nauk pa je zahteval povečano skrb za osebno higieno in

⁷ Š. Kočevar, n. d., 5.

⁸ V. Š., *Ženski svet* (1937), 223.

zdravje družinskih članov nasploh. In za vse to so bile zadolžene ženske; pa ne zato, ker naj bi to že od nekdaj počele, ker je bila večina dejavnosti, ki jih vključuje novodoben pojem gospodinjstva, še stoletje nazaj nepoznanih, ampak zaradi narave tovrstnih opravil, ker so bila vsa dela, ki so se dotikala zasebnega, družinskega, neplačanega, nepridobitnega dela, pripisana ženskam, ker so bila prav taka nepridobitna in neplačana dela razglašena za ženska dela po naravi (to pa naj bi bila posledica naravne delitve del na moška in ženska dela).

Gospodinske šole

O skrivnostih dobrega gospodinjstva oz. »umnega« vodenja doma, ki je do prevlade plačanega dela zunaj doma vedno vključevalo poleg po obsegu skromnega gospodinjstva v ožjem pomenu (pranje, likanje, kuhanje itd.) še pridobitno dejavnost, za katero so bile tudi odgovorne gospodinje,⁹ so se hčere privilegiranih slojev vedno posebej poučile; najpogosteje v posebnih samostanskih šolah, namenjenih vzgoji bodočih dobrih žen-gospodinj. Ostalo prebivalstvo pa je ostalo prepuščeno lastni vedoželjnosti in ponavadi dobri volji župnikovih kuharic¹⁰ ali znanju podeželskih učiteljic.¹¹ V 19. stoletju so začeli najprej meščanski starši, nato pa tudi premožni kmetje, čedalje pogosteje iskati 'poduka' (tudi) o gospodinskih veščinah za svoje hčere. Zanimanje za tovrstno izobraževanje deklet je bilo nepričakovano veliko in pridobljeno znanje je veljalo za pomemben delež dekletove dote.

Pri nas so že od 18. stoletja za izobraževanje deklet skrbele uršulinke,¹² redovnice, ki so si prizadevale po zgledu svoje ustanoviteljice sv. Angele

⁹ Pa naj je bilo to predenje, tkanje, kleknanje, prireja živali, vrtnarstvo, ali kaj drugega.

¹⁰ Cerkvene kuharice, tiste zaprisežene in one laične, tiste, ki so razvajale ljudske duhovnike ali pa visoke cerkvene dostojanstvenike, veliko jih je bilo, ki so 'zakuhale' marsikatero kuharsko knjigo; tako je prvo slovensko kuharico, ki jo je sicer napisal moški, duhovnik in pesnik Valentin Vodnik, v dobršni meri narekovala Eva Bučar, ki mu je gospodinjala celih štiriindvajset let. Tudi druga slovenska kuharica je izpod rok cerkvene kuharice: napisala jo je, tedaj že bivša, škofova kuharica Magdalena Knafelc, tretja žena Valentina Pleiweisa. In seveda, moramo omeniti še kraljico vseh kuharskih svetovalk, nuno Felicito Kalinšek in njeno *Slovensko kuharico*.

¹¹ Tudi zato, ker je predvsem odraslo žensko prebivalstvo od njih pričakovalo tudi tovrstni poduk in navede in ker so bile učiteljice same o gospodinskih in kuharskih spretnostih kaj slabo podučene, so si učiteljice organizirale posebne poletne tečaje.

¹² Začetki uršulinskega cerkvenega reda segajo v burno 16. stoletje. Začetnica redu je bila sv. Angela Merici (1474–1540), rojena v Desenzanu ob Gardskem jezeru. Bila je hči kmeta, po materi pa je pripadala nižjemu plemstvu. »Kot vse žene tistega časa je opravljala gospodinska dela: prala je, delala maslo, mesila kruh, se ukvarjala s kuhanjem in podobnimi opravili,« piše s. Jasna Kogoj. Priključila se je redu sv. Frančiška, »kjer je prejela globljo versko vzgojo«. Po videnju, v katerem ji je nedavno umrla sestra sporočila, »da se je hoče Bog poslužiti in z njeno pomočjo ustanoviti družbo devic, ki bo hitro rastla«, se je lotila ustanavljanja novega ženskega samostanskega reda. »Okoli sebe je zbiral enako misleča dekleta in žene in 25. novembra

postati odlične vzgojiteljice ženske mladine. V ta namen so se sestre nenehno pedagoško izobraževale in v »19. stoletju že imamo uršulinke z učiteljsko maturo«. ¹³ Usposobljene so bile za različne stopnje vzgoje in pouka: bile so vzgojiteljice predšolskih otrok, učiteljice ljudskih in meščanskih šol, učiteljice na učiteljišču, učiteljice umetnega vrtinarstva, ročnih del, glasbe, profesorice na učiteljišču in v gimnaziji, vzgojiteljice v internatu in učiteljice za teoretični in praktični pouk na gospodinjski šoli. Redovnice so bile znane predvsem po pouku glasbe in tujih jezikov. Med jeziki so poučevale nemščino, francoščino, italijanščino pa tudi (že) angleščino. Uršulinke pa svojim učenkam niso nudile zgolj šolske izobrazbe, »temveč celostno vzgojo razuma in volje, duha in srca ter jih vsestransko pripravljale na življenje«. ¹⁴ Njihovi samostani so bili organizirani tako, da so imeli zunanjo in notranjo šolo; zunanjo šolo so dnevno obiskovala dekleta iz mesta in okolice in ker so bila ponavadi iz revnejših družin, je bilo za njih šolanje brezplačno. Drugače pa je bilo pri notranjih gojenkah, ki so bivale v samostanskem internatu in so njihovi starši plačevali šolnino. ¹⁵ Leta 1913 so v Ljubljani uršulinke odprle posebno, zunanjo gospodinjsko šolo pod imenom *Krekova gospodinjska šola*. Šolo je »vodila m. Viktorija Chromy. Dvanajst let je bila v Souvanovi hiši, potem pa se je preselila v Zgornjo Šiško. Leta 1927 so jo prevzele šolske sestre iz Maribora«. ¹⁶ Učni načrt šole je obsegal: nauk o gospodinjstvu, kuhanje, gospodinjska

1535 je ustanovila družbo, ki jo je zaupala v varstvo sv. Uršule, device in mučenice ... 24. maja 1807 je bila Angela razglašena za svetnico.« Življenje svojih deklet si je zamislila za tedanje čase izredno drzno, saj je »svojih sester ni zaprla v samostan; postavila jih je pred drzno zahtevo, za tedanji čas nezasišano in skoraj pohujšljivo: da se posvetijo Bogu z zaobljubo devštva in živijo posvečeno življenje v družinah ... Angela je dobro poznala socialni ustroj svoje dobe, zato je svoje sestre namesto s samostanskim zidom zaščitila z izredno iznajdljivo in modro organizacijo vodstva.« Glavna naloga novega rodu je bilo delo za zaščito in vzgojo ženske mladine. Po smrti ustanoviteljice reda se je ta razvil v dve smeri: prva smer je sledila navodilom sv. Angele – angelinke, druga smer pa je krenila na pot klasičnega cerkvenega samostanskega reda – uršulinke. Uršulinke so se po koncu 16. stoletja izredno hitro razširile po Italiji in Franciji. Uršulinke so tedaj prevzele pravila stroge klavzure, »ki se imenuje tudi papeška, in ki jih je ločevala od sveta, kjer so doslej apostolsko delovale; kajti redovnice s tako klavzuro niso smele po slovesnih zaobljubah nikoli več iz samostana. Uršulinke so jo obdržale do leta 1923, ko so zaradi vzgojnoapostolskega dela z mladino sprejele škofovsko klavzuro, ki jim je iz apostolskih namenov dovoljevala izhode iz samostana«. Uršulinke so postale izredne vzgojiteljice in prav zaradi tega (in zaradi siceršnjega pomanjkanja vzgojnih zavodov za dekleta) so jih vabili v različne kraje. »Razširile so se po vsej srednji in severni Evropi.« K nam so prišle uršulinke v 17. stoletju: najprej, leta 1672, v Gorico, nato so ustanovile samostan v Ljubljani, leta 1702, in leta 1782 še v Škofji Loki. Svoje samostane so ustanovljale še tudi v 20. stoletju: leta 1903 v Mekinjah pri Kamniku in leta 1967 v Izoli. V: Jasna Kogoj, *Uršulinke na Slovenskem, Ob 200-letnici prihoda uršulink v Škofjo Loko*, Izola, 1982. Prav sedaj pa doživlja, znotraj privatno organiziranega šolstva, njihovo izobraževalno delo preporod.

¹³ N. d., 104.

¹⁴ N. d., 110.

¹⁵ Notranja šola, ki je začela delovati v Ljubljani leta 1703, je imela ljudsko šolo, meščansko šolo, gimnazijo, učiteljišče in gospodinjsko šolo. Na zunanji šoli, ki so jo v Ljubljani odprle prav tako leta 1703, pa sta bili le ljudska in meščanska šola, ki jima je bil kasneje, leta 1884, priključen še vrtec.

¹⁶ J. Kogoj, n. d., 112–113.

opravila, nauk o serviranju, hranoslovje, šivanje, pranje, likanje, verouk, vzgojeslovje, slovenski jezik, državoznanstvo, gospodinjstvo računstvo in knjigovodstvo, zdravstvo, krojno risanje, vrtnarstvo in sadjarstvo. Pouk je trajal eno leto. Uršulinke so odpirale gospodinjске šole tudi v drugih krajih, kjer sicer niso imele svojih samostanov; na primer leta 1909 je v Idriji začela z delom gospodinjска šola za revna dekleta. Tudi na ta način so se uršulinke odzivale na nove potrebe časa.¹⁷

Krepile pa so se težnje po ustanavljanju laičnih gospodinjских šol,¹⁸ namenjenih dekletom različnih slojev in različnih okolij; na eni strani so bile potrebe mestnih deklet, katerih življenjski ambiciji sta bili predvsem lastna družina in gospodinjstvo, tako iz meščanskih kot iz maloobrtniških in delavskih družin, pa deklet, ki so sicer imele svoj pridobiten poklic, bi pa si želela in/ali morala posebej poučiti o skrivnostih novodobnega gospodinjstva, na drugi strani pa so bile prav posebne potrebe deklet, bodočih kmečkih gospodinj. Kot so bile različne potrebe, tako so se na začetku 20. stoletja začele tudi pri nas ustanavljati posebne, specializirane gospodinjске šole, ki so ponujale raznovrstne, različnim potrebam prilagojene programe gospodinjskega pouka.

Tako so se tik pred koncem 19. stoletja v Ljubljani zbrali zagovorniki ustanovitve take gospodinjске šole, ki bi ljubljanska dekleta izobrazila »za bodoči poklic žene, matere in gospodinje«,¹⁹ kot je bilo zapisano v *Slovenskem narodu*.

»Mož mora mej svet v borbo za obstanek, žena pa vlada domu, vzgaja otroke in gospodari z zaslužkom svojega moža. Tako je vzlasti v največjem delu naroda, v manj imovitih in ubožnih njegovih rodbinah. Skrb vsakega

¹⁷ Sledenje vsakokratnim, aktualnim potrebam in aktivno spremljanje sprememb je bila tudi ena od bistvenih prednosti tega reda.

¹⁸ Glavni očitke liberalno usmerjenega tiska šolam, ki so jih vodile redovnice ali/in kjer je bila glavna učna moč duhovniška, je na primer bil: *»Kdor pa je zaprt celo svoje življenje med štirimi stenami, vrh tega pa še vzgojen v verski tesnoscni in pretirani religiozni skrupuloznosti, ki povzroča, da vidi vse enostranski in pristranski, temu... vendar ne bom izročal otroka, da bi ga pripravljaj na življenje, katerega niti sam ne pozna.«* Nekako iz podobnih vzgojnih razlogov so se liberalni krogi zavzemali tudi za to, da bi lahko dekleta poučevali tudi moški učitelji: *»Redovnice ne morejo poznati življenja čisto nič, ki valovi onstran samostanskega zidovja, so čezmerno vdane misticizmu, pa čisto tudi histeriji in ekscentričnosti. Te za življenje kvarne lastnosti, katerim je sploh ženski spol mnogo bolj pristopen kot moški, pa prehajajo kaj rade od učiteljic na učenke... Po učiteljic... spoznajo deklice moške značaje in temperamente... Tako se okreše njih značaj in se privadijo moškemu ukazovanju/poudarila S. Ž. Ž.!, dočim so bile dotlej vajene znabiti le moškemu laskanju.«* Za laično izobraževanje deklet je bil tedanji slovenski liberalno usmerjeni tisk, seveda, tudi zato, ker naj bi bilo dekle »izobraženo, narodno in klerikalnemu vplivu nepristopno...!«, kajti čim več izobraženih, narodnih in klerikalnemu vplivu nepristopnih žena imamo, tem boljše je za bodočnost in napredek našega naroda.« Listek. Narodna vzgoja našega ženstva in višja dekliška šola ljubljanska, *Slovenki narod* (1905), št. 208, 209, 210.

¹⁹ Gospodinjска šola, *Slovenski narod* (1897), 9. oktober.

*naroda mora tedaj biti, da postane iz njegovega ženskega naraščaja rod dobrih, skrbnih žena, razumnih vzgojiteljic otrok ter varčnih gospodinj. To se dosega z gospodinjskimi šolami.*²⁰

Jeseni²¹ leta 1897 se je v Ljubljani zbrala skupina pobudnikov²² in pobudnic²³ in potrdila pravila društva »Gospodinjske šole«, ki bo »ustanovilo, vzdrževalo in vodilo bodočo šolo«. Po besedah članov in članic pripravljalega odbora bodoča gospodinjska šola nima namena »vzgajati kuharic ali hišen za gosposke hiše, temveč [...] ženski odrasli mladini dati priložnost, da se izuri v vseh gospodinjskih strokah za svoj bodoči poklic žene, matere in gospodinje«. ²⁴ Šola naj bi bila namenjena predvsem »hčeram malomeščanskih in delavskih krogov«. Za meščanska dekleta bi šola pripravljala dnevne tečaje, za delavska dekleta pa večerne. Pri organizaciji bodoče šole so se pobudniki zgledovali po šoli dr. Migerke na Dunaju, kjer so pripravljali posebne dvomesečne večerne gospodinjske tečaje prav za revnejša mestna dekleta.²⁵ Namen bodoče gospodinjske šole bi bil dekleta poučiti o osnovnih skrivnostih kuhe, pranja, likanja, šivanja in prikrojevanja otroških oblek, »sploh o gospodinjstvu«. Poleg teh povsem praktičnih ciljev pa ustanovitelji in ustanoviteljice niso skrivali, da merijo više in širše.

»Ne bomo na dolgo in široko razkladali, kolik izobraževalen, vzgojevalen in socialen pomen ima gospodinjska šola zlasti za nižje sloje, v katerih hčere odrastejo največkrat brez vzgoje, morajo po tem na delo in si kot žene in matere ne znajo pomagati, da bi vodile gospodinjstvo razumno in varčno [...] pri ustanovitvi gospodinjske šole gre za povzdigo sposobnosti bodočih gospodinj in s tem gmotnega in moralnega blagostanja v družini.«²⁶

Ustanovitelji so predvidevali, da bi potekala večina pouka za slušateljice, predvsem tiste iz revnejših slojev, zastonj, stroške za delovanje pa bi zagotavljali člani društva kot njegovi »ustanovniki« ali kot navadni člani. Pri novačenju »ustanovnikov«, tistih, ki bi nosili glavno finančno breme bodoče šolske ustanove,²⁷ hkrati pa s svojo neposredno podporo daja-

²⁰ N. m.

²¹ Točen datum sestanka: 1. oktober 1897.

²² Člani pripravljalega odbora: dr. Danilo Majaron (advokat), Jože Gostinčar (paznik v predilnici), Josip Mandelj (c.-kr. oficial v tobačni tovarni).

²³ Članice pripravljalega odbora: Mila Hribar (žena ljubljanskega župana), Marija Kopač (hči hišne posestnice), Jadviga Šubič (žena c.-kr. šolskega ravnatelja), Franja Tavčar (žena advokata), Kristina Volčič (žena c.-kr. sodnega tajnika).

²⁴ Gospodinjska šola, *Slovenski narod* (1897), 9. oktober.

²⁵ Da bi se učili pri najboljšem viru, je društvo poslalo na Dunaj tudi »upokojeno voditeljico dekliške osemrazrednice v Ljubljani«, gospo Julijo Moos.

²⁶ Gospodinjska šola, *Slovenski narod* (1897), 9. oktober.

²⁷ Ustanovnina je znašala 30 goldinarjev, medtem ko je bila navadna članarina v društvu le 50 krajcarjev.

li društvu in bodoči šoli potreben ugled in s tem družben pomen, so računali tako na cerkvene kot laične mestne izobražence. »*Nadejali*« pa so se tudi članstva »*hčera in žena iz malomeščanskih krogov*«. Do prve glavne skupščine je naloge začasnega predsednika opravljal odvetnik dr. Danilo Majaron, prva izvoljena predsednica pa je postala Ana Lah (vdova). Društvo in ideja o ustanovitvi gospodinjske šole za mestna dekleta revnejših slojev sta imela relativno veliko podporo med mestnimi veljaki; med drugim je bodoči šoli obljubil podporo mestne občine tudi sam Ivan Hribar,²⁸ takratni župan mesta Ljubljana, med ustanovitelje pa se je že v pripravljalnem letu vpisal tudi dr. Jakob Missia, takratni ljubljanski nadškof. Do božiča leta 1897 je tako imelo društvo že 20 ustanovnih članov in kar 200 navadnih članov.

Sredi marca 1898 se je zgodil težko pričakovani dogodek, ko so na Trgu sv. Jakoba št. 3 slavnostno odprli prvo gospodinjsko šolo na Slovenskem (pod laičnim vodstvom). Na ta dan, »*velevažnega pomena za bodoči razvitek gospodinjstva, osobito v manj imovitih slojih*«, ²⁹ kot je zbrane nagovoril g. Majaron,³⁰ je začelo s poukom prvih dvanajst tečajnic dvomesečnega večernega tečaja. Da je bilo zanimanje za tovrsten pouk med mestnimi delavskimi dekleti res velik, potrjuje tudi podatek, da so prvih dvanajst tečajnic izbrali med kar šestdesetimi prijavljenimi dekleti.³¹ Za naslednji dvomesečni večerni tečaj je imela šola prav tako že prijavljenih več kot sedemdeset kandidatk. Jeseni leta 1898 so začeli tudi z dnevnimi gospodinjskimi tečaji, namenjenimi meščanskim dekletom, ki niso bila zaposlena in ki so lahko plačevala šolnino. Največji pomen pa je imel celo desetletje prav večerni gospodinjski tečaj, ki so ga večinoma obiskovale ljubljanske tovarniške delavke.³² Iz predmetnika gospodinjskega tečaja, ki je obsegal praktično kuhanje, pranje, likanje, šivanje in čiščenje, pa tudi teoretična predavanja o gospodinjstvu, o zdravju in prvi pomoči, lahko razberemo, kaj je bilo tisto osnovno znanje, ki naj bi ga sedaj imela vsaka prava, dobra gospodinja, kaj je sodilo v železni repertoar običaj-

²⁸ Občinski svet je tako v proračunu za leto 1898 predvidel za gospodinjsko šolo 500 goldinarjev. Deželni zbor pa je prvo leto šolo podprl s kar 600 goldinariji.

²⁹ Da so nenehno poudarjali, da bo šola namenjena predvsem revnejšim mestnim dekletom, gre pripisati temu, da so se medtem hčere bogatih Ljubljančanov, in to ne glede na siceršnjo politično orientacijo staršev, šolale kar pri uršulinkah ali v drugih samostanskih šolah.

³⁰ Otvoritev pouka na gospodinjski šoli, *Slovenski narod* (1898), 18. marec.

³¹ Slavnostni govornik g. Majaron je izbrane učenke pozval, »*naj bodo marljive in poslušne ter dobro izrabijo kratko odmerjen čas, da bodo potem kot samostojne gospodinje na pravem mestu. Učenke naj si štejejo v čast, da so prve v tej šoli in naj s svojim vedenjem in pridnostjo v šoli in zunaj šole povračujejo izkazano jim dobroto*«. N. m.

³² Vseh večernih tečajev je bilo kar 52, od leta 1898 pa so jih imeli na Rimski cesti v Gorupovi hiši. N. m.

nega (neplačanega) delokroga poročene žene (in to ne glede na to, ali so bile tudi zaposlene).³³

Nekoliko kasneje je bilo v Ljubljani poskrbljeno tudi za (laično) poučevanje in razsvetljevanje deklet meščanskih slojev v gospodinjskih spretnostih in znanjih. Predhodnik te šole je bil poseben počitniški tečaj, ki so ga v šolskem letu 1909/10 organizirali v Ljubljani za učiteljice. Leto kasneje je bil tečaj organiziran že v prostorih Mladike na Šubičevi ulici. In prav tu, v prostorih višje dekliške šole, so začeli jeseni leta 1911 s poukom v prvem gospodinjskem in kuharskem tečaju za dekleta iz meščanskih slojev.³⁴ Petmesečni tečaji so bili namenjeni dekletom, ki so zaključila višjo dekliško šolo in katerih starši so bili sposobni plačati relativno visoke stroške tako šolnine kot bivanja v internatu.³⁵ Očitno so bile slušateljice (in njihovi starši ali skrbniki) s šolo zadovoljne, saj se je v vsak tečaj prijavilo več deklet, kot pa so jih lahko sprejeli.³⁶ Kot poroča *Slovenska žena*, so bili učni uspehi šole »tako izvrstni in odlični, da je lahko zavod upravičeno ponosen na to svojo šolo l...l, saj vodi šolo priznana strokovnjakinja gđ. Zemljanova«. Predmetnik tečaja je bil obsežen in je vključeval: »praktično kuhanje in vsa gospodinjska opravila; potem gospodinjsko knjigovodstvo, hranoslovje, zdravoslovje, gospodinjstvo, serviranje, pranje, likanje in šivanje perila. Na željo se poučuje tudi o šivanju oblek in prirojevanju. Vsaka gojenka se lahko tudi uči l...l nemškega, laškega, francoskega, hrvaškega ali srbskega jezika. Tekom tečaja se priredi tudi več poučnih ekskurzij, kakor v mlekarno, klavnico, Kolinsko tovarno, v različne pekarnice in slaščičarne itd. Spomladi se začne obdelovati tudi vrt za zelenjavo.« Po polletnem delu so dekleta postale »teoretično in praktično odlično izvežbane v vseh gospodinjskih poslih«. Kako zelo so si sama dekleta in z njimi njihovi starši želeli učenja, kako zelo je bila gospodinjska veda na začetku 20. stoletja (tudi) med ljubljanskim meščanstvom cenjena, pove tudi podatek, da so v dekliškem liceju v šolskem letu 1911/12 uvedli v 6. razredu neobvezen predmet gospodinjstvo. Že naslednje šolsko leto je licej pri-

³³ »Učiteljsko osebje obstoji iz učiteljice-voditeljice g. J. Moosove in pomočnice gđ. M. Ravniharjeve, ki bosta učili praktično kuhanje, pranje, šivanje in likanje. Nadalje je v prijazni naklonjenosti prevzela predavanje o gospodinjstvu mestna učiteljica gđna. M. Maroutova. Odbor se tudi trudi, da pridobi izkušenega zdravnika, ki bi nekaj ur na mesec predaval o zdravi uredbi stanovanja in o prvi pomoči pri nezgodah, ki se utegnejo pripetiti v družini.« N. m.

³⁴ Prvi tečaj, namenjen prav meščanskim dekletom, je bil organiziran v Trbovljah v šolskem letu 1910/11. Na tečaj pa se je prijavilo bistveno več deklet, kot so jih lahko sprejeli.

³⁵ Šolnina je tako znašala 30 kron, mesečno bivanje v internatu, brez hrane, pa 35 kron.

³⁶ V prvi tečaj so vpisali le 14 deklet, v drugega 16.

³⁷ Gospodinjski tečaj v Mladiki, *Slovenska žena* (1912), 27.

pravil za zainteresirane gojenke poseben večerni tečaj, kjer so imeli poleg teoretičnih predavanj tudi možnosti za praktični pouk gospodinjstva.

V obdobju prve svetovne vojne šola ni delovala, do njenega vnovičnega delovanja pa je zaradi zapletov po vojni prišlo v šolskem letu 1920/21. Tudi sedaj so vodstvo šole zaupali Jerici Zemljan.³⁸ Šola je postala enoletna in se tudi kadrovsko močno okrepila. Kot lahko preberemo v poročilu Eme Peče, objavljenem v zborniku *Slovenska žena*, o razvoju gospodinjskega šolstva pri nas,³⁹ je imela šola neverjeten uspeh. Že v drugem letu delovanja se je za vpis zanimalo bistveno več kandidatk, kot pa je bilo razpoložljivih vpisnih mest. Čedalje več je bilo tudi deklet iz Ljubljane in njene ožje okolice, ki so šolo obiskovale kot zunanje učenke. Šola se je med obema vojnama tudi čedalje bolj vključevala v javno življenje mesta in »*skorajda ni bilo večje prireditve*«, pravi Pečetova, »*kjer ne bi bila sodelovala gospodinjska šola s svojimi kuharskimi izdelki*«. ⁴⁰

Ljubljanska gospodinjska šola v Mladiki je v dvajsetih letih 20. stoletja razširila svojo ponudbo tako, da je začela prirejati tudi posebne trimesečne večerne kuharske tečaje za zaposlene Ljubljancanke, predvsem uradnice in delavke. Ti tečaji so potekali po trikrat na teden in v vsak tečaj so vpisali povprečno osemdeset žena.⁴¹

Ljubljanske gospodinjske šole so bile namenjene sicer dekletom in ženam različnih slojev in življenjskih položajev, predvsem pa mestnim dekletom. Njihovo poslanstvo je bilo v širjenju vednosti o »umnem« gospodinjstvu med mestnim prebivalstvom. Temu je bil prilagojen tudi predmetnik omenjenih gospodinjskih šol; poudarek je bil na hišnih, kuharskih in ročnih delih. Kot pa je opozarjal že dr. Kočevar, so bile bivalne, prehrambene, higienske razmere pogosto še slabše na podeželju. Vsekakor pa je bil dostop do novih spoznanj na podeželju bistveno težji kot v mestu, če ni bil celo otežen. Na podeželju so ponavadi pričakovali od uči-

³⁸ »Jerica Zemljanova je absolvirala žen. učiteljske v Ljubljani, ter učiteljela v Črnomlju, Tomišlju, na Igu in Viču. L. 1914 je bila imenovana za učiteljico gospodinjstva v Ljubljani, ko je napravila na Dunaju sposobnostni izpit za učiteljico na javnih gospodinjskih in kuharskih šolah ter izobraževaliških za gospodinjske učiteljice. Posečala je kasneje še razne specialne strokovne tečaje v Pragi in drugje. Ministrstvo za trgovino in industrijo jo je l. 1923 imenovalo za nadzornico kuharskih in gospodinjskih šol v Sloveniji. Že tretje leto je gospodinjska nadzornica v Suvoboru na Bledu. Od l. 1914. doslej je ravnateljica gospodinjske in kuharske šole na žen. liceju v Ljubljani ter je bila za svoje veleuspešno delovanje odlikovana z redom sv. Save.« Ema Peče in druge, Gospodinjske šole in gospodinjsko slovstvo, *Slovenska žena* (1926), 241–250.

³⁹ N. d., 246.

⁴⁰ N. m.

⁴¹ Poleg omenjenih šol so seveda delovale še druge šole in tečaji tako v Ljubljani kot v drugih slovenskih krajih in na podeželju; Ema Peče in druge, Gospodinjske šole in gospodinjsko slovstvo, *Slovenska žena* (1926), 241–248.

teljic, da bodo poleg svojega osnovnega, pedagoškega poklica tudi prosvetljalnice, nosilke omike (poleg župnika oz. da si bosta to poslanstvo delila) ter da bodo tako seznanjale ženske tudi s sodobnejšimi načini gospodinjstva. (Zgolj) učenkam in (zgolj) učiteljicam so naložili dodatne obvezne ure posebnega pouka različnih ročnih del, čemur so se učiteljice na začetku 20. stoletja močno upirale. Predvsem jih je motilo to, da je bil pouk tovrstnih ročnih spretnosti omejen na vsa dekleta in vse učiteljice, ne glede na njihove interese ali sposobnosti.⁴² Zavzemale so se za prostovoljstvo in s tem za dvig ravni tudi po njihovem mnenju prepotrebne izobraževanja podeželskih deklet o različnih gospodinskih spretnostih.⁴³ Za podobno ureditev, za ločitev gospodinskega pouka od siceršnjega pouka v javni šoli se je zavzemalo učiteljstvo tudi v drugih državah Evrope, kjer se je konec 19. in na začetku 20. stoletja ravno tako kazala povečana potreba po posebnem (do)izobraževanju deklet za bodoče gospodinje.⁴⁴

Na splošno so bile učiteljice, »ki so se učile na učiteljskih štiri leta po dve uri na teden« različnih ženskih ročnih del, premalo večše, o skrivnostih novodobnega gospodinjstva pa pomanjkljivo seznanjenje. To so kot pomanjkljivost, iz različnih razlogov,⁴⁵ čutile tudi same in so se temu pri-

⁴² »Kaj se zamore naučiti utrujena deklica po še bolj utrujeni učiteljici? ...! Neopravičeno je zahtevati od učiteljice, da mora znati ter imeti veselje do ženskih ročnih del,« pravi učiteljica, ki je na začetku stoletja poučevala na slovenskem podeželju. Učiteljica, O ženski izobrazbi, *Slovenka* (1902), 129–131.

⁴³ »Res je tudi, da ženska ročna dela in gospodinjstvo pripadajo ženski ter da mnogo žensk čuti veselje do teh del. – Ne le v mestih, temveč v vsaki še tako majhni vasi morala bi jim biti dana priložnost, da bi se deklice učile tudi izven doma ženskih ročnih del in gospodinjstva, a kakor že rečeno, vse to izven šole, igraje, v prostih urah ... Ali ne bi bilo mnogo bolje, ko bi se ženska ročna dela in gospodinjstvo izročalo osebam, koje bi imele veselje in posebno izobrazbo v tem? Ali bi ne bilo mnogo bolje, ko bi se učile deklice teh del, kadar bi njim ugajalo, brez vsakega urnika? Ali bi ne bilo mnogo bolje, da bi k tem delom imela pristop vsa ženska mladina: deklice, dekleta in morda tudi žene?« N. d., 130.

⁴⁴ Leta 1902 so na primer nemški učitelji na svojem shodu v Chemnitzu priporočili, »naj se načeloma odkloni uvedbo gospodinskega pouka v dekliške šole«. Kot razlog so navedli: »Splošno uvedbo gospodinskega pouka v učni načrt dekliških šol je odkloniti, ker bi ta pouk naloge dekliških šol kot občnih izobraževalnih zavodov ne pospeševal, ker poduk ne odgovarja splošni potrebi in ker je gospodinski pouk predvsem stvar doma. Kjer v velikih mestih in industrijskih okrajih socialne razmere onemogočajo domači gospodinski pouk, je istega v korist obranjanju družinskega življenja odkazati nadaljevalni šoli.« Z omenjenimi stališči se je tedanje uredništvo *Slovenke* povsem strinjalo: »Po našem mnenju je to edina pametna rešitev vprašanja o gospodinskem pouku,« dopišejo v uredništvu. Beležke. Gospodinski pouk v dekliških šolah, *Slovenka* (1902), 252.

⁴⁵ Sodeč po pisanju, so veljale prav učiteljice za izrazito slabe gospodinje in so (naj bi) bile za moške tem manj zanimive. »Mnogi in osobito kreпки spol snuje o učiteljicah razne predsodke, med drugim tudi onega, da učiteljice niso za zakon, češ da ne umejo drugega nego kvečjemu zabeležiti s svinčnikom množino perila, ktere ga oddajo perici, ter da so pri kuhinji primorane posluševati se termometra, da izvedo, kedaj jim voda zavre,« piše ogorčena Vanda v *Slovenki* (1899), 281–285. Najverjetneje so tovrstne očitke poslušale učiteljice kar od svojih tudi sicer tako 'solidarnih' stanovskih kolegov. Prav zato se je avtorica Vanda, ki se je na začetku svojega prispevka, sicer jezne replike na besedilo, ki ga je objavila Danica (*Slovenka*, 1899) in v katerem je zagovarjala moderno gospodinjstvo (skupne kuhinje, uporabo gospodinskih strojev, minimalizacijo gospodinskega dela, moško soudeležbo pri domačih opravilih itd.), predstavila takole: »Nisem omožena, ne! ...! Slušajte! Učiteljica sem.« V nadaljevanju pa pravi: »Kljub temu bi bila jaz jako zado-

merno razveselile gospodinjskih tečajev, organiziranih prav za njih. V šolskem letu 1909/10 je Društvo slovenskih učiteljic⁴⁶ med poletnimi počitnicami prvič organiziralo za učiteljice poseben gospodinjski tečaj, ki je tedaj potekal v poslopju Glasbene matice v Gosposki ulici v Ljubljani. Tečaj se je uveljavil in zanimanje zanj je bilo izredno; vsa naslednja leta so ga pripravljali v poslopju Mladike, v prostorih deklškega internata. V šolskem letu 1910/11 je poletni tečaj dobil celo državno podporo. Med prvo svetovno vojno tečaja niso pripravljali in so ga obnovili šele leta 1925. Tečaj, ki so se ga med obema vojnoma udeleževale učiteljice ljubljanske in mariborske šolske oblasti, je obsegal predavanja iz kuharske, gospodinjske in zdravstvene stroke. »Udeleženske so bile,« piše poročevalka v reviji *Ženski svet*, »izredno zadovoljne s tečajem in so čutile globoko hvaležnost do svojega udruženja, tečajnih voditeljic in ‚Slov. zdravniškega društva‘ ter gerentskega sveta, kateri vsi so jim omogočili toliko praktične in znanstvene pridobitve.«⁴⁷ Med prijavljenimi tečajnicami so prevladovala prav podeželske učiteljice, »ki so najbolj čutile potrebo po gospodinjski izobrazbi in ki so hotele ženski, šoli odrasli mladini nuditi pouk in izobrazbo v praktičnem gospodinjstvu.«⁴⁸

Gospodinjske šole za kmečka dekleta

Pa vendar se je gospodinjstvo kmetice v marsičem razlikovalo od gospodinjstva delavke ali meščanke; kmečke gospodinje so potrebovale še dodatna, prav posebna znanja in spretnosti. Po vzoru skandinavskih držav je za izobraževanje bodočih kmečkih gospodinj še pred koncem 19. stoletja pri nas poskrbela Kmetijska družba. Jeseni leta 1898 so bila sprejeta pravila in ustanovljena *Gospodinjska šola c. kr. kmetijske družbe kranjske v Ljubljani*. Ker pa družba sama ni imela ne ustreznih prostorov za pouk ne ustreznega proforskega kadra, so se s posebno pogodbo povezali s šolskimi sestrami. Pouk na kmetijsko-gospodinjski šoli se je tako začel v Marijanišču v Ljubljani pod učiteljskim vodstvom šolskih sester. Vodstvo šole in pripadajočega ji internata je prevzela prednica S. M. Lid-

voljna, ako bi me kdo mogel prištevati h kategoriji pridnih gospodinj, ki so Vam trn v peti ... Ne protivim se temu, da naj pametni možje zahtevajo od svojih soprog več nego opravilo onih del, ki so g. Danici zoperna – prašam pa sedaj: Ne bi li baš pametni možki svet dal prednost onim ženam, ki umejo razen znanstvenih stvari tudi hišna opravila? Zakaj, da kljub temu zabajajo v klube in kavarne? Menimo, da žena, ki ljubi svojega soproga, mu rada tudi privošč, da pribije po napornem delu urico časa v družini svojih tovarišev.»

⁴⁶ Le-to so ustanovile leta 1898 (prva predsednica je bila Agneza Zupanova), potem ko so, razočarane nad skupno stanovsko organizacijo oz. nad svojimi stanovski kolegi, dokončno opustile vse upe za skupno delovanje in ko so se prepričale, da se bodo morale za izboljšanje svojega položaja pomujati kar same.

⁴⁷ Izvestja. Po ženskem svetu, *Ženski svet* (1925), 297.

⁴⁸ E. Peče, n. d.

vina Purgar.⁴⁹ Pouk je trajal eno leto. Sprejemali so dekleta, ki so dopolnila vsakj šestnajst let, ki so znala pisati, brati in računati, ki so lahko predložila zdravniško spričevalo, da so zdrava, katerih starši ali varuhi so se pisno obvezali, da bodo plačevali šolnino, in tista dekleta, ki so se zavezala, »da bodo natančno in vestno izvrševala vsa dela, ki se jim nalože, ter da se bodo ravnaae strogo po hišnem redu«. ⁵⁰ Število učenk posameznega tečaja je bilo omejeno na dvanajst. Vse so morale med šolanjem prebivati v internatu. Predmetnik je bil razdeljen na teoretični in praktični pouk; teoretični pouk je obsegal:

Verouk (2 uri na teden).

Vzgojeslovje. Pogoji za ugoden telesni in duševni razvoj otroka.

Temelji dobre vzgoje (1 uro na teden).

Spisje. Pisanje pisem in gospodarskih spisov (2 uri na teden).

Računstvo. Štirje glavni računski načini s celimi števili, z navadnimi in desetinskimi drobc. Meterska mera in uteži. Vaje v računanju na pamet (2 uri na teden).

Gospodinjstvo. Kurjava in kurivo, svečava (razsvetljava), voda, tolišča (mast) in olje, moka, kruh in peka, zelenjava, dišave, gobe, sadje, sadni sokovi, kis, sol, med in vosek, hranjenje jajc, klanje, izdelovanje klobas, soljenje in prekajanje, hranjenje mesa, jedilnica (shramba), pripravljanje jedil. Izdelovanje, varovanje in hranjenje perila, ravnanje z obleko. Izdelovanje obleke. Pranje in snovi, ki so pri pranju potrebne. Sušenje, valjanje, škrobljenje in likanje (4 ure na teden).

Mlekarstvo. Ravnanje z mlekom, izdelovanje surovega masla in sira (2 uri na teden).

Gospodinjstvo knjigovodstvo. Beležke, potrebne v gospodinjstvu in mlekarstvu, mlečni zapisnik, zapisnik za živino, proračun (1 ura na teden).

⁴⁹ Po mnenju sodobnikov je bila Lidvina tudi najzaslužnejša, da se je šola prijala in da je postala ena najboljših tovrstnih kmetijsko-gospodinskih šol tudi znotraj kasnejše prve Jugoslavije. Lidvina je šolo vodila celih šestnajst let. Prav zaradi uspehov s to šolo je bila kasneje izvoljena za vrhovno prednico kongregacije Šolskih sester. Leta 1911 je Lidvina izdala tudi učno knjigo *Gospodinjstvo* z navodili za različna gospodinjstva opravila. V zborniku *Slovenska žena*, ki je izšel leta 1926, se njenega dela spominjajo tako: »S. M. Lidvina Purgarjeva je bila požrtvovalna žena, ki je precejšnjo dobo svojega življenja posvetila vzgoji kmetijskih deklet v umne gospodinje, dobre matere in žene.« E. Peče, n. d., 243.

⁵⁰ Gospodinjstva šola c. kr. kmetijske družbe krajske v Ljubljani, *Slovenski narod* (1898), 24. september.

Živinoreja. Osnovni pojmi o hranitvi domačih živalij. Razna krmila in njih pripravljane. Pijača, sol. Pokladanje krme. Vzgoja in oskrbovanje goveje živine, prašičev in perutnine (2 uri na teden).

Skrb za bolne živali. Sredstva, s katerimi se bolezni preprečijo, oskrbovanje bolnih živalij, kužne bolezni (1 ura na teden).

Vrtnarstvo. Razdelitev vrta. Vzgajanje zelenjadi in cvetic. Sajenje in oskrbovanje sadnega drevja. Hranjenje in varovanje pred pokvarjanjem sadja in zelenjadi, sušenje sadja. Pripravljanje sadnega mošta. Najvažnejši škodljivci v sadjarstvu in vrtnarstvu (1 uro na teden).

Zdravoslovje in ravnanje z bolniki. Vpliv hrane, obleke in stanovanja na zdravje; ravnanje z bolniki (1 uro na teden).

Praktični pouk pa je obsegal različna dela:

V hiši: Vodstvo notranjih del, kuha in peka, klanje, soljenje in prekajanje (sušenje) mesa, sušenje in konzerviranje sadja, hranjenje zelenjadi, ravnanje z debelim in tenkim perilom, pranje, šivanje ročno in na stroju.

V hlevu: Krmljenje in oskrbovanje govedi, prašičev in perutnine.

V mlekarstvu: Molža, ravnanje z mlekom, izdelovanje surovega masla in sira.

Na vrtu: Vzgajanje in oskrbovanje zelenjadi, potrebne v gospodinjstvu.⁵¹

Da so dekleta lahko postorila vse, kar so od njih v šoli pričakovali, so morala vstajati že ob petih zjutraj, pouk različna dela pa so se končala šele ob pol devetih zvečer. Po taki enoletni šoli si lahko predstavljamo, da so se dekleta vrnila na svoje domove polna novega znanja in najrazličnejših spretnosti in da so lahko »po deželi širile umno gospodinjstvo in s tem v obče izboljševanje kmetijskega gospodarstva«.⁵² Lahko pa si tudi predstavljamo, da so bile absolventke kmetijsko-gospodinske šole kaj iskane in zelene neveste. Povpraševanje po izobraževanju kmečkih deklet je bilo očitno veliko, saj so šolske sestre ustanovljale nove tečaje, ki pa so ponavadi trajali krajši čas.⁵³ Posebna oblika izobraževanja kmečkih gospodinj pa so bili t. i. potovalni tečaji, povzeti in za naše razmere priro-

⁵¹ N. m. Kurikulum kmetijsko-gospodinske šole navajam tako nadrobno zgolj zato, da si bo lahko bralec bolje predstavljaj, kaj vse naj bi znala in delala dobra kmečka gospodinja in kaj vse je na kmetih obsegalo gospodinjstvo.

⁵² E. Peče, n. d., 241.

⁵³ Tovrstne šestmesečne tečaje so organizirale na primer v Repnjah, v Šmihelu pri Novem mestu, na Vrhniki.

jeni po češkem vzoru. Tovrstne tečaje so organizirale šolske sestre po naših krajih in povsod je zanimanje presegalo možnosti.

Povedano nama lahko ilustrira, kako veliko zanimanje in predvsem potrebo po kakovostnem pouku o skrivnostih dobrega gospodinjstva so čutili (nenadoma) naši predniki vse od konca 19. stoletja dalje.⁵⁴ Primerjava predmetnikov gospodinjske šole, namenjene kmečkim gospodinjam, in šole z enakim imenom, vendar namenjene dekletom in ženam, živečim v mestih, razkriva ne le razliko v tipih gospodinjstev, ampak tudi razliko v položaju in pomenu ženskega domačega, v najširšem pomenu pojma, gospodinjskega dela v različnih okoljih (in časih). Če sprejmemo

⁵⁴ Leta 1925 smo imeli tako v Ljubljani za meščanska dekleta gospodinjsko šolo na Mladiki in pri uršulinkah. Podobne šole so imeli še v Trbovljah, na Jesenicah, v Mariboru in na Ptujju. V Ljubljani je delovala še (gospodarsko) kmetijsko-gospodinjska šola v Marijanišču. V Mladiki so izobraževali tudi izredno omejeno število učiteljic gospodinjstva, sicer pa tedaj v Jugoslaviji še ni bilo posebne ustanove, ki bi izobraževala učiteljice za poučevanje na gospodinjskih šolah. Edina pomanjkljivost teh šol je bila, da so bile predrage za tista dekleta, ki bi tovrstnega 'poduka' najbolj potrebovala: za revne kmečke in delavske hčere, ki bi jim tovrstno znanje in spretnosti prinesle tudi službo gospodinjskih pomočnic. Tako je stalo na primer pred gospodarsko krizo šolanje na ljubljanski Gospodinjski šoli, skupaj z bivanjem v internatu, mesečno kar 1200 din (zgolj za lažjo predstavo: na primer, knjižica z nasveti mladim materam iz leta 1925, je stala le 4 din, celoletna naročnina na *Ženski svet* pa 64 din). Gospodinjske pomočnice so bile celotno obravnavano obdobje izredno iskane (tako na Slovenskem, pa tudi zunaj naših meja so slovenske služkinje imele velik sloves), v vsem tem času je namreč vladalo izrazito pomanjkanje služkinj (med vsemi možnimi zaposlitvami so ženske prav služjenje najmanj cenile in so se ga najhitreje otrsle ali s poroko ali z zaposlitvijo v tovarni), še posebej redke pa so bile take, ki so svoje delo tudi v resnici znale in se niso prihajale v družino delodajalca gospodinjskih spretnosti učiti. V ženskih revijah lahko spremljamo nikoli končano polemiko med gospodinjami-delodajalkami in hišnimi pomočnicami-delavkami. Časovno so se najprej pojavila besedila, ko so ščitila služkinje, kajti kot poroča Ivanka Klemenčič (Služkinjam v prilog, *Slovenka* (1902), 157–158.), »malokje so dandanes delavske moči v toliki meri izpostavljene samovoljnemu izkoriščanju delodajalcev, kakor se to godi se služkinjam«. V časih, ko so bila slovenska dekleta izredno iskane delavke pri tržaških družinah, je bilo najbolj problematično pomanjkanje strokovne organizacije služkinj, ki bi poskrbele za njihove temeljne pravice (delavnik, pravica do počitka itd.) in za izobraževanje, v medvojnem obdobju pa, ko so veljale slovenske služkinje za najboljše v državi in so zato bile pravi statusni simbol kake bogate beograjske družine, in so svojo strokovno organizacijo že imele (»Zveza gospodinjskih pomočnic«, ki je vzdrževala zavetišče in posredovalnico del, izdajala strokovni list *Gospodinjska pomočnica*, pripravljala strokovna predavanja itd.), pa je bil glavni problem izobraževanje, poleg tega pa tudi spolno nadlegovanje gospodarjev (v primeru nezakonskega materinstva slovenske služkinje z beograjskim gospodarjem je bila situacija za nezakonsko mater še bolj neugodna, kot bi bila, če bi zanosila s Slovencem ali, na primer Hrvatom, kajti za srbske predele države je veljalo drugačno pravo, oblikovano po vzoru Code civil, ki je nezakonskim materam prepovedoval preganjanje domnevnega nezakonskega očeta). V obdobju med obema vojnama je bilo več besedil, ki so zagovarjala stališče gospodinjinj-delodajalk in v katerih so poudarjali nujnost strokovnega izobraževanja služkinj; razpravljali so tako o posebnih »vajeiški šoli, ki naj bi bila obvezna za vse začetnice in naj bi jo posečale vsak teden po nekaj ur«, kot o strnjenem šolanju bodočih služkinj. V teh »šest- ali osemtedenskih tečajih za pomočnice« bi se naučile vseh najpomembnejših skrivnosti dobre služkinje: »pospravljanje sob in ličenje parketov, pranje, šivanje in likanje perila, čiščenje madežev in obleke; vaja v uporabi različnih strojev, ki se rabijo v gospodinjstvu. Poleg kuhanja, serviranja, gospodinjstva in živiložnanstva bi bil tudi pouk o higieni in lepem vedenju do vsakeogar, zakaj vljudnost, pripravljenost k delu in prilagodenje vsakim razmeram naredi življenje bolj lahko in strpno. Priučiti se je discipline ... Pri teh tečajih bi se dal omejiti ali odpraviti takozvani suženjski duh, ki se vzgaja najbolj tam, kjer se vedno ukazuje in delo ukazuje z vso strogostjo, ter se pokaže tam, kjer strogosti ni.« Karič, Po ženskem svetu. Šola za gospodinjske pomočnice, *Ženski svet* (1931), 27.

nekoliko poenostavljeno izhodišče, da je družba v našem okolju prehajala v obdobju 19. in zgodnjega 20. stoletja iz tradicionalne družbe v družbo z (večinoma) industrijsko organizacijo dela, denarnega gospodarstva in (posledično tudi) mezdni odnosov, potem lahko postavimo tezo, da je bilo podobnega razvoja deležno tudi gospodinjstvo: od tradicionalnega, predindustrijskega k/do modernega tipa gospodinjstva. Po prepričanju sodobnikov je naša kmečka gospodinja še vedno morala skrbeti, tako konec 19. kot še globoko v 20. stoletje, za vsa tista dela in opravila, ki spadajo po Clark⁵⁵ med »domačo industrijo«, *»tisto obliko proizvodnje, v kateri so vse proizvedene dobrine namenjene izključno družini«*. »Domača industrija« *»pa vključuje tudi delo, ki ga moderna gospodinja kot brezplačno storitev opravi za svojo družino«*.⁵⁶ Tisto, kar naj bi znala dobra kmečka gospodinja, bistveno presega tako tedanje (konec 19. stoletja in prva polovica 20. stoletja) kot sedanje mere gospodinjstva; razmerje med urami pouka, namenjenimi običajnemu, mestnemu tipu gospodinjstva,⁵⁷ in ostalim opraviлом kmečke gospodinjke⁵⁸ je bilo približno 1 : 2, seveda v korist posebnih, »negospodinskih« znanj. Za naše povprečno kmečko gospodarstvo konec 19. in še precejšnje polovice 20. stoletja je vsekakor veljala ugotovitev, ki jo Ann Oakley sicer navaja za Anglijo 17. stoletja, *»da gospodinjstva kot ločene dejavnosti ni bilo. Delo, ki ga je v 17. stoletju opravljala ženska in za katero so od nje tudi pričakovali, da ga bo, je moralo biti usklajeno z njenimi dolžnostmi do doma in otroka«*.⁵⁹ V tradicionalnem svetu vsesplošne delovne participacije vseh, za delo sposobnih članov družine, je bilo t. i. žensko delo nepogrešljivo, aktivna soudeležba žensk-žena pri preživetju družine tako rekoč samoumevna, vrednost tega dela pa postavljena visoko.⁶⁰ Če je za evropske družbe, ki so jih industrializacija, kapitalizem in kar se da ostra razredna polarizacija zajeli prej in močneje kot slovenski prostor, veljalo, da se je poročena ženska dela-

⁵⁵ »V modernih razmerah vsakdanja domača opravila Angležinj obsegajo varovanje dojenčkov in malih otrok [...] pripravljanje hrane in pospravljanje hiše ... V 17. stoletju pa je (ta domača vloga) obsegala veliko večji razpon proizvodnje: varjenje piva, delo v mlekarni, vzrejanje perutnine in prašičev, pridelovanje zelenjave in sadja, pleja lanu in volne, negovanje in zdravljenje, vse to je bilo delo domače industrije.« Alice Clark, *The Working Life of Women in the Seventeenth Century*, London 1919, 5.

⁵⁶ Ann Oakley, *Gospodinja*, Ljubljana 2000, 27.

⁵⁷ Sem lahko prištevamo pouk o temeljih vzgoje in nege otrok, pouk kuhanja, pranja, likanja, izdelovanja oblačil in osnovne nege bolnika na domu.

⁵⁸ Po kurikulumu gospodinske šole za kmečke gospodinjke so prištevali sem znanja v računstvu, knjigovodstvu, mlekarstvu, živinoreji, osnovah veterinarstva, vrtnarstvu, sadjarstvu in v podobnih panogah.

⁵⁹ A. Oakley, n. d., 35.

⁶⁰ Pomembnost, celo usodnost ženskega dela za obstoj družine se je ohranila tudi v ljudskih reklih in pregovorih; *»Če je pridna žena je stava dobljena«, »Hiša ne stoji na zemlji, ampak na ženi«, Kdor se hoče nasloniti, se mora oženiti«, »Pridna žena tri vogle hiše podpira, pa še četrtega pomaga možu nositi«* itd.

vskeh slojev še v 18. in 19. stoletju preživljala sama,⁶¹ da torej ni bil mož-oče tisti, ki je bil edini odgovoren za eksistenco družine, je to v naših raz-merah veljalo toliko bolj. Ideal vzdrževane poročene žene, katere edina skrb je gospodinjstvo, vezano zgolj na vzdrževanje razmer, nujnih za ne-moteno življenje (drugih) družinskih članov, in na nego in vzgojo otrok, je ostal za večino našega prebivalstva zgolj to – ideal. Za kmečke družine so se obveznosti gospodinje skozi čas celo povečevale;⁶² dvig standarda, ki ga je prinesla industrializacija,⁶³ predvsem pa nove možnosti in priložnosti za zaslužek zunaj kmetijstva, so močno omejele število poslov zno-traj kmetijstva. Potencialni dninarji, dninarice,⁶⁴ hlapci in deklet,⁶⁵ tisti prebivalci podeželja, ki so (še) v zgodnejših obdobjih 19. stoletja najpogo-steje ostajali doživljenjsko odvisni od volje gospodarja in gospodinje, so

⁶¹ Kot navaja (tudi) A. Oakley je bila situacija med privilegiranimi sloji bistveno drugačna; na primer v Angliji »pričakovano, da se bo poročena ženska preživljala sama, konec 17. stoletja ni več veljalo za višji raz-red«; A. Oakley, n. d., 34.

⁶² Tudi sicer kažejo podatki, da je bila neposredna posledica napredka, na primer vpeljava elektrike, podaljšanje delovnika. »Tehnološki razvoj in tehnične izboljšave so tedaj že v mnogočem olajšale tradicionalna moška dela in s tem tudi skrajševale delavnih moških, kar za žensko delo ni veljalo.« S. Ž. Žnidaršič, n. d., 158.

⁶³ Naš prostor, če ga primerjamo z zahodno, pa tudi s srednjo Evropo in večino tedanjega zahodnega dela avstro-ogrske monarhije, je zajel proces industrializacije relativno pozno. Nedvomno je eden od mejni-kov na Slovenskem prečenje železnice sredi 19. stoletja in kasnejša gradnja železniškega omrežja, ki je ko-nec stoletja povezala nekatere predele z upravnimi in industrijskimi centri kranjske dežele. Tudi pri nas je proces povezan s pomembnimi premiki prebivalstva, ki jih prostorsko zaznamujejo notranje migraci-je in zunanje, časovno bolj ali manj trajne selitve. Nekateri kranjski politični okraji, na primer Ljubljana-mesto, Ljubljana-okolica, Radovljica, so tako imeli v zadnjih desetletjih 19. stoletja (in tudi kasneje) nad-povprečne stopnje rasti prebivalstva ob sicer primerjalno nizkih stopnjah rodnosti in natalitete. Na drugi strani pa se je število prebivalcev v nekaterih predelih Kranjske nenehno zmanjševalo, in to neglede na primerjalno visoko nataliteto, kar seveda kaže na izseljevanje prebivalstva. Še globlje v družbo pa je zare-zal proces profesionalizacije in prehod k (večinoma) plačanemu delu. S pomočjo avstrijske državne sta-tistike, ki je spremljala pridobitnost svojega prebivalstva (*Berufstatistik* za leta 1880, 1890, 1900, 1910), lahko sklepamo, da so se tovrstni premiki intenzivno in usodno dogajali prav na prehodu 19. v 20. stole-tje (in se v njem nadaljevali). Časovno so se sicer v proces najprej aktivno vključili moški, posledice tega pa so neposredno delovale (tudi) na položaj žensk in na pojav novodobnega gospodinjstva. Ne nazadnje je treba postaviti še en mejnik na poti v novo dobo, v čas novih, nam poznanih razmerij, pojmov in stere-otipov; vpeljava obveznega osnovnega šolstva v poznih šestdesetih letih 19. stoletja (1869. leta je bil spre-jet osnovnošolski zakon) je (med drugim) prinesla pismenost precejšnjemu delu prebivalstva. Šele uvedba enotne osnovne šole, ne glede na spol otroka, pa je z rastjo pismenosti prebivalstva omogočila razmah ti-skanih javnih občil in moč širjenja različnih novih spoznanj, možnosti in idej (in ideologij) med širšimi, tudi neprivilegiranimi skupinami prebivalstva.

⁶⁴ Število dninarjev in dninarik v kmetijstvu se je v tem času nenehno zniževalo; če je bilo na primer na Kranjskem v povprečju od vseh žensk, ki so bile pridobitne prav v poklicnem razredu kmetijstvo leta 1890, za 6,6 odstotka dninarik, jih je bilo leta 1910 še 5,7 odstotka (ob tem pa se je povečeval delež žensk, ki so imele status samostojnih). S. Ž. Žnidaršič, n. d., 151.

⁶⁵ Za Kranjsko je bilo sploh značilno (primerjalno) majhno število dekel (in hlapcev). Na to so vplivale predvsem navade pri delovanju kmečkih posesti in posledično majhne kmetije, ki so jih zadovoljivo ob-delovali kar družinski člani sami. »Tako so v kmečkih družinah najemali posle ponavadi takrat, ko so bili gospodarjevi otroci premajhni za delo na domači kmetiji ...« S. Ž. Žnidaršič, n. d., 157. Na Kranjskem se je število dekel v kmetijstvu skozi desetletja, ki so jih spremljali avstrijski popisi prebivalstva (1880–1910), zmanjševalo in zaradi ekonomičnosti so si kranjski kmetje pogosteje omislili hlapca kot pa dekle.

(že) v zadnjih desetletjih 19. stoletja imeli nekaj drugih možnosti. S tem pa so se delovne obremenitve povprečne kmetice povečevale.

»Dejstvo je, da žene na kmetih delajo preveč. Kmečko delo ne pozna 8-urnega delavnika – ampak le delo od zore do mraka – ali kakor pravijo poleti »od zvezde do zvezde«. To pomeni včasih 16–19 ur napornega dela, včasih malo manj, nikdar pa ne izpod 14–16 ur. Navada je, da je gospodinja zjutraj prva na nogah in tako je dostikrat mati že utrujena, ko se mlajši člani družine šele odpravljajo. Saj ni čudo, ko imajo npr. ponekod po pol ure daleč vodo, v hribih pa hodijo po njo v globoke grape. Zvečer je prav tako. Ko družina že vse delo opravi, kuha mati še večerjo. In pogosto že vsi spijo, ko mati še pere in krpa za družno. V tem ukradenem času izven delovnih ur poklicnega dela opravlja kmečka mati gospodinjske posle.«⁶⁶

K povečevanju obsega različnih del, ki jih je morala opravljati povprečna kmečka gospodinja, je prispevalo tudi to, da so se moški-možje-očetje, prej kmečki gospodarji, začeli zaposlovati v drugih poklicnih razredih ali pa so, za daljši ali krajši čas odhajali na delo drugam, celo v tujino.⁶⁷ Prav v obdobju, ki ga obravnavamo (konec 19. in prva desetletja 20. stoletja), pa so moderne predstave in standardi o tem, kakšno naj bi bilo tudi kmečko gospodinjstvo (in znotraj teh so poudarjali predvsem skrb za splošno telesno in bivalno higieno in snago), ki je bilo povsem zapupano gospodinjji, tem nalagali še dodatno delo in (predvsem) povečevali njihov občutek nezadostnosti in neukosti (da ne rečemo, kar zanikrnosti).

»Poglejte v kmečke bajte, pogledjte zanemarjena stanovanja, neokusne kuhinje. Groza popade človeka, ako vidi, kako se tukaj gospodinjji. Dostikrat nimajo gospodinje niti pojma o najprimitivnejših opravilih. Ako se jih opozori na ta ali oni nedostatek, ti bodo skomizgnile z rameni ter ti bodo z usmiljenim nasmehom razlagale, da za take malenkostne stvari vendar nimajo časa, ko je na polju toliko dela. Snaga in red sta jim večinoma nepotreben luksuz, ki sodi samo v hišo bogatih ljudi.«⁶⁸

⁶⁶ V. Š., *Ženski svet* (1937).

⁶⁷ Statistični podatki avstrijske poklicne statistike kažejo, da se je pomen ženskega dela v poklicnem razredu kmetijstvo v zadnjih desetletjih pred prvo svetovno vojno (pa tudi kasneje) nenehno povečeval: *»Delež žensk med pridobitnimi osebami je presegel polovico že v desetletju med popisoma 1880 in 1890; leta 1890 je bilo dobrih 45 odstotkov vseh vpisanih pridobitnih oseb žensk, deset let pozneje pa jih je bilo že skoraj 54 odstotkov.«* Število žensk, pridobitnih v poklicnem razredu kmetijstvo, je v primerjavi s številom moških bistveno hitreje naraščalo; in tako je bilo, na primer leta 1880 v kmetijstvu pridobitnih 77267 žensk in (še) 93539 moških, leta 1910, ko se je gibanje rasti tudi pri ženskah že obračalo navzdol, pa je bilo v kmetijstvu med pridobitnimi 109365 žensk in 91148 moških; S. Ž. Žnidaršič, n. d., 139–142.

⁶⁸ J. Dimnik, *Snujte gospodinjske šole, Domače ognjišče* (1912), 6.

Če je bilo za kmečka dekleta ves čas samo po sebi umevno, da bodo morala kot matere, žene, kot kmečke gospodinje, predvsem delati in to tako, da bodo z delom (vsaj) pomagala preživljati družino, da bodo torej morala opravljati poleg (zgolj) gospodinjstva še kopico pridobitnih opravil,⁶⁹ pa na Kranjskem tudi za večino nekmečkih deklet ni veljalo bistveno drugače. In to ne glede in mimo vseh tudi pri nas čedalje glasnejših zahtev po udomačitvi poročenih žensk-mater-gospodinj.

»Ako nasprotniki sodobnega ženskega gibanja emfatično kličejo: *Žena je rojena za materinstvo, žena ostani v družini!* – je to z ozirom na razmere proletariata krvava ironija. Saj je ta poklic pač razumeti tako, da se žena posvečaj edino le vzgoji otrok in gospodinjstvu ... Dandanes že težko najdemo proletarsko družino, v kateri bi tudi žena ne pridobivala eksistenčnih sredstev, bodisi na ta ali oni način. Omožene ženske se nahajajo po vseh tovarnah, skladiščih, pri zidarjih in vseh mogočih podjetjih. Druge pa se pečajo doma s pranjem, likanjem, šivanjem itd., ali pa hodijo streč v meščanske hiše.«⁷⁰

»Ker pa mož ne zasluži toliko, da bi mogel sam preživeti sebe in svojo obitelj, je primorana i žena iti v tovarno in pomagati možu, da zasluži za svoj in za obstanek svojih otrok. Tako vidimo, da se vedno bolj ruši zakon in oni idealni poklic žene, ki bi se moral zrcaliti v izvrševanju njenih dolžnosti kot soproga, mati in gospodinja.«⁷¹

Nujnost ženskega pridobitnega dela (tudi) zunaj doma so predstavniki delavskih slojev morda res občutili kot prisilo, celo kot nasilje in krivico, vendar so se njegove nujnosti enako (ali še bolj) zavedali srednji sloji; vprašanje ženskega pridobitnega dela se pri njih povezuje predvsem⁷² s tedaj prav tako aktualnim vprašanjem izobraževanja žensk in pravice do opravljanja (višjih) poklicev.

⁶⁹ »Ako hočemo urediti zaščito kmečke matere in kmečkega otroka, moramo najprej proučiti njihov položaj. Navadno se pozabi, da kmečka mati ni samo gospodinja v ožjem smislu besede, ne, kmečka gospodinja je povsod na svetu in pri nas prav tako – žena s poklicem in povrhu še gospodinja /poudarjeno v izvirniku/. To se navadno prezre. Zato ni nikjer zavarovana in se zdi posebna zaščita njenih otrok nepotrebna. Pri njenem poklicu nikjer nihče ne protestira, da žena ne bi smela delovati v poklicu, kadar se poroči in ima otroke, ker je takrat njena edina naloga skrb za družino in otroke. Posebno iz tega primera je razvidno, kako enostranska je tendenca polemik, ki hočejo odrivati žene iz takih poklicev, kjer je delo plačano. Na kmetico se nihče ne spomni, da mogoče ne bi smela opravljati dveh ali več poklicev, čeprav kmečko delo za ženo ni manj, temveč rajši bolj naporno kakor učiteljevanje, profesura ali uradniški posel.« V. Š., *Ženski svet* (1937), 223.

⁷⁰ Ivanka, *Slovenka* (1901), 285.

⁷¹ Rok Drogenik, *Slovenka* (1900), 277.

⁷² Predvsem zaradi predsodkov pred fizičnim, ročnim, umazanim delom (in morda še bolj) pred 'umazanimi' odnosi, ki naj bi vladali na primer v tovarnah. Delo v tovarnah, med moškimi in pod neposrednim nadzorstvom vsemogočnih moških mojstrov, se za dekleta družine srednjega razreda ni spodobilo.

»Da bi bilo gospodinjstvo poklic, je danes skoro nemogoče. Govorim le kot uradniška žena le o uradniških družinah, ker kot taka poznam vse težnje, skrbi in delo v njih. Da bi srednji uradnik obdržal svoje hčerke doma, da bi se izobraževale v gospodinjskem poslu? Že v dobro situiranih družinah se skrbi, da pridejo dekleta do samostojnosti, do službe; koliko bolj pa gledajo na to pri uradnikih, kateri so odvisni le od svoje borne plače. Vse mogoče in skoro nemogoče naredimo, da hčerke izšolamo, da se primerno izobrazijo in naredijo primerne izpite, da so končno sposobne za to ali ono službo. Če je dekle tako srečno, da jo dobi, roditelja s hvaležnim srcem vzdihneta: »Hvala Bogu, preskrbljena je!« Danes se vse peha, da pride do koščka kruha; ne pride pa na um nikomur, da bi svojo hčerko obdrževal doma, četudi bi bila potrebna v pomoči materi-gospodinji.«⁷³

»Zlasti za nižje in srednje sloje [...] je neobhodno potrebno [...], da pre-skrbijo svojim hčeram pridobitne zmožnosti, sposobnosti, da si iste zmorejo same služiti svoj kruh.«⁷⁴

Da je bilo tarnanje o tem, kako nepravilno je, da morajo tudi matere služiti, prej plod neke ideologije, ki si je šele začela utirati pot med naše ljudi, kažejo tudi podatki in pričevanja o tem, da so se moški raje poročali s tistimi ženskami, ki so si same služile svoj kruh, in takimi, ki so lahko obdržale svoje delo tudi po poroki. Prav tako ni bila nobena izjema družina, ki jo je s svojim delom preživljala mati, oče pa je bil nenehno neza-poslen ali pa je svoj zaslužek zapil.

»Tretjič pa je le preveč res, da se može v takih družinah /kjer dela tudi mati/ radi zanesejo na ženin zaslužek ter se sami ne menijo dosti za delo, ali pa svoj zaslužek trošijo po gostilnah. Ob teh okoliščinah je tem žalostnejše dejstvo, da je med proletariatom vedno več mož, ki se nočejo ženiti z dru-go žensko, nego s tako, o kateri vedo, da ima reden zaslužek v tovarni, s pra-njem ali kakorsibodi.«⁷⁵

Pričakovanje mož, da bo tudi žena s svojim delom in (predvsem) za-služkom in ne le gospodinjstvom prispevala k vzdrževanju nove družine, potrjujejo tudi podatki, ki jih navaja Jasna Fischer za tobačne delavke v ljubljanski tovarni;⁷⁶ v državni (!) tovarni, v kateri je bila zaposlena veči-noma ženska delovna sila, je bila dobra polovica (natančneje 58,5 odstot-ka) »cigararic« poročenih in med njimi sta bili sto dve delavki poročeni celo večkrat. Ljubljanske »cigararice« so veljale za »dobro« zakonsko par-

⁷³ Anketa Gospodinjstvo kot poklic, *Ženski svet* (1926), 348–349.

⁷⁴ Nada, *Slovenka* (1901), 233–234.

⁷⁵ Ivanka, *Slovenka* (1901), 286.

⁷⁶ Jasna Fischer, Delavke tobačne tovarne v letih 1871–1914, *Prispevki za novejšo zgodovino* (1983), 31–45.

tijo⁷⁷ in prav velike možnosti za poroko so bile gotovo eden od tistih razlogov, zaradi katerih je veljala zaposlitev v tobačni tovarni za eno od najbolj zaželenih zaposlitev.

Statistični podatki avstrijske monarhije za zadnja desetletja pred prvo svetovno vojno nam govorijo naslednje: tri četrtine vseh poročenih žensk na Kranjskem je bilo v desetletjih 1890–1910 znotraj poklicne statistike vpisanih kot pridobitnih.⁷⁸ Že res, da je staroavstrijski statistični pojem pridobitnosti povezan z nekaj pomenskimi posebnostmi, tako da ga ne moremo brez pomembnih opomb primerjati z današnjimi uveljavljenimi statističnimi pojmi, kot so zaposleno ali aktivno prebivalstvo, pa vendar ostaja neizpodbitno dejstvo, da se je v omenjenih letih dobrih sedemdeset odstotkov žensk pri nas izrek(a)lo, da imajo lastne vire za preživljanje, ali pa opravljajo tako dejavnost/delo, s katerim same pridobivajo sredstva za (vsaj) lastno preživetje oz. v svoji eksistenci niso odvisne od neposrednih sredstev neke druge fizične osebe.⁷⁹ Resnično lahko v razporejenosti poročenih žensk med različne statuse (tako pridobitne kot vzdrževane in služkinje) ugotavljamo upadanje deleža poročenih pridobitnih žensk in porast deleža poročenih vzdrževanih žensk na Kranjskem, vendar so bili ti padci oz. porasti majhni, v absolutnih številkah pa sploh vprašljivi.

1890	Pridobitni	Vzdrževani	Služkinje
<i>Samske</i>	71979 (47,1 %)	84509 (81,5 %)	4309 (95,5 %)
<i>Poročene</i>	61830 (40,5 %)	18182 (17,5 %)	58 (1,3 %)
<i>Vdove, ločene</i>	18919 (12,4 %)	1033 (1 %)	128 (2,8 %)
<i>Skupaj</i>	152727 (100 %)	103723 (100 %)	4494 (100 %)

1910	Pridobitne	Vzdrževane	Služkinje
<i>Samske</i>	70402 (45,6 %)	93035 (80,6 %)	5430 (96,6 %)
<i>Poročene</i>	62825 (40,7 %)	21259 (18,4 %)	54 (1 %)
<i>Vdove, ločene</i>	21217 (13,7 %)	1141 (1 %)	136 (2,4 %)
<i>Skupaj</i>	154443 (100 %)	115434 (100 %)	5619 (100 %)

Tabela 1: število in odstotek žensk posameznega zakonskega stanu v pridobitnih in nepridobitnih statusih.⁸⁰

⁷⁷ Moških ni od poroke, na primer s tobačno delavko, prav nič odvrčalo meščansko zmrdovanje o domnevno pomanjkljivi morali tovarniških deklet.

⁷⁸ S. Ž. Žnidaršič, n. d., 128–134.

⁷⁹ Več o pomenu/-ih pojma *pridobitnosti* v staroavstrijski poklicni statistiki v: S. Ž. Žnidaršič, n. d., 113–118.

⁸⁰ S. Ž. Žnidaršič, n. d., 132 (*Razpredelnica 35*).

Ne glede na vso propagando so kranjske ženske ostajale pridobitne (pogosto tudi zaposlene v današnjem pomenu pojma) tudi potem, ko so postale žene in matere.⁸¹ Edino statistično opaznejšo izjemo predstavlja na Kranjskem politični okraj Ljubljana-mesto, v katerem je naraščanje števila poročenih in hkrati vzdrževanih žensk-žena opaznejše. »*Podobno sliko nizke udeležbe žensk v svetu merljivega in (morda celo) plačanega dela nam kažejo tudi podatki za druga tedanja evropska in državna mesta. Na Dunaju je bil delež pridobitnih žensk še manjši kakor v Ljubljani in se je v teh desetletjih gibal niže od 30 odstotkov vseh Dunajčank. Majhni deleži pridobitnih žensk so šli v Ljubljani- mestu najprej na račun večjega števila vzdrževanih žensk l...l, tako je bila v povprečju vzdrževana približno polovica Ljubljančank. Za Ljubljano-mesto pa je bil značilen, tako kot tudi za druga večja, bolj meščanska evropska in državna mesta, velik delež hišnih pomočnic l...l, kar vsaka druga /kranjska/ služkinja je služila v Ljubljani-mestu ...*»⁸² Glede na siceršnje kranjske razmere pa so visoki deleži vzdrževanih poročenih žensk in veliko število služkinj, ki jih najdemo pri nas le v mestih (predvsem v Ljubljani) zunanji, statistično merljivi pokazatelji neke nove, (sedaj) meščanske kulture in ideologije. Med obema vojnama je bila na primer pri nas med zaposlenimi delavkami večina, celo 72 odstotkov, poročenih in večina teh je poleg svojega poklicnega, pridobitnega dela (seveda) opravljala še neplačano gospodinjstvo delo v lastnem domu. »*Značilno se mi zdi,*« beremo v članku o položaju slovenskih žena v času pred drugo vojno, »*da ima od 12.816 ljubljanskih gospodinjstev le 4.034 – torej ena tretjina – hišno pomočnico, druge gospodinje si pomagajo s postržnicami, mnoge pa so sploh brez vsake pomoči.*»⁸³

⁸¹ Res pa je, da so ženske po poroki spremenile ne le zakonski stan, ampak tudi svoj pridobitni status. Lahko bi rekli, da so s tem spremenile tudi svoj položaj v družbi, natančneje v tistem njenem pomembnem delu, ki zadeva delo in hierarhijo znotraj delovnih odnosov. Večina deklet, vpisanih pred poroko v pridobitni status samostojnih, je prestopila po poroki med pridobitni status pomagajočih doma, status, v katerega so se vpisovale ženske, ki so ob tem, da so bile gospodinje, aktivno sodelovale tudi v kateri od družinskih pridobitnih dejavnosti oz. so vsaj menile, da to počnejo na pridobiten način. Njihovi zakonski partnerji pa so se ob popisu vpisovali kot samostojni pridobitni. Tovrstnih premikov seveda ni moglo biti tam, kjer je bil delodajalec tuja oseba, v pridobitnih statusih nameščencev, delavcev in dninarjev, prav tako ne pri (statistično) nepridobitnih služkinjah. In res je tudi, da bomo našli najmanj poročenih pridobitnih žensk v poklicnem razredu industrija in obrt avstrijske poklicne statistike. Organizacija dela je bila v tem poklicnem razredu še posebej neugodna za poročene ženske s statusom delavk. Izjema je bila na Kranjskem, že omenjena, ljubljanska tobačna tovarna, ki je bila v državnih rokah in so zato v njej bolj, čeprav ne povsem, upoštevali zaščitno delavsko zakonodajo (pokojninsko zavarovanje, posebno varstvo nosečnic, ki so imele pravico do najmanj štirih tednov porodniškega dopusta, doječe matere so lahko prihajale na delo pol ure kasneje, v 20. stoletju so organizirali otroško varstvo znotraj tovarne itd.).

⁸² S. Ž. Žnidaršič, n. d., 135.

⁸³ O. G., *Ženski svet* (1937), 173–178.

Takoj po prvi svetovni vojni so sicer predvidevali, da bodo ženske zapustile službe, v katerih so nadomestile vojskujoče se može, in se vrnile v objem gospodinjstva, »ker je doba njenega javnega dela le prehodna doba«. ⁸⁴ Predvidevali pa so, da ta žena ne bo več ista, da se bo »vrnila v dom druga žena,« ki bo »pravilno pojmovala dolžnosti gospodinje« in ki se bo temu primerno izobraževala, kajti »ravno gospodinji je treba šolanja in študiranja l...l, da se zamore žena pripraviti na najvažnejši poklic, ki sega prav h koreninam narodovega življenja«. Vendar se je izpolnil le del teh pričakovanj; ženske so bile res čedalje bolj obremenjene z gospodinjstvi deli oz. je bilo teh čedalje več, čedalje bolj nujno se je bilo tovrstnih del priučiti, vedno več novega znanja si je bilo trebno pridobiti, če je ženska želela svoje delo doma opravljati dobro. Ob tem pa je večina žensk ali hotela ali morala ostati zaposlena (tudi) izven doma in poleg gospodinjstva.

Bistvo sodobnega gospodinjstva

Rečemo lahko, da se je pojavilo gospodinjstvo kot posebna, ozko na dom in na družinske potrebe vezana dejavnost, prevladujoče potrošnje narave, kot jo poznamo in razumemo (tudi) danes, šele v obdobju industrializacije in v času zmagovitega pohoda meščanske ideologije in kulture. Pojav gospodinjstva kot izrazito ženske dejavnosti je zgodovinsko vezan na spremembo odnosov med družbenimi skupinami in med spoloma, do česar so pripeljali drugačni, povsem novi pogoji na trgu dela, povsem novi načini in možnosti pridobivanja sredstev za preživljanje. V teh novih razmerjih so bile ženske izključene, zaradi svoje naravne materinsko-gospodinske naloge prepoznane kot neprilagojene in neprilagodljive. Neosebna logika kapitala je sicer omogočala nediskriminatorno neposredno izrabljanje tudi ženske (in otroške) delovne sile, vendar vse do tedaj in tam, kjer je bilo to tudi ekonomsko učinkovito. Takoj ko se je pokazalo, da je (vsaj srednjeročno) ugodnejše, celo gospodarnejše, če ostanejo ženske doma in s tem na primer neposredno povečajo delovno storilnost svojih mož, zagotovijo stalen dotok zdrave delovne sile, hkrati pa dvignejo še potrošnjo, enega od motorjev v razvoju kapitalizma, so začeli ženske poučevati o večnih, svetih, od boga in narave danih in predpisanih nalogah, o veličini poslanstva ženske-žene, ki so seveda v materinstvu in gospodinjstvu.

⁸⁴ Ludmila Čermak, Gospodinjstvo in gospodinske šole, *Ženski svet* (1924), 232–234.

Ann Oakley⁸⁵ navaja dve pomembni spremembi, ki sta vplivali na oblikovanje nove evropske mentalitete v 18. in 19. stoletju⁸⁶ in ki sta pomagali lokalizirati mesto žensk v območje zasebnega, družinskega, gospodinjkega: prva sprememba zadeva popolno spremembo stanovanjske arhitekture in kulture, bivalnih standardov in razvoj družinskega življenja, ki se kaže skozi te spremembe, druga pa zadeva odnos do otrok.

»V predindustrijski Angliji so moški otroški posli in vajenci prav tako sodelovali pri gospodinjstvih opravilih in varovanju otrok kakor ženski in vloga, ki jo je v družini imel oče, je moškega in otroka zbližala veliko bolj kakor v večini družin danes. Ko so še delali doma ali blizu doma, so matere lahko sodelovale pri produktivnem delu, očetje pa preživljali svoj čas z otroki. Za ženske resda ni veljala stroga delitev na domačo in ekonomsko vlogo, a tudi za moške ni. Oče ni bil ločen od svojih otrok, saj so se igrali zraven njega, medtem ko je delal: »Moški v vseh družbenih razredih so si vzeli čas za varovanje in vzgojo svojih otrok l...l danes pa je popolnoma samoumevno, da vse domače delo opravi ženska, medtem ko ga je prej znaten del opravila skupaj z možem.«⁸⁷

S tem ko so se prostori znotraj družine začeli deliti in specializirati, so se začeli tudi moški in ženske ločevati pri opravljanju svojega vsakdanjega dela.⁸⁸ Prvi prostor, ki je bil deležen velike ločitve, je bila prav kuhinja (sledi ji spalnica): *»Prav tukaj je družina začela spreminjati svoje navade;*

⁸⁵ A. Oakley, n. d.

⁸⁶ Slej ko prej je šlo za več stoletij dolg proces, katerega novodobne korenine moramo skati nekeje v zaostrenih pogojih bivanja v Evropi v 15., predvsem pa 16. in 17. stoletju. Predhodna srednjeveška renesansa je prinesla v Evropo retoriko antičnega seksizma, ki se je kot pazelj prilegal poznoatičnim krščanskim nazorom o ženskah. Ideje, ki so ostajale dolga stoletja del zaprtih razprav predvsem visokih cerkvenih in izbranih laičnih intelektualnih krogov, na življenje ljudi niso imele vpliva. Razmere so se začele spreminjati v težkih desetletjih evropske zgodovine, ki jih zaznamuje na eni strani globoka družbena kriza, povzročena predvsem z razmerami v zahodni Cerkvi, na drugi strani pa zaostrene podnebne razmere, ki jih je povzročila mala ledena doba, ki je zajela celino po stoletjih obilja. Epidemije, vojne, usodni razkoli, pregoni, množične histerije, izraziti upadi populacije, nanovo vzpostavljena razmerja moči, nove prostorske perspektive, nujnost iskanja novih možnosti za preživljanje in ustvarjanje itd. so seveda sprožili spremembe v mentaliteti evropskega človeka. Pogosto stara retorika je v novih razmerah pomagala zaživeti novim vrednotam, novim pogledom, stališčem, predsodkom in jim dodati avtoriteto večnosti, od narave in Boga zahtevane nujnosti. Tako se je zdela tudi kanonizacija ženske podrejenosti, ki je doživela svoj vrhunec v meščanski zakonodaji Napoleonovega code civil leta 1804, le kot zapis sicer večnih, ahistoričnih razmerij. Da je bila mimikrija popolna, da so tovrstna stališča sestavni del bistva evropske kulture, dokazuje tudi to, da se taka razmerja še danes kažejo kot takšna, brezčasovna, od vedno.

⁸⁷ A. Oakley, n. d., 39.

⁸⁸ *»Hiša z enim prostorom ali dvema je bila najbolj vsakdanje bivališče delavske družine v vsem obdobju industrializacije in še nekaj časa po njem. V takih okoliščinah gospodinjstvo ni bila ločena dejavnost, kakor je zdaj,«* pravi A. Oakley, n. d., 36. Nič drugačna ni bila situacija pri nas: po podatkih, ki so jih zbrali konec 19. stoletja med delavci in delavkami avstrijskih tobačnih tovarn, *»je kar 48 % tobačnih delavcev živelo z družinami v stanovanjih, ki so imela samo po en prostor ... Z anketo je bilo tudi ugotovljeno, da so v enosobnih stanovanjih v povprečju živele po štiri osebe.«* Tatjana Čepič, *Opojnost tobaka* (1991), 32.

ognjišče ob zidu ni bilo več središče družinskega življenja, kuhanje (in gospodinjo) so poslali v kuhinjo.«⁸⁹ Specializacija posameznih prostorov glede na različne, tudi povsem nove namembnosti, je prinesla s seboj več stanovanjskega prostora, več opreme, kar vse je zahtevalo bistveno več gospodinjanskega dela. Druga sprememba, ki zadeva drugačen odnos do otrok, je prav tako neposredno obremenila ženske: »Medtem ko je za moderno mater materinstvo polna zaposlitev, so v 17. stoletju od matere pričakovali, da bo vzredila le nekaj od svojih številnih otrok, ki niso imeli nobenega otroštva ... Otroke je imela za pridobitev, ne za ekonomsko breme.«⁹⁰ Sedaj pa je razumevanje otroštva kot prav posebnega obdobja v človekovem življenju, v katerem je potreben posebnega varstva, vzgoje in tudi siceršnjih investicij, zahtevalo osebo, ki bo temu posvetila kar največ svoje energije. In kdo bi bil za to bolj pri roki kot mati-gospodinja?!

Te spremembe, ki jih je sprožila industrializacija, dodaten polet pa so jim dajale sedaj že tudi najrazličnejše vrste zakonodaj (od splošnih, državljanskih zakonikov pa vse do posebnih, na primer delavskozaščitnih zakonodaj), so prinesle (med drugim):

1. V desetletjih konec 19. in prvi polovici 20. stoletja je pri nas prišlo do dokončnega preobrata med некоč prevladujočim tipom kmečkega gospodinjstva v prid mestnega tipa gospodinjstva, ki je postajal in postal novodobni standard dobrega, dobro urejenega gospodinjstva. Gospodinjstvo tako dokončno pretrga pridobitno popkovino, vez, ki ga je znotraj kmečkega gospodarstva neposredno povezovala s pridobitno dejavnostjo kmečke družine. Moderno gospodinjstvo postane področje porabe, nepridobitnega in s tem čedalje bolj tudi ženskega dela.⁹¹

2. Odnos družbe do gospodinjstva se je začel bistveno spreminjati; gospodinjstvo je postajalo in postalo, skladno z razvojem kapitalistično-potrošniške družbe, eden najzanimivejših in tako rekoč nenasitnih porabnikov, gospodinje, glavne junakinje pa najpomembnejše potrošnice.⁹²

⁸⁹ Barley, *The English Farmhouse and Cottage*, v: A. Oakley, n. d., 36.

⁹⁰ A. Oakley, n. d., 38.

⁹¹ Ko smo raziskovali pridobitnosti žensk na Kranjskem v letih 1880 in 1910, se je namreč pokazalo, da je temeljna značilnost ženskega dela in celo njihove pridobitnosti delo brez plačila, zastojno delo. Za ženske (je) pomeni(-lo) delo nekaj bistveno drugega kot za moške; je tako rekoč način njihovega bivanja, dejavnost, ki je tako nepogrešljiv del njihovega življenja, da je družbeno neopazna in ne(o)vrednotena. Za moške je delo (najpogosteje) povezano z dejavnostjo, s katero se preživljajo, v kateri in s katero gradijo in vzdržujejo svoj družbeni položaj, kariero, in po katerem jih družba prepozna in (ustrezno) ceni.

⁹² Sodobnikom in sodobnicam je bilo to povsem jasno in so prav v tej vlogi gospodinje iskali in našli njihov potencialno največji in najpomembnejši prispevek k narodni stvari; na Češkem so v tridesetih letih izračunali, »da predstavljajo žene 70 % nakupuvajočega občinstva, skozi njihove roke gre skoraj ves zaslužek mož; žene, ki vodijo izdatke, imajo možnost, da določajo, zakaj, komu in kam se denar izdaja. To je

Povprečna gospodinja je tako konvertirala iz pridobitne, dejavne, za obstoje svoje družine aktivno participirajoče osebe, v odvisno, vzdrževano, zgolj porabnico.

3. Gospodinjstvo je postalo dokončno »med vsemi poklici, kar jih spada v žensko področje, najvažnejše«. ⁹³ V svetu čedalje bolj določene profesionalizacije je postalo gospodinjsko žensko delo pravi anahronizem: gospodinjstvo je prvi poklic poročene ženske, v katerem pa ne prejema plačila; ⁹⁴ je poklic, za katerega je najznačilnejša poraba, ne pa ustvarjanje; gospodinja je delavka, ki ne proizvaja in ki ni plačana, je vzdrževana ženska, ki s svojim vsakodnevnim delom skrbi, da lahko drugi družinski člani (posebej njen mož) opravljajo različna plačana dela v različnih poklicih. In to (še vedno) ne glede na to, ali tudi sama opravlja kakšen pridobiten poklic poleg gospodinjstva. Zato ne pozabimo: ko govorimo o gospodinjstvu, na primer v 16. stoletju in o gospodinjstvu v 20. stoletju, ⁹⁵ prej ko ne govorimo o dveh različnih dejavnostih in imamo pred seboj dve povsem različni, zgolj po imenu podobni osebi – gospodinji. ⁹⁶

»Telesna brhkost in čvrstost naše kmečke žene je svoj čas slovela za mejo naše ožje domovine. Utrjena v delu, vajena od malih nog naglega in ročnega kretanja, živeča v ličnih vaseh sredi prirode, je gospodinjala pri ognjišču, v izbi, v hlevu in na polju. Učila je otroke in posle dela in pridnosti ter jim kazala vzoren primer. Kolikor je prigospodinjala pri mleku, piščancih, praši-

tisti veliki pomen žen v narodnem gospodarstvu /poudarjeno v izvirniku/, razlaga v mrzlem februarju leta 1932 v Ljubljani Ružena Černa, predsednica Zveze čehoslovaških gospodinjskih organizacij. Predavateljica še dodatno naglasi to, z novim, k učinkovitosti, dobičkonosnosti naravnane svetlo dopolnjeno vlogo (seveda!) narodno zavednih žena, z besedami: *»Poleg velike važnosti, ki jo imajo žene kot matere in vzgojiteljice otrok ter kot gospodinje, imajo za državo izreden pomen tudi kot konzumentke in nakupna moč.»* Minka Govekar, Pomen ženskega dela v domačem in narodnem gospodarstvu, *Ženski svet* (1932), 80–83.

⁹³ Jerica Zemljan, Dobra gospodinja, *Ženski svet* (1923), 15–17.

⁹⁴ *»Vendar lahko l...l trdim, da večina slovenskih žena dela za svoje življenje ali pa se na delo pripravlja. Kajti čeprav le majhno število – po odštetju otrok in stark le 16 % ali ena šestina – prejema plačo za svoje delo, opravljajo vendar vsi tisoči gospodinje, ki delajo dejansko brez plačila, važno delo, ne le za svoje družine, temveč v svoji skupnosti tudi za ves narod, le da se to delo pri nas še vse premalo upošteva,«* piše O. G., *Ženski svet* (1937), 173.

⁹⁵ V *Ženskem svetu* lahko preberemo naslednjo definicijo gospodinjstva: *»Žena trgovca, uradnika, obrtnika, delavca in kmeta, vse imajo iste brige in isto delo za dobrobit svoje rodbine. Skrbeti morajo za telesni in duševni blagor rodbinskih članov in za red v hiši.»* Minka Govekar, Organizacija gospodinj na gospodarski podlagi (1931), 14–17.

⁹⁶ A. Oakley izpostavlja kot bistvene posledice izгона »civilizacije, ki je temeljila na plugu in pašniku« in »začet/ka/ novega reda«: 1) *»delo je bilo ločeno od družinskega življenja: bilo je dejavnost, ki so jo zunaj doma opravljali za plačilo in ne zaradi nje same: delo, ki ga niso opravljali iz ljubezni ali zaradi družinske pripadnosti, temveč zato, ker so ga pač morali ...«*; 2) *»Ženska je postala nezaposlena, ekonomsko odvisna gospodinja, moški pa edini prejemnik plače ali mezde, ki je s svojim delom vzdrževal ženo – gospodinjo – in otroke. Delitev vlog po spolu ...«*; 3) *»upadanje števila zaposlenih žensk zunaj doma se je povežalo z naraščajočim splošnim prepričanjem, da je domestikacija žensk popolnoma naravna [...] in s prizadevanjem, da gospodinje ne ostane primarna vloga vsake ženske,«* A. Oakley, n. d., 45–46.

čih, kolikor je napredla za platno, je bilo njeno, s tem je razpolagala po svoji uvidevnosti ter je večkrat s trudom svojih rok dvignila in napolnila domačijo. Možu je bila pomočnica, lajšala mu je skrbi, podpirala ga z nasveti svojega v trajnem delu zbistrenega in preudarnega uma.«⁹⁷

»Žena gospodinja mora delati od ranega jutra do poznega večera za svojo družino – ne le samo z rokami, ampak tudi z razumom in s srcem. Mišliti in skrbeti mora, kako jo prehrani, obuje in obleče, kako jo ohrani zdravo, kako ji oskrbi stanovanje snažno in udobno, da se počuti zadovoljno in prijetno. Ona mora štediti in računati, obračati novce, da jih ne izda nepotrebno in ne pride koncu meseca v zadrego. Težak in odgovoren poklic in kdor nima srca in razuma na pravem mestu, ta mu ne more biti kos. Časi, ko se je moglo gospodinjstvo popolnoma prepustiti oskrbi služkinje, so minuli, zakaj dandanes ni več tistih zvesto udanih poslov, ki bi oskrbovali gospodinjstvo z isto vestnostjo, zvestobo in ljubeznijo, ki je v gospodinjstvu nujno potrebna.«⁹⁸

Neplačane, neplačljive, volonterske ženske delovne lastnosti, kot so samožrtvovanje, ljubezen in zvestoba, so bile po mnenju sodobnikov sicer potrebne dobri gospodinji, a, kot kaže tudi živahnost ustanavljanja raznih in različnih gospodinjskih šol pri nas, nikakor ne edine, kaj šele zadostne; za poklic žene-gospodinje se je moralo vsako dekle, ki si je želelo postati »zmožna biti temelj, ki podpira v družini tri vogale«,⁹⁹ prav posebej izobraziti, kajti »gospodinja mora znati še sto in sto drugih stvari, da se imenuje dobra«. Če sklenemo, je morala novodobna dobra gospodinja izpolnjevati naslednje zahteve: »predvsem mora biti dobra kuharica,¹⁰⁰ hrana

⁹⁷ Eleonora Jenko-Groyer, Kmečka žena, njeno delo in zdravje, *Ženski svet* (1932), 83.

⁹⁸ J. Zemljan, *Ženski svet* (1923). Povedali smo že, da je čutiti iz besedil, ki so jih pisale novinarke ženskih listov v obdobju med obema vojnama, kakšen križ je bil s hišnimi pomočnicami; težko se jih je dobilo in (predvsem) so bile premalo izučene v svojem delu. Gospodinje so zato porabile veliko časa, da so neuka dekleta spremenile v dobre gospodinjske pomočnice. »Saj v splošnem moram naglasiti, da začetnice vse premalo cenijo trud, ki ga ima gospodinja z njimi. Precej dolgo pač traja, preden dopoveš in na praktičnih primerih pokažeš, kako treba opravljati vsako posamezno hišno delo: kaj in kako kuhati, kako pospravljati, likati tla, kako prati in gladiti perilo, nositi na mizo in pospravljati ž nje. Ako dekleta ne pustiš k štedilniku, se nečesar ne nauči: ako kuha sama – neizkušena – ti napravi mnogo škode.« M. Govekar, *Ženski svet* (1931), 17. Da je bilo razmerje med gospodinjjo-delodajalko in služkinjo naporno in konfliktov polno, potrjuje tudi že kar ogorčeno mnenje bralke *Ženskega sveta* Franje Kršelj: »Koliko potrimo z neukim dekletom z dežele, učimo ga, potrpimo ž njim stokrat več kot z možem ali z deco svojo – drago jo plačamo, darila ji dajemo ob vsaki priliki – če pa ji rečemo le besedo, že piše domov ... Če smo se me učile gospodinjstva, smo morale plačati za to in smo bile zmerjane od učiteljic in od staršev – končno pa pridemo še v hujšo moževo šolo. Temle punčkam pa se ne sme nič reči ... O, še prelepo sem ravnala s temi punčkami !...!, danes delam sama, oblačim raje deco in sebe. Da, dobri bi bili zavodi, kjer bi se dekleta učila gospodinjstva – ne bi bilo treba nam, da jih učimo, pa še plačati povrhu.« Anketa Gospodinjstvo kot poklic, *Ženski svet* (1926), 345–347.

⁹⁹ J. Zemljan, *Ženski svet* (1923).

¹⁰⁰ »Medtem ko slaba gospodinja še krompirja ne zna skubati okusno, ga zna dobra gospodinja pripraviti na 99 načinov, drug okusnejši od drugega.« N. m.

pa mora biti »pripravljena snažno ter podana v čisti posodi«,¹⁰¹ potem mora znati »štediti in varčevati, varčevati in štediti«,¹⁰² sledita čednosti »snažnost in redoljubnost«,¹⁰³ svoje otroke navaja na red,¹⁰⁴ »znati mora varčevati«,¹⁰⁵ mora pa tudi »znati ravnati z bolniki«,¹⁰⁶ »in zdaj pride še točka, ki je za gospodinjo – mater najvažnejša, hkrati pa najlepša, in ta je vzgoja otrok«. ¹⁰⁷ Po vsem naštetem je avtoričino vprašanje, ki ga zastavi na koncu besedila, »kako, kje in odkod pa dobiti gospodinje, ki bodo imele vse te lastnosti«, z malo ironije mogoče razumeti povsem retorično.

Gospodinjstvo – poklic

Je ob vsej obsežnosti, celo zapletenosti opravil, ki naj bi spadala v dnevni delokrog gospodinje, presenetljivo, da so ženske po vsem (razvitem) svetu bile bitke za širšo, družbeno in celo zakonsko priznanje tega dela ter ne nazadnje za primerno plačilo? »Ali naše nehvaležno delo, ki ga opravljamo požrtvovalno na ljubo možu in otrokom, ne da bi pri tem pridobile niti najmanjšega priznanja niti najmanjše ugodnosti, ni prav tako delo, ni prav tako vredno plačila,« se tik pred izbruhom druge svetovne vojne sprašuje Milica S. Ostrovska.¹⁰⁸ Ko je postalo v spremenjenih razmerah edino družbeno priznano delo, tisto plačano, profesionalno delo, ki je zahtevalo tudi (vsaj nekaj) šolanja in izobrazbe, in ko so podobne zahteve pljusknile tudi prek domačih gospodinskih okopov, je bilo skorajda pričakovati, da bodo ženske-gospodinje prej ali slej zahtevale razglasitev svojega domačega gospodinskega dela za poklic. Še prej kot same so to za njih (in celo proti njim) storili drugi, predvsem v želji odriniti ženske iz poklicev, ki so bili zanimivi tudi za moške, ali pa v želji zadržati ženske tam, kjer so ustvarjale največ ugodja (za njih), ali pa iz potrebe zapirati ženskam vrata različnih šol in poklicev, vrata, na katera so čedalje vztrajneje trkale. Za ženske pa je bilo, še posebej v hitro spreminjajočem

¹⁰¹ »Najsi je jed pripravljena še tako okusno, pa ti ne diši, ako jo dobiš v umazani posodi, ali ako dobiš v njej las ali muho.« N. m.

¹⁰² »Dobro in okusno kuhati, pri tem pa varčevati, je prava umetnost.« N. m.

¹⁰³ »Le v snažnem stanovanju je doma družinska sreča, medtem ko jo iščem zaman tam, kjer ni reda.« N. m.

¹⁰⁴ »Ko se je dete nehalo igrati, mora lepo popraviti igrače, učenec mora pa po končanem učenju popraviti knjige in zvezke – potem šele dobi jesti in sme iti spat.« N. m.

¹⁰⁵ »Najbogatejša družina pride lahko na boben, ako ima zapravljivo gospodinjo.« N. m.

¹⁰⁶ »Baš ob bolniški postelji pokaže gospodinja svoje najlepše lastnosti: požrtvovalnost, potrpežljivost, snažnost in ročnost v kuhanju.« N. m.

¹⁰⁷ »Dobro in lepo vzgojeni otroci so zaklad in veselje družine, so največja sreča narodova. Slikar in kipar ustvarita krasne podohe in kipe, katerih se veseli človeško oko, četudi so brez življenja. Mati pa nam z lepo vzgojo ustvari živ umotvor, nad katerim se radosti ne le človeško, ampak tudi božje oko.« N. m.

¹⁰⁸ Milica S. Ostrovska, »Kako premostiti prepad med ženo gospodinjo in ženo v poklicu«, *Ženski svet* (1940), 203–204.

se svetu, ki so ga čedalje bolj obvladovala denarna razmerja in porajajoče se potrošništvo, bolj od besed zahvale in priznanj o vsesplošni koristnosti ključno, da je tudi njim za vsakodnevno opravljanje poklica gospodinje pripadalo plačilo. Povedali smo že, da se je žensko delo najmočnejše razlikovalo od moškega prav v tem, da je bilo (prepogosto) neplačano, zastonjsko, čeprav nič več amatersko. Za gospodinjenje v lastnem domu so bile ženske poklicane, ne pa tudi plačane. Pojemovno zmedo, ki je nastala okoli gospodinjstva, ker so za ženske (kot že tolikokrat) veljala nekoliko prirejena pravila kot za moške, izražata tudi izjavi dveh gospodinj, zapisani v istem času. Prva gospodinja označi gospodinjstvo kot delo, ki zahteva celega človeka: »Da, to je /poudarjeno v izvirniku/ poklic, težji od vseh.«¹⁰⁹ Druga pa prav na podlagi tega, da je gospodinjsko delo zastonjsko, zapiše: »Da bi bilo gospodinjstvo poklic, je danes skoro nemogoče.«¹¹⁰

Vprašanje, kako in od kod naj bo, če sploh, plačana žena za gospodinjsko delo, ki ga opravi v lastnem domu in za lastno družino, je prestopilo intimo domačih preprirov med možem in ženo in vstopilo v javnost še pred izbruhom prve svetovne vojne. Tako beremo v *Slovenski ženi* leta 1912, kako so se tega problema lotili, na primer, v Švici: »Vrednost ženininega dela so uredili v Švici. Tam so sklenili zakon, po katerem ima zakonska žena pravico do tretjine moževega zaslužka. S tem delom sme popolnoma samovoljno razpolagati.«¹¹¹ Plačilo ženinega gospodinjskega dela v družini so torej reševali znotraj družine, ženino gospodinjsko delo je še vedno razumljeno predvsem kot blaginja moža. Ženske pred koncem prve svetovne vojne še niso razumevale svojega gospodinjskega dela kot tisto družbeno koristno delo, ki je sicer opravljeno za domačimi stenami, vendar pa te zasebne okvire tako po pomenu kot po neposrednih učinkih močno presega. Tako so v Berlinu, tudi leta 1912, zahtevale ženske na 2. ženskem shodu, »da naj se preosnuje zakonsko pravo tako, da bi dobivale žene v odstotkih izražen del zaslužka moža za dom in za svoje lastne potrebe.«¹¹² V teh prvih poskusih ureditve vrednotenja gospodinjskega dela so si ženske prizadevale predvsem za to, »da pridejo žene temu poniževanju v okom /.../, da si mora žena prav pogosto izprositi od svojega moža vsako malenkost in da je hočeš nočeš vendar skoraj vselej odvisna od nazorov ali celo od dobre ali slabe volje svojega moža.«¹¹³

¹⁰⁹ Gospa Nada, Anketa Gospodinjstvo kot poklic, *Ženski svet* (1926), 347.

¹¹⁰ Antonija, Anketa Gospodinjstvo kot poklic, *Ženski svet* (1926), 348.

¹¹¹ Razni paberki, *Slovenska žena* (1912), 30.

¹¹² Vera V., Shod v Berlinu spomladi 1912, *Slovenska žena* (1912), 99–104.

¹¹³ N. m.

V medvojnem obdobju¹¹⁴ pa so ženske nastopile s povsem drugimi zahtevami, postavljenimi na povsem drugačnih argumentih; še posebej od tridesetih letih prejšnjega stoletja dalje so se vrstile zahteve na naslov države po priznanju gospodinjstva kot samostojnega poklica oz. kot enega izmed vseh od države priznanih poklicev. Na mednarodni ravni so to zahtevo najprej postavile feministke (Mednarodna feministična aliansa),¹¹⁵ podprle pa so jih tudi druge mednarodne ženske organizacije (med njimi tudi Mednarodna ženska zveza – International Council of Women).¹¹⁶ Za gospodinje, ki niso opravljale kakega drugega poklica, je veljalo, da »niso zavarovane, nimajo penzijskih skladov ... Njihovo delo, kakor je težko in važno za ves narod, ne uživa skoraj nikakega priznanja«,¹¹⁷ ne s strani moža, kateremu je predvsem namenjeno, ne s strani države, za katero opravlja gospodinja prav tako prekoristno delo. Prav na podlagi spoznanja, da žensko domače gospodinjstvo delo po svojih učinkih presega družinske okvire, so gradile ženske najprej zahtevo po zakonskem priznanju gospodinjstva kot enega od poklicev in njegovo vključitev med vse druge poklice. Drugo stopnjo zahtev na naslov države pa so ženske opirale na sicer že stare (moške protizenske) argumente o pomenu ženskega gospodinjkega dela za prihodnost naroda in trdnost države. Državotvornost gospodinjkega dela je izhajala najprej iz matrine primarne vloge kot vzgojiteljice otrok, vzgoja pa je postajala čedalje bolj tudi narodna oz. se je od žensk čedalje bolj zahtevala taka, narodno-ozaveščena vzgoja mladih državljanov.¹¹⁸ Neposredno v prid in »procvit«

¹¹⁴ Vsekakor je imela medvojna izkušnja s plačanim delom pri tem svoj vpliv. Ženske so se navadile na plačilo za svoje delo, naučile so se ravnati s svojim denarjem, začutile pa so (tudi) druge prednosti službe zunaj doma. Še bolj kot po prvi svetovni vojni je bilo to očitno po drugi, ko vrnitev žena za domače zidove ni bila več mogoča oz. je bila bistveno težja kot po prvi svetovni vojni.

¹¹⁵ Tudi pri nas smo imeli feministično organizacijo, in sicer t. i. Ženski pokret, ustanovljen sredi dvajsetih let prejšnjega stoletja. Vodila ga je Alojzija Štebaj. Prvo feministično organizacijo v obdobju prve Jugoslavije pa so ustanovile ženske v Beogradu leta 1919. Namen ustanovitve Ženskega pokreta je bil »seznajanje slovenske žene s feminističnimi idejami, da vrši čvrsto propagando za splošno in enako volilno pravico v vsa zakonodavna in samoupravna zastopstva ter da štiti pravice žena«. Vera Albrecht, Ženski pokret v Sloveniji, *Ženski svet* (1926), 180–182. Ob ustanovitvi je štelо društvo »že nad 100 članic«, poročā Albrechtova.

¹¹⁶ Mednarodna ženska zveza je bila najstarejša mednarodna ženska organizacija, ustanovljena že leta 1888, sestavljena iz posameznih nacionalnih društev. Njena članica je bila tudi Jugoslovanska ženska zveza, sestavljena iz posameznih nacionalnih sekcij, na primer sekcije za Dravsko banovino.

¹¹⁷ O. G., *Ženski svet* (1937), 176.

¹¹⁸ Nova komponenta v vzgoji otroka, ki so jo prebudile, oblikovale in zahtevale predvsem meščanske, ponavadi narodne stranke že v 19. stoletju, se je seveda vrivala v staro triado vzgoje za Boga – cesarja – domovino. Pri nas so izobraževanje žensk za to, da bodo lahko boljše matere, da bodo lahko vzgojile bolj narodno – slovensko zavedne otroke, navijali predvsem liberalni krogi (*»narodno vzgojena in naobražena žena je sreča za rodo«*), v veliko zgražanje nasprotne strani. Tudi na (pogojno) klerikalni strani je bilo veliko besed in prizadevanja za izobraževanje žensk, vendar je še vedno postavljala na prvo mesto versko vzgojo in videla cilj te vzgoje v še bolj predanih materah. Med eno in drugo stranjo niti ni najti tako ve-

države in narodnega gospodarstva pa delujejo ozaveščene ženske-gospodinje s tem, da trošijo. Potrošnja spada seveda med temeljne značilnosti gospodinjstva, vendar je z državnega in narodnostnega stališča pomembna pravilno usmerjena potrošnja: gospodinja mora (ker more) s pravilno usmerjenimi nakupi podpirati domače gospodarstvo. Gospodinja (dobra, seveda) pa skrbi za blagor države in naroda tudi tako, da kar najbolje zadovoljuje najrazličnejše reproduktivne potrebe; da rojeva zdrave otroke, v ravno pravem številu, da skrbi za zdravo obnavljanje moči sicer produktivnih delavcev v svoji družini itd.

Zahtevam po plačevanju ali bolje nagrajevanju gospodinj za njihovo delo v družini s strani države se je prav na pragu druge svetovne vojne pridružila sama gospa Roosevelt, žena tedanjega dvaintridesetega ameriškega predsednika. Gospa Roosevelt je celo objavila program »za osvoboditev matere gospodinje«, ¹¹⁹ ki je bil deležen popolne podpore ameriške ženske zveze, Unije ameriških žena. Glavne zahteve programa so bile: *»Žena gospodinja in mati mora prejemati od človeške družbe, to je od države, določeno vsoto v razmerju s številom otrok, ki jih oskrbuje. Težko je sicer določiti, koliko časa intenzivnega dela zahtevata od nje na teden dom in rodbina, more pa se naglasiti, da žena daje vse: svoj pogum, svojo kri in svojo svobodo ... Žena mati, ki dela z več plemenite požrtvovalnosti kakor vsi državni funkcionarji skupaj, mora tudi prejemati od države plačilo, ker ji daje svojo kri, svoj pogum, svojo mladost in svojo svobodo. Država žrtvuje mnogo denarja za namene, ki so mnogo manj plemeniti kakor je ta, ko tvori vendar žena mati in gospodinja temelj države.«* ¹²⁰ Po programu naj bi vsaka gospodinja prejela »od države plačo«. Ker so obstajali tudi vzporedni predlogi, kako izboljšati sicer izredno slab položaj družin, kjer je zaposlen le mož-oče, med drugimi tudi tisti, ki je zahteval povišanje plač očetov, to povišanje pa bi bilo mogoče razumeti tudi kot plačilo žene-gospodinje, je bila gospa Roosevelt povsem jasna: prispevek države »naj bo plačilo za njeno delo. Prav bi bilo, da prejme ona na svoje ime ... Imelo bi namreč vpliv na njeno samozavest in na njeno razmerje do moža. Prav tako

likih razlik (gledano z današnjimi očmi, seveda), obe sta še vedno govorili namesto žensk in stavili predvsem na njihovo materinsko nalogo, le s to razliko, da bi bila po liberalnih idealih ta narodnostno zavedna in delujoča v smeri njihovih ciljev, po klerikalnih predstavah pa naj bi sodobna mati branila njihove staro-nove, od strani »masonsko« (po Mahničju) navdahnjenih liberalcev ogrožene ideale.

¹¹⁹ M. S. Ostrovska, *Ženski svet* (1940), 203–204.

¹²⁰ Ali je naključje, da so pred vstopom tudi ZDA v svetovno vojno, razglašali kot najbolj zaželeno značilnosti materinega in gospodinjinjega dela tiste, s katerimi običajno označujemo kvalitete dobrega vojaka – rodoljuba? Oba zastavljata svoje najboljše: pogum, kri in svobodo, in to zastonj. Zgolj za skupno dobro in, morda, za osebno čast.

*bi morale iti doklade otrok na njeno ime, ker jih ona oskrbuje. Plača bi mora biti tem večja, čim večje je število otrok».*¹²¹

Tudi naše gospodinje so si v medvojnih desetletjih prizadevale za priznanje svojega dela tudi s strani države; že leta 1931 so izražale upanje, »da bomo najbrž pri prihodnjem ljudskem štetju imeli tudi pri nas rubriko, kjer bo naše delo v družini priznано in označeno kot poklic«.¹²² Pa se to ni zgodilo. Ženske-gospodinje so bile prepričane, da potrebujejo za vsaj približno enakovreden pogovor z državo posebno organizacijo, ki bo (tudi) na državni ravni zastopala njihove posebne interese. Minka Govekar je leta 1930 na skupščini Jugoslovanske ženske zveze v Beogradu povsem upravičeno izjavila: »V splošnem pa lahko rečemo, da je poklic gospodinje pri nas tako rekoč edini, ki še ni sistematski in strokovno organiziran.«¹²³ V desetletjih, ko so se vsi organizirali, povezovali itd., ko je postalo ključnega pomena, da si bil član, da si pripadal neki organizirani skupini, ker si s tem izražal ne le neki osebni interes (na primer po telesni vadbi, če si bil član telovadnega društva), ampak tudi svetovni nazor (povsem jasna je bila na primer nazorska pripadnost telovadca Sokola), bi organizacija gospodinj omogočila ženskam »izraziti svoje nezadovoljstvo, svoje želje, stiske in potrebe«, v njej bi izmenjavale svoje izkušnje za »olajšanje in poenostavljanje svojega dela«,¹²⁴ skozi njeno zastopstvo pa bi si žene-gospodinje »pridobile ugled, priznanje in uvaževanje gospodinskega poklica«. Pomembna naloga organizacije bi bila priprava izobraževalnih predavanj za gospodinje in to ne zgolj teoretičnih, ampak tudi »z nazornim prikazovanjem vsega novega, zares dobrega, kar so prinesle v gospodinjstvo tehnnika in druge praktične vede in kar služi za olajšanje gospodinjstva v splošnem in pripravljanja jedi še posebej«. Z namenom izobraževanja gospodinj naj bi prirejali v okviru organizacije tudi poučne razstave, »ki kažejo pot, kako priti s čim manjšimi žrtvami in gmotnimi naporji do praktične gospodinske izobraženosti«.¹²⁵

(Tudi) na podlagi te pobude so se jugoslovanske gospodinje v tridesetih letih prejšnjega stoletja organizirale in ustanovile Jugoslovansko zvezo gospodinj, ki so jo sestavljali nacionalni odseki, na primer zelo delovna slovenska Zveza gospodinj, in posebni strokovni odseki, zadolženi za raz-

¹²¹ M. S. Ostrovska, *Ženski svet* (1940), 204.

¹²² Izvestja. Po ženskem svetu, *Ženski svet* (1931), 237.

¹²³ M. Govekar, *Ženski svet* (1931).

¹²⁴ »Racionalizacija gospodinskih poslov« bi bila ena od glavnih nalog take gospodinske organizacije; racionalizacija v pogojih (takratnega) gospodinjstva bi pomenila »z najmanjšimi žrtvami in s porabo najmanjših sil doseči po možnosti največji delovni uspeh«, kot pravi Minka Govekar, n. m.

¹²⁵ N. d., 15.

lična področja.¹²⁶ Glavne naloge (bodoče) Zveze gospodinj je leta 1930 Minka Govekar strnila v osem točk:

1. *Skrb za uvedbo obveznih večernih strokovnih nadaljevalnih šol za hišne pomočnice.*
2. *Sodelovanje in soodločanje v obrtnih sodiščih.*
3. *Skrb za uvedbo obveznega gospodinjskega pouka na nižjih, srednjih in višjih ženskih šolah.*
4. *Sodelovanje pri akcijah za izgradnjo stanovanjskih hiš, ki so potrebne za ohranitev in utrditev družine.*
5. *Vpliv na gradbeni red v posameznih občinah ...*
6. *Znižali naj bi se davki na živila, ki so narodu glavna ...*
7. *Gospodinje naj bi uvedle propagando za kupovanje domačih, jugoslovanskih izdelkov po geslu: Svoji k svojim!*
8. *Poizkusno javno kuhanje raznih novih jedi bi posebno dvignilo porabo vitaminov, bogate zelenjave in sadja ter bi ugodno vplivalo na raznovrstnost jedilnih listov.*¹²⁷

Da bi ženske raje pristopale k organizaciji, pa bi jim morala ta nuditi posebne ugodnosti, pravi Govekar in kot zgled, kako se tej stvari streže, navaja avstrijski primer: »*Ta /Državna organizacija avstrijskih gospodinj – Rohoe/ preskrbuje potom velikega podjetja svoje članice s kurivom, ki ga dobivajo na drobno po isti ceni kakor drugi odjemalci na debelo. Dalje ima Rohoe dogovor z raznimi dunajskimi tvrdkami, ki dajejo vsem članicam popust. – Tudi je vsaka članica s tem, da plačuje malenkostno povišano članarino, že zavarovana: v primeru bolezni ali nezgode ji zavarovalnica izplača bolezensko ali nezgodno podporo. Razen tega ima organizacija tudi svoj pogrebni sklad ... Članice, ki potrebujejo za svoje podnajemnike posteljno perilo, ga dobe za malo odškodnino pri organizaciji Rohoe. Vračajo umazano perilo, a prejmejo spet čisto. – Tudi izposoja Rohoe – zopet proti mali odškodnini in za določene ure – razne drage gospodinjske stroje, npr. seslanico za prah s postrežbo ali brez postrežbe ... V raznih letoviščih pri Dunaju imajo članice pred sezono in po njej precejšen popust ...*«¹²⁸

Letu 1932 je bila v Ljubljani ustanovljena Zveza gospodinj, a »*ker pa je ženskih društev že več kot preveč,*«¹²⁹ ni bila samostojna, ampak poseben

¹²⁶ Na primer: gospodarski odsek, gospodinjski odsek, tržni odsek.

¹²⁷ M. Govekar, *Ženski svet* (1931), 15.

¹²⁸ N. d., 16.

¹²⁹ Izvestja. Gospodinje, pozor, *Ženski svet* (1932), 88–89.

odsek Splošnega ženskega društva. Glavna naloga Zveze je bilo »delovanje v povzdigo osebnih, gospodarskih, socialnih in kulturnih koristi žene-gospodinje«. Zveza gospodinj se je očitno pri nas dobro prijela, tako da so leta 1939 že lahko zapisali v Ženskem svetu: »Zveza gospodinj‘ spada gotovo med naša najbolj delovna društva.«¹³⁰

Mož – v središču ženinega gospodinjstva

Sodobniki in sodobnice tako s konca 19. kot iz prve polovice 20. stoletja (vse dokler v obdobju socializma tovrstne ustanove niso prišle iz mode, in se danes, v obdobju renesanse družinskih vrednot, vanjo vračajo) so videli v gospodinskih šolah »napravo kakor pravcato podlago zakonski in družbinski sreči«.¹³¹ Vsaka žena bi se morala po besedah Tinice, tiste sodelavke Slovenke, ki jo lahko prepoznamo po tradicionalističnih, z današnjega razumevanja enakopravnosti spolov pa celo izrazito nazadnjaških stališčih, zavedati, da je »mož steber in začetek družbinskemu življenju in njega osrečevati, njega zadovoljevati je prva naloga vsakere žene«.¹³² To nalogo, ki »vsakokrat ni lahka« in »jo množina žen popolnoma zgreši in zavozi«, pa naj bi ženam pomagale izpolnjevati prav gospodinske šole. Tu naj bi se bodoče zakonske žene naučile vsega, kar bodo potrebovale v zakonu: ravnanja s perilom, od pranja, likanja pa vse do šivanja in krpanja, kuhanja, shranjevanja in siceršnjega ravnanja z živili, čiščenja in skrbi za snago stanovanja ter množičnega se pohištva, o osebni higieni vseh družinskih članov, o negi novorojenčka, o vzgoji otrok, o osnovni skrbi za zdravje družine. V teh šolah pa naj bi se naučile tudi pravilnega ravnanja z zakonskim možem, kar ni (bila) niti malo lahka naloga, kajti »moška nprav sama ob sebi že je več ali manj nagnjena k surovosti, ki posebno v hipni jezi pride do izbruha«; žena ravna pravilno tako, »da tako rekoč študira svojega moža, ga opazuje v vsem njegovem početju in na podlagi teh opazovanj se jej bode to več ali manj vsakokrat posrečilo«.¹³³ Gospodinske spretnosti bi/bodo ženi ne le olajšale vsakdan, ampak ji bodo pomagale pri najpomembnejšem – obdržati moža.

»Ako pa je storila prvi korak, ako zadovoljuje moža glede okusne hrane, koliko lagje se jej posreči drugi korak: ohraniti ljubezen njegovo sebi in nje-ga samemu domu. Mož je pridobljen, on jej postane hvaležen /poudarjeno

¹³⁰ Naše žene pri delu. Najvažnejša vprašanja v sedanjem programu ženskih društev, *Ženski svet* (1939), 268–269.

¹³¹ Tinica, Slovensko gospodinjstvo. Gospodinja kakor žena, *Slovenka* (1897), 4–5.

¹³² N. m.

¹³³ N. m.

v izvorniku/ in hvaležni mož je neprecenljivi dar, katerega je prejela žena iz rok svojega Stvarnika.«¹³⁴

Razmišljanja, da je pglavitna ženska gospodinjska spretnost prav zadovoljevanje najrazličnejših potreb moža in med njimi prav na vrhu tista spretnost, ki omogoča ženi, da si zakonca tudi obdrži, nikakor niso naša posebnost; na primer v Ameriki so imeli že na začetku 20. stoletja posebne »visoke šole za ženske, ki se hočejo omožiti. Tečaj traja štiri mesece. Naučijo se vsega potrebnega. Posebej jih še naučijo, kako je treba postopati z možmi,«¹³⁵ poročajo v *Slovenski ženi* leta 1912. Podobno informacijo prinaša dvajset let kasneje tudi *Ženski svet*,¹³⁶ vendar je tokrat ob novici o »posebni šoli, ki ima namen pripraviti mladino, da bo sposobna za življenje v zakonu tako, da ne bo več toliko ločitev in zakonskih tragedij«, poročevalka bistveno bolj zadržana; šola oz. kar »posebna stolica za bračno znanost na bostonski univerzi« je imela po njenem mnenju pomembno pomanjkljivost: »namenjena je le ženskam. Kakor da bi bile vseh nesreč v zakonu krive samo žene.« Največjo pozornost so v Bostonu namenjali »izbiri moža. Dekleta slišijo v predavanjih, kako naj se zanimajo za interese moža, da bo tudi on videl v zakonski skupnosti višek življenjske sreče ... Predavanja so združena s praktičnimi vajami: dekleta morajo reševati probleme, ki zahtevajo psihološko (dušeslovno) znanje.« Da so spadale omenjene naučljive spretnosti med gospodinjska opravila dobre zakonske žene, potrjuje tudi ostali kurikulum omenjene stolice: »Uče se pa tudi kuhati, prati, krpati, negovati dojenčka in otroka.« Dobiti moža, poročiti se, oblikovati si lastno družino in ne nazadnje obdržati moža je bilo oz. ostalo za ženske glavni ideal in življenjski cilj, in to kljub vsem tedanjim prizadevanjem naših predhodnic za pravico do lastne izobrazbe, poklicne aktivnosti, družbene in celo politične participacije. Idealna podoba je ženske še vedno tesno vezala na moža in na lastno družino; za to so si prizadevale matere za svoje hčere, po tem so hrepenela dekleta.

Kriza zakona?

Pa vendar se je prav v povezavi z zakonsko zvezo na začetku prejšnjega stoletja začela jasno kazati neka nova miselnost, oblikovati so se začela neka nova pričakovanja, ki so jih v zvezi z zakonom imele in začele vedno jasneje izražati (tudi) ženske. Pa ne le one; že pred prvo svetovno vojno se začenjajo pojavljati besedila na temo domnevne krize zakonske

¹³⁴ N. m.

¹³⁵ Razni paberki, Visoka šola za ženske, ki se hočejo poročiti, *Slovenska žena* (1912), 94.

¹³⁶ Izvestja. Po ženskem svetu. Šola za zakon, *Ženski svet* (1932), 91.

skupnosti, njihovo število pa je po vojni in v kratkih, a v marsičem prelo-
mnih desetletjih do izbruha druge svetovne vojne močno naraslo. Besedilom na temo krize zakona so se v medvojnem obdobju pridružili tudi članki o domnevnem propadanju družine kot tiste najpomembnejše, najosnovnejše skupnosti, na kateri stoji in pade vsaka dobra (s krščanstvom prežeta) družba. Stvari so se začele zapletati sredi 19. stoletja, natančneje po letu 1867, ko so v monarhiji obravnavali predlog za spremembo zakona o sklepanju zakonskih zvez; z zakonskimi spremembami so hoteli prenesti jurisdikcijo nad sklepanjem in (morebitnim) razvezovanjem zakonskih zvez v državi iz cerkvenih v civilne, državne roke. Šlo je za predlog, ki bi uvedel civilni zakon, enak za vse državljane monarhije. Po novem predlogu zakona bi imela država med drugim tudi izključno pravico do izreka sodbe o »ločitvi soprugov od mize in postelje«¹³⁷ kot »začasne razdružitve zakona zavoljo zavir proti uspešnemu nadaljevanju zakona«. Pri nas (pre)liberalni predlog med strokovno javnostjo ni naletel na dober sprejem, predvsem zato, ker je jemal Cerkev do tedaj izključni vpliv na tem področju.¹³⁸ Seveda se je Cerkev sprejetju civilnega zakona, ki bi neposredno posegel v njene, s konkordatom iz leta 1855 pridobljene pravice, močno in odločno upirala; po monarhiji so organizirani protestne shode »avstrijskih katoličanov« *»na veliko jezo rdečih zagovornikov, proste ljubezni‘ ter duševno zaspane in nravno gnile buržuazije«*.¹³⁹ Po besedah avtorja članka v *Voditelju v bogoslovnih vedah* bi omenjeni »brezbožni« zakon odprl vrata štirim nevarnostim: »1. Zakoni se ne sklepajo več v cerkvi, ampak pred državnim uradnikom – v kaki zakajeni pisarni. S tem je zakonu odvzet vsak višji pomen, odvzeta mu je vsa poezija ... 2. Judje se bodo smeli neovirano ženiti s kristjani; krščanska kri Judom od nekdanj diši /poudarila S. Ž. Ž./ ... 3. Propadli in odpadli katoliški duhovniki in redovniki se bodo smeli ženiti ... 4. Poglavitno pa je, da se odpravi nerazvezljivost zakonske zveze ter ločeni lahko vsak čas sklenejo nov zakon.«¹⁴⁰ To se seveda, vsaj v obdobju obstoja habsburške monarhije, ni zgodilo; za večino naše-

¹³⁷ Janko Sernec, Nove postave. II. O zakonu, *Slovenski narod* (1868), št. 46, 1–2.

¹³⁸ Na primer argumenti dr. Srnega so bili: »Ako je cerkev storila poroko, ako je takrat sklenila društvo med ženom in nevesto za celo življenje, tedaj bi se moral tudi slišati glas duhovnikov pri pravdi o ločitvi.« J. Sernec, n. m.

¹³⁹ F. K., Razporoka in svobodna šola, *Voditelj v bogoslovnih vedah* (1906), 220–221. Za uveljavitev civilnega zakona in predvsem pravice do razporoke so se zavzemali tudi pripadniki Društva katoliških ločenih zakoncev.

¹⁴⁰ Odnos Katoliške cerkve do razveze zakona, sklenjenega pred duhovnikom, ostaja tudi v 21. stoletju enak. »Ločitev je družbena kuga!« je bil konec januarja 2002 odločen papež Janez Pavel II., voditelj zahodne cerkve. Papež je označil zakonsko možnost ločitve zakona za »pravo kugo sodobne družbe« in pozval italijanske sodnike (posledično pa tudi vse druge sodnike katoliške pripadnosti), naj se glede tega vprašanja odločijo za državljansko nepokorščino.

ga ozemlja¹⁴¹ je ostala v zadevah zakonske skupnosti pristojna Cerkev kot buden, oster in, če je bilo treba robot čuvar vrednot zakramenta svetega zakona. V obdobju prve Jugoslavije, ko so ostali v veljavi zakoni iz predvojnega oz. predzdružitvenega obdobja, je na primer ostala pri nas (na ozemlju Dravske banovine) v veljavi zakonodaja nekdanje avstrijske monarhije; na Slovenskem je bil pravilno sklenjen tisti zakon, ki se je sklenil pred duhovnikom.¹⁴² Zahteve po uvedbi obveznega in enotnega civilnega zakona, ki bi bil enoten na celotnem ozemlju prve Jugoslavije, so se v medvojnih letih iz povsem praktičnih razlogov kar vrstile.

V obdobju pred prvo svetovno vojno je bilo javnih zahtev po uvedbi civilnega zakona pri nas malo, bistveno več je mogoče najti besedil, ki zagovarjajo »svetost zakona«. Tako tudi Ivanka Klemenčič v tržaški *Slovenki* zagovarja cerkveni, nerazdružljivi zakon kot tisti poseben dosežek civilizacije, ki je dokončno ločil človeka od živali oz. ki je dokončno pravilno usmeril »tako važen in mogočen spolni nagon«.¹⁴³ Klemenčičeva je prepričana, da »prava, človekovemu bistvu primerna, iz njega izvirajoča in obenem polneča ga ljubezen je možna le med enim gotovim možem in eno gotovo ženo. Taka ljubezen more biti le čisto osebna, individualna in zato stalna; ne trpi nikake menjave, nikakega kompromisa ... Temeljem take ljubezni – in le na tem temelju naj bi se sklepale zakonske zveze – sklenjen zakon je a priori stalen, nerazdružljiv.« Se pa tudi ona strinja, da je sodobni zakon v stiski, vendar je prepričana, da rešitev nista uvedba civilnega zakona in (posledično) uvedba možnosti razveze zakona. »Moralna propalost in gnjiloba zakonskega življenja, ki vlada tudi v drugih deželah, kjer je uveden civilni zakon, nam istotako ne vzbuja ni najmanjše vere in ni najmanjšega zaupanja v svobodnejše zakonske forme.« Klemenčičeva vidi tri pomembne vzroke »nesrečnim zakonom«: »frivolnost«, »neizobraženost žensk« in »alkoholizem«.

¹⁴¹ Izjema je bilo le Prekmurje, ki je spadalo v ogrsko polovico, kjer pa je bila v veljavi civilna poroka.

¹⁴² »Sedanje stanje naše zakonske (bračne) zakonodaje je sila zmedeno. V Sloveniji in Dalmaciji velja Obči državljanski zakonik, na Hrvaškem cerkvena (katoliška) zakonodaja, v Vojvodini obvezni civilni zakon, za vse pravoslavne in muslimane velja za vso državo njihovo cerkveno pravo, za žide velja ODZ. Sedaj [1934] se izdeluje osnutek novega zakona, po katerem bo baje bračna zakonodaja v principu povsod postavljena pod sodstvo Cerkve. V naši državi pa imamo 10–12 različnih ver ... Vse te vere imajo glede zakona precej različno stališče. Krščanske vere imajo zakon za od Boga postavljen zakrament, ki zaradi tega načelno ni uničljiv. Popolnoma dosledna je v tem pač samo Katoliška cerkev ... Vse druge krščanske ločine poznajo pod določenimi težkimi pogoji tudi razvezo in veljavno novo poroko. Tudi židovska in mohamedanska vera poznata razvezo zakona. Mohamedanska vera razen tega dopušča tudi poligamijo – to je istočasno veljaven zakon enega moža z več ženami (štirimi).« Obzornik. Slovenska ženska društva za civilni zakon, *Ženski svet* (1934), 71–72.

¹⁴³ Ivanka Klemenčič, O zakonu, *Slovenka* (1902), 280–282.

In svobodna ljubezen

Večje javne polemike in kritike kot sintagma »civilni zakon« je bila deležna pravzaprav njena sinonimka, »svobodna ljubezen«. Pod vrednotno zaznamovano oznako »svobodna ljubezen« so v laični javnosti tako tisti, ki so bili za uvedbo civilnega zakona z možnostjo ločitve »*brez vseh zlih posledic*«¹⁴⁴ oz. za priznanje sprememb, do katerih je v odnosih nedvomno prihajalo, kot oni, ki so zagovarjali tradicionalne vrednote, polemizirali o novih, drugačnih (?), bolj sproščenih (?), odgovornejših (?) odnosih med moškim in žensko. Zahteva po »svobodni ljubezni« naj bi bila odgovor na krizo (starega) zakona. »*Človeštvo občuti redni zakon kot spono in te spono se hoče siloma znebiti*,« je zapisala Danica leta 1900. Vsi, ki so načenjali pred prvo svetovno vojno in kasneje v medvojnih desetletjih vprašanje krize zakonske zveze, so stavili na ljubezen med bodočima in aktualnima zakoncema. Zgolj ljubezen je tista, ki daje zakonu legitimnost, vse drugo je »*prostitucija*«, in če ljubezni med zakoncema ni, je zakon ničen, mrtev, tudi brez ločitve. Možnost ločitve je izhod iz stiske, možnost poprave napake »*v izbiranju zakonskega druga*«, kot pravi Danica, »*kajti naravnost kruto je vezati siloma dva človeka, ki si v vsem docela nasprotujeta; kajti zakon, v kojem zakonca ne harmonirata, ni več zakon. Samo zunanja zveza še ne določuje zakona, marveč je le formaliteta*.«

Če je razumela Danica »svobodno ljubezen« kot moralni imperativ zakonske zveze, je bila zagovornikom tradicionalnih vrednot znak popolnega moralnega razsula; »*svobodna ljubezen, tj. vsak naj si izbira in menja po mili volji (in svoji privlačnosti!) druga za spolno občevanje; glede ljubezni je vsak popolnoma svoboden in ni za tozadevna svoja dejanja nikomur odgovoren*.«¹⁴⁵ V medvojnem obdobju pa se je tovrstnim moralnim zagatam pridružila še kopica problemov, izvirajočih iz neurejenih, neenotnih pravil pri sklepanju zakonske zveze znotraj versko, nacionalno in tradicionalno izrazito raznolike države Jugoslavije. Zaradi različnega odnosa različnih cerkva in ver (od katoliške, prek pravoslavne, židovske, muslimanske, pa vse do budistične) do tega, kdaj je zakon med moškim in žensko sklenjen legalno, in zaradi neslutnih zapletov in hudih posledic (predvsem za otroke in žene) ob morebitnih dvomih glede zakonitosti zakona so (predvsem) ženska združenja¹⁴⁶ zahtevala poenotenje. Re-

¹⁴⁴ Danica, Svobodna ljubezen in zakon, *Slovenka* (1900), 2–4. »*Brez vseh zlih posledic*« pomeni dejansko raz-vezo zakona, ne zgolj ločitve.

¹⁴⁵ I. Klemenčič, *Slovenka* (1902), 280.

¹⁴⁶ Posveta v Ljubljani in ankete, ki so ju pripravile članice Društva za civilni zakon, so se udeležila naslednja društva in strokovna združenja: Ženski pokret, Zveza delavskih žen in deklet, Društvo diplomira-

šitev bi bila uvedba civilnega zakona oz. »da je treba sklepati zakon pred oblastjo, ki jo brez razlike vere priznavajo vsi državljani – torej pred državno oblastjo,«¹⁴⁷ so menile udeleženke razprave, ki so jo pripravile članice Društva za civilni zakon januarja 1934. leta v Ljubljani. Morebitna uvedba enotnega civilnega zakona bi uredila tudi možnost ločitve ali celo razveze sedaj civilnega zakona, ker bi izhajala načela neločljivosti v cerkvi sklenjenih zakonov iz drugega, od civilnega ločenega obreda. Udeleženke posveta so se glede ločitve sklenile kompromis, »da se določi najprej poskusna doba treh let ločitve. Če zakonca potem še vztrajata na zahtevi po razporoki, naj se jima ta dovoli.«

Pokazatelja domnevne krize sodobnega zakona sta bila predvsem naraščajoče število ločitev¹⁴⁸ in upadanje števila porok,¹⁴⁹ vzrokov, ki so pripeljali do krize zakona, pa bi lahko našli bistveno več. »Razrahljana ... morala, težki materialni pogoji za skupno družinsko življenje, pomanjkanje želje po otroku, materialna in duševna osamosvojitev žene, propadanje moža – te in še mnoge druge vzroke navajajo v statistiki o tisočerihi ločitvah med zakoncema,« pravi naša prva zdravnica Eleonora Jenko.¹⁵⁰ Ni bilo malo tistih, ki so pripisovali prav ženskam glavni delež krivde za to, da sta se zakonska zveza in (predvsem) družina znašli v krizi. H krizi zakona, k temu, da se je sklepalo čedalje manj zakonskih zvez, so ženske prispevale »baš zaradi ženske naobrazbe: ker višja ženska naobrazba sedanjega časa vpliva na dekleta, da postajajo vedno izbirčnejša v iskanju moža, ona so mnogo bolj izbirčna, nego so bile naše babice in naše matere,«¹⁵¹ je trdil konec 19. stoletja francoski sociolog Hugo Le Rous, njegove misli pa je brez

nih babic, Atena, Splošno žensko društvo, Društvo diplomiranih zaščitnih sester, Krščanska ženska zveza (te so bile proti zahtevam po uvedbi civilnega zakona in uvedbe možnosti ločitve civilnega zakona).

¹⁴⁷ Obzornik. Slovenska ženska društva za civilni zakon, *Ženski svet* (1934), 72.

¹⁴⁸ Razlikovati moramo med pojmom *ločitev*, ki pomeni, da zakonca ne bivata več skupaj oz. sta »ločena od skupne postelje in mize«, in *razveza*, ki je pomenila dejansko razvezo sklenjene zakonske zveze. Šele po razvezi postaneta prej zakonca sedaj nekdanja zakonca, razvezanca. In lahko skleneta nov zakon, seveda, če zakonodaja sploh predvideva razvezo. Dokler je imela vso jurisdikcijo nad zakoni v rokah Cerkve, razveza svetega zakona seveda ni bila mogoča, mogoče je bilo zgolj priznanje, da zakon nikoli ni bil sklenjen, izničenje zakona. Razlogi za to so bili (in so še vedno) različni, čeprav ne prav številni, o njih pa je lahko odločala in razsojala zgolj posebna vatikanska komisija. Najpogosteje uporabljena razloga za izničenje zakona sta bila: nekonsumacija zakona kot spolne zveze moškega in ženske z namenom spočetja otroka, ne glede na vzrok, in pa zadržek, ki je lahko imel najrazličnejše oblike in vsebine; od tega, da zakonec ni zavestno privolil v sklenitev zakona, pa vse do tega, da mu je bila kaka pomembnost, ki vpliva na njuno skupno življenje, iz žitja in bitja njegovega zakonskega partnerja neznana.

¹⁴⁹ Število porok se je tudi pri nas tako konec 19. kot v prvem desetletju 20. stoletja zmanjševalo; najizrazitejši padec števila na novo sklenjenih zakonskih zvez so imele znotraj avstrijske monarhije Kranjska, Galicija in Šlezija. Nedvomno je razlog za to potrebno iskati tudi v izseljevanju, ki je bilo predvsem na Kranjskem (tudi še v tem času) številno.

¹⁵⁰ E. Jenko-Groyer, Zakon (brak) v krizi, *Ženski svet* (1933), 202–204.

¹⁵¹ Marica, *Slovenka* (1897).

komentarja povzela tržaška *Slovenka*. Tudi pri nas so bili in so bile podobnega mnjenja: izobražena, finančno samostojna ženska si drugače izbira in morda ne izbere bodočega moža. »Čim dalj uživa ženska samostojnost in svobodo ob delu svojih rok, tem težje se potem odloči za usodni, da', s katerim se zaveže biti pokorna /poudarjeno v izvirniku/ možu,«¹⁵² trdi Marica II tik pred koncem 19. stoletja. Z izobraževanjem žensk, za katerega so načeloma navijali vsi, tako tisti s katoliške kot oni iz liberalne(jše) politične klopi, tako moški kot ženske, je bil nemajhen križ: zaradi vse-splošne družbene in predvsem narodne koristi je bil skrajni čas, da se ženske izobrazijo, hkrati pa so bile izobraženke vsesplošno nezaželeni in že a priori sumljive. Dilema je bila torej naslednja: ženske se morajo izobraziti oz. jih je treba izobraziti, a na poseben, njim primeren način, izobraziti jih je treba za zakon, za družino, za gospodinjstvo in za družico možu, ne pa za poklic, samostojnost, enakost. Ali, kot je omenjeno dilemo, s katero so se ubadali še globoko v prejšnjem stoletju, izpovedala Marica II:

»Kaj koristi možu žena, ki je mogoče diplomirana, ki ima volilno pravico kakor on, ako pa nima pojma o gospodinjstvu, ako nima srca zanj in za mladi naraščaj! /.../ Niti zmožnosti niti pravice nočem in ne morem odreka-ti ženstvu za višjo naobrazbo, a kaj bi pomagalo narodu, da bi imel vse pol-no ženskih doktorjev in uradnikov, dobrih mater pa ne! /.../ Kajpada se vne-mam z dušoj in telesom za duševno izomiko svojega spola, a to vedno z ozi-rom na družinsko življenje, z ozirom na naravno žensko znanje ...«¹⁵³

Konec 19. stoletja pa so se (ponovno in številčno bolj opazno, čeprav ne ekcesno) začele pojavljati tudi ženske, ki so zahtevale ločitev. In iz pov-sem razumljivih razlogov so bile to najpogostejše prav ženske, ki so žive-le v mestu, bile zaposlene, imele izobrazbo in ki niso pripadale najvišjim slojem.¹⁵⁴ Med razlogi, s katerimi so utemeljevale svojo zahtevo po razve-zi, so časovno najprej prevladovali tisti, povezani s premoženjem, finanč-nim zanemarjanjem in zapostavljanjem, fizičnim trpinčenjem, zakonolo-mom, kasneje, v obdobju med obema vojnama, pa začnejo že pridobivati na pomenu tudi drugi, bolj subjektivno obarvani razlogi, tisti, povezani z občutki osebnega nezadovoljstva, razočaranja (žensk) nad zakonom.¹⁵⁵

¹⁵² Marica II, *Žensko vprašanje, Slovenka* (1898), 513–515.

¹⁵³ N. m.

¹⁵⁴ W. Heindel, n. d., 155–178.

¹⁵⁵ »Sodnik, ki je v svoji dolgoletni praksi ločil nad 20.000 zakoncev, piše tovarišu ... v Chicagu, ki je sodelo-val pri ločitvi več nego 40.000 zakonov. Moža zatrjuje, da je glavni povod ločitev: pomanjkanje obzirnosti in odkritosrčnosti med zakonci. Drugi glavni vzrok pa je dejstvo, da zakonca nimata dovolj svobode, ker pre-bivata preveč na tesnem ... Vzlic iskreni ljubezni si postaneta zakonca drug drugemu čisto nadležna, ako tiči-ta neprestano skupaj,« beremo v *Ženskem svetu* leta 1937 pod naslovom *Ločitev zakonov in njih vzroki*.

Ženske 20. stoletja pričakujejo in zahtevajo od zakona več, kot jim je lahko ta v svoji stari obliki in vsebini ponudil, bistveno več, kot so pričakovale še njihove mame, neveste v zadnjih desetletjih 19. stoletja. Vsekar pa so pričakovale več, kot so jim lahko dali možje (v tistem času). Na podlagi izkušenj iz prve svetovne vojne so postale ženske sposobne svoje zahteve tudi ubesediti, jih javno izpovedati, zapisati in zahtevati. S prenosom teme v javnost pa so pozvale in izvale k neprijetni razpravi (tudi) moške. (Tudi) tovrstno neskladje med novimi, zelo pogosto (še) ne povsem jasno oblikovanimi pričakovanji žensk-žena in vztrajanjem moških-mož pri ustaljenih razmerjih je poglobljalo v družbi občutek nelagodja, občutek, da sta zakon in družina v krizi. In za krizo so bile krive (tudi) ženske oz. so jo v marsičem sprožale same, predvsem z lastno neprilagojenostjo, izražanjem, ubesedovanjem nezadovoljstva. V lastno krivdo so bile pogosto prepričane tudi same.

»Narava je odredila tako, da je mož gospodar, žena njegova sužnja. Zato se iščemo v naravi in pojdemo po njeni poti. Mož je tisti, ki misli, žena je, ki misli za možem in to misel lahko uveljavlja. Ni pa, da bi žena mislila zase in se uveljavljala sama ... To je zakon narave.

Zakonski stan današnjega časa pa je zakon civilizacije, izobrazbe, kulture; v njem žena samostojno misli, samostojno živi. In tako sta v današnjem zakonu mož in žena dva elementa, ki bijeta boj za enakopravnost. In baš ta boj je največji sovražnik zakona. Zakaj, čeprav sta elementa enako močna, je tukaj narava, ki zahteva svoje; prek nje ne moreš. Zakaj, če sta mož in žena enakovredna, je pri možu še nekaj in prek tega, nekaj, ne moreš. Pa nekaj je, ki dopušča možu vse in dela ženo krivo vsepovsod v zakonu. Pa ne zato, ker ni udobno stanovanje, ker ni dobra gospodinja, dobra mati, možu dobra prijateljica. Saj mož vsega tega ne išče. Mož išče vedno le – žensko! Žensko pa najde v ponižnosti, skromnosti, preprostosti in brez misli in razumevanja vsega, kar je lastno moškemu.»¹⁵⁶

Če so se moški izogibali zakonski zvezi predvsem zaradi finančnega bremena,¹⁵⁷ ki ga je predstavljala bodoča družina, v kateri naj bi bila že-

V Pragi so leta 1925 ločenke zasnovale celo poseben list *Ločena žena*. »Izdajanje tega glasila so povzročile prepogoste ločitve, ki ustvarjajo veliko ekonomično zmedo in prepuščajo bedi mlado ženo s kopico otrok. Istčasno so osnovali tudi društvo, ki ima namen ščititi ločeno ženo. Novi list bo obsežno objavljat statistike in vzroke ločitev; posluževal se bo vseh razpoložljivih sredstev – tudi javnih napadov na može, kateri so zavrgli ženo brez njene krivde – le da reši koristi matere in dece.« Izvestja. Po ženskem svetu, *Ženski svet* (1925), 28.

¹⁵⁶ S., Nekaj besed o zakonu, *Ženski svet* (1924), 20.

¹⁵⁷ Posredi pa je bila tudi siceršnja »komodnost« *»modernih samcev«*, »načelnih zastopnikov samopašništva v človeštvu«, kot jih označi Josip Tominšek v eseju *Samstvo – ženstvo – človeštvo*, objavljenem v *Sloveniki* (1902), 253–257.

na-mati vzdrževana, število otrok le težko obvladljivo, gospodinjstvo čedalje potratnejše, gospodarska situacija pa se je vsaj v obdobju med obema svetovnima vojnima gibala v smeri krize, so se ženske zakonu izmikale v glavnem zaradi drugih razlogov.¹⁵⁸ Sodobnice in sodobniki so bolj ali manj z obžalovanjem opazali, da ženskam zakonska razmerja neenakosti ne »dišijo« več. »Dišati« pa naj bi jim nehala preprosto zato, ker so imele sedaj na izbiro tudi drugačne vire preživljanja. Prepričanje, ki so si ga tedaj delili mnogi moški in ženske, je zraslo iz dejstva, da so bile ženske-žene v svojem preživetju »vedno« odvisne od svojih mož in da so jim bile (tudi zato) »vedno« podrejene. Najverjetneje pa gre tovrstno prepričanje prej označiti za plod zgodovinskih ponarejanj in (najprej) cerkvene propagande.¹⁵⁹ Veliki deleži žensk, vpisanih kot pridobitnih pri nas (takih je bila na začetku 20. stoletja skoraj polovica), in med njimi velik (tretjinski) delež poročenih ob vseh neposrednih in povsem nedvoumnih izjavah samih žensk dokazuje nasprotno: namreč, da se ženske zakonski skupnosti in lastni družini nikakor niso izmikale. So pa zahtevale spremembe.

Artikuliranje nujnosti sprememb v zakonski zvezi, ki je temeljila na nedvoumni in celo čedalje strožji podrejenosti žene možu, družinske-mu poglavarju,¹⁶⁰ ki so mu (postal) po zakonu podrejeni vsi ostali družinski člani, je bilo na začetkih še močno šepavo; ženske same niso vedele, kako in predvsem kam jih lahko spremembe pripeljejo. Tudi same še niso znale in upale sanjati o razmerju med možem in ženo bistveno drugače, kot so ga videle doma med očetom in materjo. Za generacije žensk, ki so bile dejavne v obdobju avstrijske monarhije, so bila še vedno sveta, nevprašljiva hierarhična razmerja med spoloma. Na začetku so zahtevale malo; zgolj to, da se jih prizna za ljudi in s tem za vredne spoštovanja in spoštljive(jše)ga ravnanja. Zdi se, da so vso svojo revolucionarnost potrošile s tem, da so si upale uporabiti močne, odločne besede, potem pa so hitele v govoru jemati lastnim besedam morebiten prekuc-

¹⁵⁸ Seveda ostaja vprašanje, ali so se mu res izmikale. Prav desetletja dolg boj žensk-profesionalk, ki jim je delovna zakonodaja prepovedovala zakon in jih dobesedno zavezovala celibatu, postavlja na laž vse trditve o izobraženkah kot pripadnicah nekega »tretjega«, moškim (in s tem družini, zakonu, naravi) sovražnega spola.

¹⁵⁹ »V 17. stoletju je bila dejanska enakopravnost spolov v zakonski zvezi v nasprotju z naukom o podrejenosti žensk, ki ga je pridigala Cerkev in ki se je počasi vrivala v zakonodajo,« komentira A. Oakley, n. d., 40. Glej tudi G. Lerner, n. d.

¹⁶⁰ V avstrijskem ODZ, ki je veljal na našem prostoru še v prvi Jugoslaviji, so zapisane kot posebne zakonske pravice in dolžnosti: »Mož je glava rodbine. V tej lastnosti ima posebno pravico, voditi hišno gospodarstvo; obvezan je pa tudi, zakonsko ženo po svoji imovini dostojno vzdrževati in jo zastopati v vseh primerih.« ODZ, § 91; »Žena dobi možovo ime in uživa pravice njegovega stanu. Obvezana je, iti za možem v njegovo domovnišče, ga v gospodarstvu in pridobivanju po močeh podpirati, in kolikor zahteva domači red, držati se njegovih naredb sama in skrbeti, da se jih tudi drugi drže.« ODZ, § 92.

niški naboj. Tako so zapisale, da zahtevajo osvoboditev, in v zameno ponujale »harmonično zvezo dveh bitij v srečnem, blaženem zakonu«, ponujale so zdravilo za zakon, ki je bil (tudi) po njihovem mnenju bolan, in za družino, ki naj bi znova vzcvetela in izpolnjevala nalogo varuha vseh priznanih vrlin.

»Mož, sam na sebi morda silovit, surov, se oblaži v veselem krogu svoje ljubljene družine. Njegov morda le preostri, trmasti značaj se omehča pod uplivom dobrohitne, blage ženice. A žena sama morda neodločna, slabotna, utrdi si značaj, naslanja se na krepkejšega, trdnejšega svojega soproga. Kaj pa še-le kopica nedolžnih otročičev! Če nima ljubezen sploh uže dovolj moči, da ublaži človeško srce, ublaži je ljubezen do teh nedolžnih, malih stvaric - očetovska - materinska ljubezen. Koliko moralčne moči daje starišem pogled v nedožne oči njihove dece! – Istinito, izvor največje sreče, največjega blaženstva je srečni zakon.«¹⁶¹

Prvi pogoj za ozdravitev zakona je (tudi) po Daničinem mnenju ljubezen; zakon mora biti sklenjen zaradi ljubezni in ne zaradi kupčije;¹⁶² k temu pa bo po avtoričinem mnenju privedla prav »ženska osvoboja«. Ženska brez omike, izobrazbe, »neprosta žena« se bo poročila s prvim, ki ji bo zakon ponudil, »naj bode še tako oduren in njej nepovoljen. Kako pa hoče takemu možu olajšati in oslajšati življenje ... Tak zakon popelje naravnost v močvirje duševne propalosti in nemorale«. Izobraženka, zaposlena, samostojna ženska pa »si ni «ulovila« moža z vsemi sredstvi koketarije in hinarščine ... Marljivo delovanje v poklicu, ki si ga je izvolila po svojem ukusu, po svojem nagnenju, ji je prijetno kratilo čas. Še-le ko ji je srce vzplamtelo za izvoljenega moža, ko ji je žejna duša našla dušo, ki se vjema z njeno, tedaj še-le se je vdala z vso strastjo deviške njene ljubezni v idealno zvezo prostovoljnega zakona.«¹⁶³

Ženska »osvoboja« sega v letih konec 19. stoletja, v času, ko so se tovrstnih javnih razprav ženske (pri nas) šele lotevale, zgolj do zahteve po priznanju tudi potrebe (manj še pravice) žensk po izobraževanju in opravljanju izbranega poklica. Danica hiti pod svojo zahtevo po osvoboditvi žensk pojasnjevati in zagotavljati, da osvoboditev ne posega na področje

¹⁶¹ Danica, *Ženska osvoboja in zakon*, Slovenka (1898), 336–340.

¹⁶² »Ta potrebuje večje vsote denarja v razvoj svojega podjetja ter gleda, do si jo priženi, ne glede na srce in značaj svoje izvoljenke, marveč le na njeno mošnjo; onemu se je pristudila gostilniška hrana ter se ogleduje po dobri kuharici, ki sicer ugodi njegovemu želodcu, nikdar ne njegovemu srcu. Drugi zopet potrebuje sijajne reprezentantije svoji hiši itd. A dekleta se le udajajo, da si le osigurajo bodočnost.« N. m.

¹⁶³ N. m.

ženskih »dolžnosti v privatnem življenju«, ki da so »čisto neodvisne od javnih poslov«.

»V javnosti imajo pač ženske iste pravice kakor mož, a v domačem krogu je in ostane ona tiha, nesebična, požrtovalna prijateljica svojemu soprogu ... Vajena spolnovati točno svoje stanovske dolžnosti, uda se tudi v zakonskem stanu radovoljno. Ne bode se čutila sužnje svojega moža, nikoli, marveč se bode akomodirala novemu delokrogu, ki se ji nudi kot gospodinji, kot ženi in materi. In kot taka mora lpoudarjeno v izvirniku/ pač skrbeti za možovo udobnost, mora mu streči, kjer in kakor le ve in more, mora mu pripravljati prijeten, prikupljiv dom, da si ga naveže na-se tesneje in tesneje ... Služi mu iz ljubezni.«¹⁶⁴

V nadaljevanju niza Danica argumente, s katerimi skuša prikazati najrazličnejše koristi, ki jih (lahko) ima za zakon ženina zaposlenost (tudi) zunaj doma. Danica opravičuje, danes (že) nesporno (ne zgolj materialno) potrebo žensk do profesionalnega dela, z različnimi »blagri«: žena tako ne bo postala Ksantipa, ampak bo »doma gotovo najpohlevnejša ženica«, če »jim date primerne delovanja zunaj hiše, kjer bodo smele upodabljati in vaditi svojo energijo«; ne bo »postala sčasoma črna, nejevoljna«.¹⁶⁵ »Ah, in kako škodljiva je ženska nejevolja srečnemu zakonu!«¹⁶⁶ Prav na koncu (kot da bi bilo za naše razmere to resnično tako nepomembno) pa Danica navrže »še bolj praktično stran« ženskega profesionalnega dela: »Prazni želodec menda niti ljubezni ne pospešuje; a kolikokrat je pač nepričakovano pomanjkanje krivo neslogi v zakonu ... V takih slučajih jame navadno mož ženi očitati, da preveč potroši, da ne ve štedljivo gospodinjiti, a žena gleda pisano na moža z vprašanjem, ali res ne more povekšati svojih dohodkov. Ali bi bilo morda napačno, če bi i ona prispevala nekoliko k skupnemu budgetu? In če si to pridobi v javni službi z nekoliko boljšim uspehom, nego z običajno šivanko, bo-li to morda kaj škodilo vrednosti pridobljenih novcev?« Danica sklene svoj prispevek z besedami:

»Tedaj naša deviza je in ostane: Ženski svobodo in istih pravic kakor možu, kajti to ni samo potrebno v dosego ženskega blagostanja, potrebno je

¹⁶⁴ N. m.

¹⁶⁵ Kot je Danica, morda iz lastnih izkušenj, dobro ugotovila, prideta »čmernost« in »nejevoljnost« najpogosteje s prepogostim in nenehnim ubadanjem z gospodinjstvom: »Malenkostne vsakdanje skrbi okoli ognjišča in poleg krpanja, neizogibne jeze s posli, kričeči otroci in kar je še več takega, mora storiti i najbolj ženo nervozno – ako baš nima železnih živcev – če stoji le na količak višjem duševnem niveau-u ... O tem pač priča nebroj nervoznih in histeričnih žensk, kojim vsi zdravniki tega sveta ne morejo pomagati toliko, kolikor bi jim pomagalo marljivo delovanje v resni službi. Redno delo ob določenih urah ima nepreceljivega upliva na trdno voljo, oh, in kako treba te našim histeričnim damam.« N. m.

¹⁶⁶ N. m.

marveč v dosego obče človeške sreče. Prava ljubezen je v civiliziranem narodu možna le mej enakopravnima zakonskima. Ljubezen do sužnje, do nizke služkinje ni ljubezen. A brez ljubezni ni sreče ...»¹⁶⁷

Ženska moški duši ni enaka

Izkušnja življenja v obdobju prve svetovne vojne, ko so bili možje odsotni, ženske pa povsem odvisne od lastnih moči in iznajdljivosti, je morala vplivati tudi na spremembo ženske samo-zvesti in (s tem) retorike, ko se je govorilo (tudi) o zakonski skupnosti. K pestrejšemu izboru argumentov pri analizi krize zakona je nedvomno prispeval tudi širši, mednarodni razgled, ki so ga naše aktivistke tedaj že obvladovale.¹⁶⁸ Zakonska skupnost je bila (še vedno in še bolj kot pred vojno) v krizi, vzroki zanjo pa so postajali čedalje bolj različni; ene so jih iskale in našle v »temeljni razliki med žensko in moško dušo«.¹⁶⁹ Te razlike so med spoloma naravne in zato nepremostljive, izhajajo pa iz predpostavke, da je ženska ustvarjena za to, da služi in/oz. da ljubi (drugega), moški pa je glede tega samozadosten. »Tu je neumevna disharmonija v stvarstvu,« pravi Ivanka Klemenčič, eden od tako rekoč neizogibnih razlogov za krizo v zakonu. »Kaj čuda, da se v ogromni večini slučajev le slabo ali kar nič ne razumeta /zakonca/ in da se vsak moški tako hitro naveliča zakonskega bremena.«¹⁷⁰ Ivanka Klemenčič navaja tudi misli iz knjige *Ženska duša* sodobnice Gine Lombroso, zdravnice, ki prav tako zagovarja obstoj posebnih, med seboj različnih, le delno in včasih komplementarnih duš moškega in ženske.

»Vsa tragika ženskega življenja ima svoj vir v tem, da jo je usoda postavila ob stran življenjskega druga, ki je po svojem bistvu docela različne od nje. Mož je egocentričen sam sebi in iz sebe živeč, žena pa altrocetrična, živeča za druge in v drugih. Žena za svoje veselje, za svoje nade in stremljenje ne najde središča v sebi, marveč vedno v drugi ali v več drugih osebah, ki jih ljubi in od katerih želi biti ljubljena: v možu, otrocih, starših, prijateljih itd. Žena, obdarjena – ali obremenjena? – s sočutjem za boli in radosti bitij, ki jo obdajajo, ni sposobna, da bi vživala, ustvarjala, rušila, samo-

¹⁶⁷ N. m.

¹⁶⁸ V obdobju med obema vojnama so bile naše aktivistke vključene v najrazličnejše mednarodne ženske zveze; še posebej in še vedno pa so jim bile svojevrsten vzor Čehinje, ki so v obdobju prve češke republike odprle in rešile mnoga za položaj žensk v družbi odločilna vprašanja.

¹⁶⁹ Ivanka Klemenčič, *Tragika ženske usode*, *Ženski svet* (1923), 56–57.

¹⁷⁰ Moškemu z začetka 20. stoletja (!?) je bil zakon breme, nujno zlo, kateremu se je uklonil predvsem zaradi nepremagljive spolne sle (glej tudi A. Vode, 1999), ki se je lahko sprostila zgolj v zakonski zvezi, »ženske pa se večinoma rade poročee«, pravi C. Hilly v 2. zvezku svojega dela *Sreča* v poglavju *O poznavaju ljudi*, »ker imajo samo v dobrem zakonu priliko, da vse moči, ki so v njih, samostojno razvijejo«. I. Klemenčič, *Ženski svet* (1923).

stojno, neodvisno od svoje okolice, njenega pritrjevanja ali graje, njene naklonjenosti. Žena razmeroma topa za sebične užitke okusa, vida, sluha in uma ne more uživati, stvarjati, delati, ako nima nekoga, na kogar more misliti, s komur, nad komur in za kogar se more veseliti, s komur in za kogar živi. Ker hoče živeti za druge, je pripravljena, da se zanje žrtvuje sama globoko hvaležna za dobro, katero prejema od drugih; zato strašno trpi, ako ji drugi niso hvaležni, ako se ne brigajo zanj, ako nima nikogar, ki bi zanj živel, bil pripravljen se zanj žrtvovati; srdi se, razburja, plaši, kakor hitro se čuti zanemarjeno ali prepuščeno samo sebi. Z eno besedo: luč, ki jo je dalo življenje ženi na pot, ugasne, ako ne najde nikogar, komur bi svetila, nikogar, ki bi jo vzdrževal.

Čisto drugačen je moški. Mož je kakor vsako bitje, ki nima z materinstvom ničesar opraviti, egoističen ali bolje egocentričen v tem smislu, da hoče samega sebe uveljaviti, s svojim lastnim veseljem, lastno delavnostjo postati središče ostalega sveta, v katerem živi. Mož je sposoben, da samostojno živi in uživa ter je zato nasproti živim bitjem, ki ga obdajajo, nasproti njihovim bolim in radostim ravnodušen; nič ga ne žene, da bi se z njimi pečal, jim delal veselje ali žalost, ravno tako se pa tudi ne razburja, ako se drugi z njim ne pečajo ali mu niso hvaležni. V želji, da bi živel samemu sebi, se moški izogiba razburjenjem in je sposoben, da živi brez ljubezni in brez sovraštva, ne da bi se veselil, ne da bi trpel. V stanju je, da hodi svojo pot sam, da se sam orientira, ne da bi bil odvisen od tujega priznanja ali graje. Moški je za egoistične radosti okusa, sluha, vida, za vse užitke bogastva, oblasti in intelektualnih abstrakcij zelo dostopen ter more tako zelo lahko postati središče svojega zadovoljstva; živeti more in uživati neodvisno od drugih; luč življenja, ki jo je prejel od rojstva, mora samostojno in sam ohraniti gorečo.¹⁷¹

Predstava o temeljnih duševnih razlikah med moškimi in ženskami, ki nenehno in nujno ustvarjajo konflikte med spoloma, se je ohranila in jo najdemo tudi pri Angeli Vode.

»Možev duh je kompliciran, mnogovrsten. Žena, ki je srečno poročena, je duševno umirjena in zasidrana v svojem razmerju do moža. Mož te umirjenosti tudi v zakonu često nikoli ne najde. Prehitro mu postane njegovo razmerje do žene vsakdanje in če ni v sebi discipliniran, je v njegovi notranjosti prava vez z ženo porušena.

Da je v ženi mnogo več smisla za trajnost spolne zveze, ne temelji le v njeni večji materialni odvisnosti, kakor mislijo nekateri, marveč v njeni prirodi. Ženo veže na moža tisoč vezi, moža na ženo često le ena. Zato jih je

¹⁷¹ N. m.

mnogo, ki bi to vez vsak hip lahko pretrgali, ko ne bi imeli socialnih in družinskih ozirov.»¹⁷²

Poleg razlogov, ki so v sami naravi spolov in ki vplivajo (vsaj) na različno razumevanje in vsakokratno vrednotenje zakona, so nekatere avtorice opozarjale še na »dve bistveni napaki, ki kazita moža ali ženo: če je mož pijanec ali če žena ni dobra gospodinja /poudarjeno v izvirniku/«,¹⁷³ ki lahko bistveno prispevata k pomanjkanju zadovoljstva v družini. »Zadovoljnost pa je prava sreča,« pravi Poldi Leskovec v *Ženskem svetu*.¹⁷⁴ Alkoholizem je bil (!) v vsem obravnavanem (pa tudi že prej) obdobju pri nas nedvomno hud (če ne celo najhujši) socialni problem;¹⁷⁵ nanj so opozarjali z vseh strani: nekateri so ga videli zgolj med revnimi sloji (»Zbog vedno slabših socialnih razmer, zbog vedno množčnega se proletariata se tudi pijanost – v glavnem last najnižjih slojev ljudstva – vedno bolj razširja.«¹⁷⁶), drugi so ga lokalizirali med kmečko prebivalstvo (»V vsaki kmečki hiši, četudi ni v vinskem kraju, se dostikrat pripeti, da pride pijača na mizo, pa bodisi vino ali pivo, največkrat pa – žganje.«¹⁷⁷), Angela Vode pa pravi: »Vpliv alkohola je najbolj razdirajoč in najbolj katastrofalen pojav med na-

¹⁷² A. Vode, n. d. (1999), 196.

¹⁷³ Poldi Leskovec, Zakaj je toliko družin nezadovoljnih, *Ženski svet* (1923), 85–87.

¹⁷⁴ Nasploh je glede sreče v zakonu prevladovalo, še posebej med možmi, pragmatično stališče, da je tisto največ, kar realno pričakujemo v zakonu, mogoče izraziti prav z besedo zadovoljstvo. »V obče se zamore trditi,« pravi ob začetku prejšnjega stoletja dopisnik Slovenke iz Istre, »da je na svetu ...! v istini srečnih zakonov malo. Mej temi srečnimi zakonci pa gotovo iščemo zastoj one zakonke, kateri so se pred zakonom topili v sami ljubezni ... Sploh se zamore mirne duše trditi, da pri sklepanju ogromne večine zakonov ne odloča ljubezen, ampak drugi oziri ... Seveda tudi one brezmejne sreče, o koji sanjajo neumni romanopisci, mešajoč s proizvodi svoje bolne fantazije glave neizkušene mladine, one brezmejne, neskaljene sreče ni. Ako pa skleneta medsebojno zvezo za življenje dva pametna, normalna človeka, ki sta prilično jednaka po svojih letih, po svojih nazorih, po svoji omiki, ki vrhu tega spoštujeta jeden drugoga – ako stopita v zakon dva taka človeka z namenom, drug drugemu pomagati nositi »pezo življenja« in si medsebojno lajšati bolečine, tedaj je gotovo, da bodela ona živela mirno in zadovoljno življenje«. Slavoljub Podslapinsky, Ljubezen in zakon, *Slovenka* (1901), 109–114.

¹⁷⁵ Država je v obdobju med obema velikima vojnama odgovarjala na ponekod kar vsesplošno alkoholiziranost prebivalstva (vinorodni kraji) tudi z restriktivno in zaščitno zakonodajo. »Po teh določbah /zakona/ imajo žena in drugi svojci možnost pijača »preklicati« radi zlorabe alkohola in ž njim združenih dejanj, ki ogrožajo imetje ali življenje drugih oseb, zlasti rodbine. Kdor je preklican, ne more več razpolagati s svojo imovino in je ne zapravlja. Naš kazenski zakon predvideva celo oddajo v zavod za zdravljenje pijancev. Če je pijanec take vrste, da postane v pijanosti nasilen, mu more oblast zabraniti zahajanje v krčmo. To so res prav koristni zakonski predpisi, vendar je pa vprašanje, ali se tudi izpolnjujejo. Zavodov za zdravljenje pijancev, kakršni bi bili pri nas posebno potrebni, nimamo; pa tudi prepoved zahajanja v gostilne se pri nas zelo redko uporablja. Namesto da bi se dejanje, storjeno v pijanosti, še strožje kaznovalo, se smatra pijanost kot olajševalna okolnost ...! naš zakonik bi moral vsebovati tudi zakonsko določbo, po kateri naj bi bilo pijačenje samo na sebi kaznivo ... Sicer ima zakonska žena v skrajnem primeru res možnost, zavarovati se pred pijancem in sicer s tem, da se loči. Pijačenje se sicer ne smatra kot neposreden ločitven razlog, vendar pa prinaša življenje s pijancem navadno take nastope in prizore, ki se morajo smatrati kot neposredni vzroki za ločitev. Saj vemo, da je združeno z moževim pijačenjem neredno življenje, zapravljanje premoženja rodbine ter ogrožanje njenega obstanka, grdo ravnanje z ženo in otroki – sami razlogi, ki omogočajo ločitev.« A. Vode, n. d. (1999), 208.

¹⁷⁶ S. Podslapinsky, *Slovenka* (1901), 113.

¹⁷⁷ Kompoljski, Stariši, kaj delate, *Koledar Marijine družbe* (1907), 77–78.

šim ljudstvom.«¹⁷⁸ In: »Alkohol je vsake zakonske in družinske sreče najhujši grobokop.«¹⁷⁹

Poldi Leskovec, ki sicer meni, da je alkoholizem »rak-rana našega naroda, ki se je globoko, le pregloboko zajedla v živelj našega ljudstva – to je strup, ki uničuje počasi, a gotovo in čigar posledice so strašne. Rušijo mir naših družin in predvsem ugonablja našo deco,« in kar »ne najde besed, da dostojno opiše to morje gorja, ki ga poplavi čez družino moževo pijančevanje«, vendar primerja pomanjkljive ženine gospodinjske spretnosti z njim (in tako ustvarja analogijo pregreh med možem pijancem in ženo nemarnico). Primerjava izraža tedanje (?) prepričanje, da je žena v bistvu odgovorna za moževo obnašanje;¹⁸⁰ od nje je odvisno, ali bo moški dober mož in oče ali ne, ali bo rad doma v krogu družine ali ne in bo (še) raje zahajal med (pivske) prijatelje v različne lokale. Gospodinjstvo ni le skrb za red in telesni blagor družine, z gospodinjstvom izraža žena tudi svoj odnos do moža, mu izkazuje pričakovano in potrebno pozornost.

»Če mož pogrēša doma vseh onih ugodnosti, ki jih zahteva njegov stan in katere sme z vso pravico zahtevati od žene v svojem domačem krogu – ugodnosti, ki se sicer zdijo mnogim našim ženam premalenkostne, da bi se pečale ž njimi – potem ni čuda, da mož zanemari ženo in deco in išče razvedrila drugje, seveda vedno v škodo sebi in družini svoji ... Če žena možu postreže z zasmojenim in slabo pripravljenim kosilom, če mu da raztrgane nogavice, če ga pusti, da pohaja zanemarjeno oblečen, če v hiši vlada nered, kakor bi hišo poplavlila povodenj, če pusti svojo deco zanemarjeno in brez vednega varstva in nadzorstva – potem ni čuda, če se mož mračen in siten odtegne domači zmešnjavi in gre sam, da se mu ohlade ušesa, da ne gleda tega babilona v hiši.«¹⁸¹

Kakor pa je ena od največjih pomanjkljivosti gospodinjanskega dela ta, da se delavka-gospodinja pri svojem delu nima neposredno s kom primerjati, tako je nerodno tudi to, da gospodinjci niso povsem jasni standardi in cilji, ki naj bi jih dosegla, če hoče biti pri delu uspešna oz. če se hoče kot tako videti.¹⁸² Sploh si ženske niso bile povsem na jasnem, koli-

¹⁷⁸ A. Vode, n. d. (1999), 75.

¹⁷⁹ N. d., 207.

¹⁸⁰ Tako poroča ena od bralk *Ženskega sveta*: »Bila sem v šoli na Dunaju in profesorica psihologije (bila je privrženka Freudove šole) nam ni mogla nikoli zadosti poudariti: ‚N!a ženi sami je, ali ima raj ali pekel.‘« Nada, Anketa Gospodinjstvo kot poklic, *Ženski svet* (1923), 347–348.

¹⁸¹ P. Leskovec, *Ženski svet* (1923), 86–87.

¹⁸² »Gospodinjstvo se od večine drugega dela razlikuje v treh bistvenih točkah: je zasebno, samodoločujoče, njegovo podoba pa zamegljuje še to, da je vključeno v kompleks hišnih vlog, ki temeljijo na družini in določajo položaj žensk pa tudi položaj gospodinje.« A. Oakley, n. d., 17–18.

ko gospodinjske skrbnosti bo ravno pravšnje, da bodo može resnično zadovoljile in (s tem) priklenile na dom. Splošno sprejeto je bilo,¹⁸³ da je naloga poročene žene gospodinjstvo, in to tudi tedaj, če je opravljala žena kak poklic. Vendar včasih še taka ženina skrbnost ni pomagala – mož ji je uhajal. Na prošnjo za nasvet Ane Marije, bralke *Ženskega sveta*, ki je dajal občasno tudi tovrstne nasvete in odgovarjal na konkretna vprašanja bralk, kako naj si »ohrani trajno moža«, odgovarja Minka Govekar takole: »*Ko bi Te ne poznala, bi odgovorila: Bodi dobra, ljubezniva in skromna; bodi skrbna gospodinja; ne živi preko razmer! Zanimaj se za vse, za kar se zanima Tvoj mož! Bodi mu najboljša prijateljica! Glej, da ostaneš duševno in telesno sveža, potem ustvariš možnost, da si ohraniš moža trajno.*«¹⁸⁴ To bi bil torej običajni nasvet poročenim ženam, ki se ali bojijo, da bodo izgubile moža, ali pa si želijo že vnaprej zagotoviti moževo zvestobo. Toda, kaj svetovati ženi, ki je dobra gospodinja, ki ima celo »vzorno gospodinjstvo«, ki se zna »odrehati vsemu, kar bi le malo presegalo proračun«? Znova je lahko (pre)več za ženske največja ovira; tisto, kar se sicer ponuja ženam kot recept za dober zakon, lahko ne deluje, ima lahko celo povsem nasprotno učinke. In seveda je tudi v tem primeru kriva žena. »*Toda ... toda ... ne pozabi: mladega moža imaš, ki se rad veseli življenja,*« opozarja Govekarjeva svojo znanko Ana Marijo. Gospodinjstvo pa je seveda tako dolgočasno in moreče opravilo: »*Ženi, ki je vedno v gospodinjstvu, je razmeroma lahko, odrekati se temu ali onemu, dočim mož pač razume te žrtve, a jih občuti kot težko verigo, in sicer tem huje, čim večkrat se te žrtve ponavljajo. Sicer je to krivično in za nas žene silno bridko, toda človeško. Poznala sem žene, pri katerih se je prav zaradi njihovih vrlin /poudarjeno v izvirniku/ razbila njih zakonska sreča. Žene, ki jim ni bila nobena žrtev pretežka, ki so vpregle svojo lastno osebo v težak jarem in so vlekale, vlekale /.../ vse njihovo življenje je bilo ena sama žrtev. Pri tem pa so docela pozabile, da sije zunaj solnce in klije življenje. Postajale so čim dalje bolj mračne, godr-*

¹⁸³ Temu se ni upirala niti Angela Vode, ki je sicer svoje življenje posvetila boju za pravice (tudi) žensk, pa je v svoji knjigi *Spol in usoda* zapisala: »Nedvomno je skrb za družino prva dolžnost poročene žene. Žena, ki hoče delati izven doma, mora imeti najprej urejeno pri sebi v svoji družini.« A. Vode, n. d. (1999), 204. Vprašanje, kdo naj opravlja (vsaj) večino gospodinjskega dela v družini, ima že danes najpogostejše enopomenski odgovor: ženska-žena-mati. Če smo imeli zadnje desetletje priložnost opazovati take in drugačne prebuditve in prodore moških v prostore do sedaj tradicionalnega materinskega materinjenja, če se nedvomno spreminja tradicionalna vloga očeta v družini, pa tega za vlogo moža v (tako ali drugačni) zakonski skupnosti ne moremo trditi. Imamo in imeli bomo še več očetov, ki (tudi) materinijo in ki to razglashajo za svojo pravico, nobenega glasu pa ni o moških, ki bi si končno želeli aktivno gospodinjiti oz. tudi na tem področju (morebitnega) skupnega življenja prevzeti svoj delež.

¹⁸⁴ Minka Govekar, Kako privežem moža trajno na dom, *Ženski svet* (1923), 64–64.

njave, stroge. Pregnale so iz svoje hiše solnce in življenje, in pregnale so moža in za njim še otroke.»¹⁸⁵

Vsekakor je Minka Govekar izražala prevladujoče mnenje žensk; ko so v *Ženskem svetu* sredi dvajsetih let pozvali svoje bralke, naj o tem povedo svoje mnenje, so bili odgovori več ali manj ubrani na iste strune.¹⁸⁶

»Udobno stanovanje sliči lepi prazni skledi, vzoren red so pa strogi predpisi, katere napravi žena, in je zato umevno, da to ne obdrži moža doma. V skledi išče mož, kar potrebuje želodec, v stanovanju pa išče okrepčila za dušo. Okrepčila za dušo pa ne more dati žena, katera neprestano toži, je nervozna, jedikuje in venomer pridiga. Prav tako ne naveže moža na dom ona žena, katera zahteva preveliko priznanje za svoj trud, tudi ne s tem, da napravi stanovanje tako lepo, kajti mož ne zna, kam bi stopil, ko ga žena pri vsakem koraku opominja. Vse to ga žene z doma, v kavarno ali drugam, ako že ne more biti vesel, je vsaj v miru.»¹⁸⁷

Med obema vojnama so torej zakonsko skupnost gnali v krizo različni razlogi, ki jih lahko pripišemo zakoncema: od nepremostljive naravne razlike med spoloma, razlike v njunem čustvovanju, interesih, celo morali, kar vse vpliva na različna pričakovanja v zvezi z zakonom, pa tja do najrazličnejših, za zakon pogubnih razvad pri enem ali drugem zakoncu. Pri možu je najpogostejša razvada alkoholizem, lahko bi dodali še kvartopirstvo in vlačugarstvo, pri ženi pa se tako kot njene vrline združujejo tudi njene pomanjkljivosti v gospodinjstvu: ali je žena premalo ali preveč skrbna, varčna in neutrudljiva gospodinja, vse bo lahko delovalo proti zakonski sreči in harmoniji med njo in možem. In sama proti temu ne bo mogla storiti veliko.

Poleg razlogov, ki so v zakoncih samih in na katere lahko bolj ali manj uspešno vplivata, če želita ohraniti zakon, so nekatere avtorice izpostavljale tudi širši družbeni kontekst in iskale vzrok v tem, *»da se sedanji gospodarski sistem maje v temeljih, a ž njim se majejo tudi družabne oblike, ki jih je ustvaril ta sistem. Ena teh oblik je zakonska zajednica, ki je začela izgubljati svojo prvotno obliko takoj, ko je razvoj prisilil ženo, da je iskala sredstev za preživljanje v pridobitnem delu.»¹⁸⁸*

Za razliko od večine žensk, ki so videle enega glavnih, nepremagljivih razlogov večne tragike spolov v naravnem bistvu spolov in ki so raz-

¹⁸⁵ N. d., 64.

¹⁸⁶ Anketa Gospodinjstvo kot poklic, *Ženski svet* (1926), 345–349.

¹⁸⁷ Franja Kršelj, Anketa Gospodinjstvo kot poklic, *Ženski svet* (1926), 345–347.

¹⁸⁸ Angela Vode, Posvetovalnice, *Ženski svet* (1932), 19–21, 47–49.

porejale krivdo za (domnevno) krizo zakona med oba zakonca, so pripisovali moški glavnino krivde (še vedno) ženskam. Eden od ženskih grehov je bila njihova (domnevno) vedno manjša pripravljenost sprijaznjenja z »najbolj naravnim poklicem žene, ki je žena-mati, zvesta družica možu, skrbna mati otrokom«. ¹⁸⁹ Med ženske napake, ki delujejo na moč razdiralno na zakon, so prištevali tudi siceršnjo žensko nevednost oz. »napako, ki je pri naših dekletih tako rekoč v krvi, da namreč na slepo in naivno zaupajo bližnjemu moškemu«. ¹⁹⁰ Torej ženska, ki noče (več) biti (zgolj) žena in mati, poleg tega pa še nevedna, neuka; za moške se argumentacija (tudi še) v obdobju med obema vojnama ni bistveno spremenila: slej ko prej so vztrajali na ideoloških domnevah, da so ženske možem podrejene, da je njihovo naravno in od Boga zaukazano poslanstvo vezano na dom, na gospodinjstvo in materinstvo, da je njihov poklic vzgoja otrok in skrb za telesni blagor vseh družinskih članov, če pa jim usoda ni naklonila zakona in lastne družine, pa naj poskrbijo za lastno eksistenco z delom v sorodnih, ženskam primernih poklicih v smislu »duševnega materinstva«. Za moške je bila zakonska skupnost res v krizi, vendar te krize niso razumeli kot točko možnega prehoda v neko novo kakovost odnosov med zakoncema, ampak zgolj kot grožnjo obstoječemu redu in razmerju moči. Če so ženske iskale in predlagale (lahko zelo) različne načine, nove možnosti, ki bi dali zakonski skupnosti in družini nov zagon, pa so moški vztrajali na ženski krivdi in videli rešitev zgolj v vrnitvi, zaustavitvi procesa, katerega se seveda ni dalo ustaviti. Omenjena trditev drži vsaj za večino slovenskih mož. In ker je bilo pri nas tako malo takih moških, ki bi bili pripravljeni (in sposobni) pogledati razmere tudi z drugih zornih kotov, ne preseneča, da je na primer ženski list *Ženski svet* še leta 1935, desetletja pozneje, ko je besedilo nastalo, objavil eno od znamenitih predavanj T. G. Masaryka, češkega »filozofa in državnika«, »Položaj žene v družini in javnem življenju«.

»V družini ima žena navadno najvažnejše mesto; pravijo celo, da podpira hiši tri vogale. Mož, oče, nima takega pomena. Ko čitamo vsemogoče znanstvene in celo filozofske razprave, naletimo tudi na besedo o ženi in otrocih. Da bi pa kdo pisal o soprogu, možu in očetu, se pripeti redkokdaj ... Kakor jaz gledam to stvar in opazujem družine, moram reči, da ne gre za mater, ampak za očeta. In to kar manjka naši češki družini doma, je oče /poudarila S. Ž. Ž./ Mi moške imamo vse mogoče vzroke in jih ogrinjamo v filozofsko modrost, da se lažje oddaljimo pravemu družinskemu življenju.

¹⁸⁹ Aleš Ušeničnik, *Žensko vprašanje*, *Slovenec* (1930), št. 91, 14.

¹⁹⁰ France Debevec, *Ženska, ljubezen, zakon*, *Ženski svet* (1925), 22–26.

Mož se navdušuje za dom, toda v večina primerih je njemu samemu malo mar zanj. Ko gledam izobražene sloje – o delavskih ne govorim, ker ne živim med njimi – vidim, kako je pri njih prav pravilo, da mož beži od družine. Takoj, ko se naje, gre že v družbo k tovarišem; pravi, da se mora oddahniti, da potrebuje razvedrila, osveženja, pa bo vendar neprestano govoril o družinskem življenju. Komaj pride k družini, pa že gre v nedružinsko življenje – povejmo kar naravnost: v gostilno. Na ta način je možko življenje pravzaprav gostilniško življenje. To je resnica in zato trdim, da potrebuje družina moža in da potrebujejo otroci očeta. Vedno poudarjajo, da je žena že po narodi določena za mater, in proglašajo materinstvo za svetost. Ne rečem, da ni, a tudi očetovstvo je sveto in ne vem, zakaj naj bi bila žena po narodi bolj določena za mater kakor mož za očeta /poudarila S. Ž. Ž./ – obema pripada v družini enak del.«¹⁹¹

Kot je poudaril Masaryk, je zaposlovanje žensk, vstop žensk na trg plačanega dela, pripeljalo do temeljne spremembe v odnosu med možem in ženo; žena ni bila zgolj več družica, postala je konkurentka. Prav prodor žensk na različna delovna področja, ki so veljala po pomoti za tradicionalno moška,¹⁹² je skupaj z izobraževanjem žensk pomenil največjo spotiko in bil najpogostejše obtoževan za propad tradicionalnih vrednot,

¹⁹¹ T. G. Masaryk – P. Hočevár, Položaj žene v družini in javnem življenju, *Ženski svet* (1935), 85–89.

Članek je objavila revija z namenom počastiti avtorjev petinosemdeseti rojstni dan. Sicer pa je bilo predavanje objavljeno že leta 1907 v knjigi *Z amerických přednášek*. V citiranem predavanju je Masaryk izrekel tudi sledeče trditve, pod katere se pri nas še v obdobju med obema vojnama marsikateri možki ne bi podpisal: »Kjer se žena ukvarja z delom izven doma, pomeni, da je duhovno samostojna, in mož mora biti drugačen do nje. Ker mu je bolj enaka, jo mora spoštovati ... Mož je danes /poudarila S. Ž. Ž./ telesno močnejši in je zato umevno, da nekatero delo sploh ni za ženo ... Trdim, ako se ne oziramo na spolne razlike, je žena po razumu in čustvovanju možu enaka. Pri natančnem opazovanju življenja ne vidim razlike med umsko nardarjenim možkim in žensko ter mislim, da je ženska sposobna za vsako delo in vsako učno mesto, takozvano intelektualno ... Pravijo, da živi žena bolj s čustvom kakor z razumom. Jaz tega ne verjamem, to so bajke, čeprav jih ponavljajo znanstvene knjige. Prej bi morali celo reči, da žena nima občutja, če pomislimo, kako ž njo postopamo ... Trdijo, da je ženska zlasti versko bolj čuteča, da je bolj pobožna kakor možki, da je možki bolj razumsko bitje ... Iz družabnega življenja je izločena, mož sedi v gostilni – kaj naj pa reva počne sama ... Kar se tiče javnega življenja, mislim, da je žena upravičena udeleževati se ga v celoti, v gospodarstvu, v politiki, v vsem ... Mi pa enodušno smatramo žensko delo za nekaj, kar se razume samo po sebi ... Kar se tiče političnega življenja, se ga mora žena udeleževati prav tako kakor mož ... Pravijo, da bo naše narodno življenje uničeno, če bodo žene pripuščene v politiko. V Avstriji je 516 poslancev; recimo, da bi bila pri tem polovica žensk; ali bi to pomenilo uničenje naroda? I...! Za vsem tem se namreč skriva tisti stari nazor, da mora žena živeti za moža. Toda žena mora živeti sebi kakor mož in če se združita mož in žena, da živita skupaj, in je ta združitev prava, tedaj živita drug za drugega ... Mi možje imamo pri tem, da živimo javno, premnogo virov radosti, katerih žene ne poznajo. Mož lahko ustreže svojemu hrepenenju po časti, ker ima časten položaj; ali žena, ki nima javnega položaja, ne sme imeti takih in podobnih nagonov? Izključevanje iz javnega življenja jemlje ženi mnogotero in najvišja čustva, pa vendar neprestano poudarjamo, kako je žena čustveno bitje.«

¹⁹² Po pomoti zato, ker večina delovnih področij, poklicev (in celo delovnih položajev) tedaj še ni imela nikakršne tradicije. Je ni mogla imeti, ker se je večina njih pojavila, izoblikovala, specializirala, osamosvojila šele v obdobju pospešenega industrijskega in siceršnjega gospodarskega in družbenega razvoja. Tradicionalna delitev poklicev na moška in ženska je (predvsem) tedaj, v 19. in zgodnjem 20. stoletju,

tudi družinskih. Tako je že davnega 1879. leta *Koledar Marijine družbe* objavil »tožbo starega kmeta«¹⁹³ o »nečedni razvadi, ki se je prijela dandanes po svetu ženskega spola«, ki da »čedalje bolje silijo naprej, nam trgajo iz rok naše pošteno delo, iz ust naš boren kruh«!

»Žena pri ognjišču, mož na polju; žena doma, mož na ptujem; žena pri deci, mož na delu – tako so djali naši dedi, in ta šega še je terdno stala, ko sem hodil nekdanj jaz po mladih nogah. Toda zdaj? Podira se lepi stari red, poderl se bo menda tudi skoro svet.

Poglej z meno nekoliko v domačo ves, vse najdeš narobe in križem! Kmetje, poprej ponosni korenjaki, ki so govorili: »Mi smo mi! Ne gremo menjat z gospodi, – dajo zdaj kmetijo zaporedoma prepisovat na ime svoje žene! Fej, mož na bobnu in žena, virt, je to prav? Nekdanji gospodar – zdaj pri lastni ženi hlapec, ktera mu jesti da, kar hoče, še ga morda izpodi, ako se njej poljubi! Oj reven moški spol! ...!

Ako že nas hudo tlači ženski jarem, kaj pa porečeš k onemu, ki ga imajo nositi gospodje po mestih? Kar sem videl z lastnimi očmi in kar mi je pravil moj Tone, ki že mnogo let cesarja služi, priča, da menda gospe in gospice včasih luna terka. Hočejo se vsega lotiti, vse posnemati, kar pristoji le možem ...

130

Vam to ni narobe in zmešan svet, da bi si pameten človek mislil, da je zašel v kako norišnico? Ako se prepohlevni možje še naprej umikamo in podajamo, istina, pridemo kmalu do tega: mi bomo morali, kitlje ali jenke obleči, otroke zibati, perilo prati, žgance kuhati, hišo pometati, kruh peči, kodle prestri, nogavice spletati, in tudi dolge kite nositi; naše ljubeznive ženice in hčerke pa bodo z nami babeži norce vganjale!«¹⁹⁴

Angela Vode, nedvomno naša najbolj in najbolj artikulirana borka za pravice žensk, je bila tudi med tistimi, ki so menili, da je sodobni zakon zašel v krizo. Strinjala se je s tistimi (predvsem moškimi), ki so videli v ženskah glavne povzročiteljice krize zakona. Bila pa je odločna (in bolj kot ne osamljena) pri trditvi, da so za ustvarjanje občutka brezizhodnosti krize sodobnega zakona krivi predvsem moški. Vznik krize zakona je povezovala najprej z globokimi spremembami v načinu življenja (tako z vsakokratnimi možnostmi preživljanja kot s spremembami v nazorih itd.), ki jim je bila tudi sama priča, nikakor pa ni zanemarjala oz. se ni odre-

bila ideološki pripomoček, s katerim so (se) tako ženske kot moške prepričevali v pravilnost, naravnost siceršnje nepravčnosti na trgu dela.

¹⁹³ Šak., Čujte, čujte možje!, *Koledar Marijine družbe* (1879), 189–192.

¹⁹⁴ N. m.

kla tedaj splošno sprejeti tezi o nepomirljivi, naravni različnosti med moškim in žensko, ki da je vzrok večne »tragike spolov«.

»Morala in običaji so v vsaki dobi odmev socialno-gospodarske ureditve, ki je merodajna za vse ostalo življenje. Tako vidimo, da se sedanji gospodarski sistem mame v temeljih – l...l – a ž njim se mamejo tudi družabne oblike, ki jih je ustvaril ta sistem. Ena teh oblik je zakonska zajednica, ki je začela izgubljati svojo prvotno obliko takoj, ko je razvoj prisilil ženo, da je iskala sredstev za preživljanje v pridobitnem delu. Prej je morala žena molče prenašati trpljenje, poniževanje, nezvestobo, duševno zapuščenost, pomanjkanje radi moškega upravljivosti. Njena gospodarska osamosvojitev pa je bistveno izpremenila njeno stališče napram družini in možu: z materialno neodvisnostjo se je izboljšal tudi ženin pravni in socialni položaj ter vzbudil v njej spoznanje, da je samostojen človek. To spoznanje je povzročilo v sožitju zakoncev notranji prevrat, ki se javlja v spremembi medsebojnih odnosajev. Kajti danes tvorita zakonsko zajednico dva povsem samostojna človeka, danes zahteva tudi zase žena iste pravice, kot jih ima mož. Ta nova situacija je prinesla v zakon mnogovrstne konflikte, ki izvirajo v veliki meri iz dejstva, da se mož ne more živeti v novo miselnost, katero povzroča notranje preoblikovanje človeškega sožitja. Marsikdaj hoče mož še nadalje ohraniti svojo dosedanja vlogo neomejenega gospodarja, kateremu je prijala ženina brezpravnost, često se hoče celo okoristiti z ženinim zaslužkom. A danes žena ni več ono pasivno bitje, ki molče prenaša, temveč si skuša pomagati, išče izhoda, ugodno rešitev konflikta.«¹⁹⁵

Zakonske posvetovalnice ali kako rešiti zakon

Angela Vode je na začetku tridesetih let 20. stoletja poročala o novih možnostih in priložnostih, ki jih ponujajo razrvanima zakoncema praktični načini uporabe najsodobnejših (predvsem iz Freudove psihoanalitične šole izpeljanih) spoznanj o človeški duševnosti: do tedaj pri nas še ne poznano možnost pomoči pri reševanju najrazličnejših zakonskih težav, ki so jo začele ponujati različne posvetovalnice.¹⁹⁶ Še posebej bi bile koristne zato, pravi Angela Vode, ker »prizadete osebe navadno ne sodijo nepristransko, zato bi bila potrebna tu tretja oseba, ki bi lahko stvarno raz-

¹⁹⁵ A. Vode, *Ženski svet* (1932), 19–21, 47–49.

¹⁹⁶ Lahko bi sicer govorili o tem, da so imeli vlogo zakonskega svetovalca v prejšnjih časih predvsem duhovniki; spovednice so bile zaupne klečalnice, v katerih je marsikatera žena iskala uteho, nasvet in spodbudo za svoj (morda) žalostni zakon. Civilnih in strokovnih služb, ki pa bi bile namenjene prav temu, da nudijo osebno neprizadeti, nepleteni strokovnjaki strokovno pomoč zakoncema, ki sta zašla v stisko, pa pri nas še nismo imeli.

členila dejstva in pokazala izhod iz težkega položaja». ¹⁹⁷ V svojem članku, objavljenem v kar dveh delih v *Ženskem svetu*, je poročala o avstrijski izkušnji, natančneje o dunajski posvetovalnici, ki jo je po idejah Alfreda Adlerja ¹⁹⁸ ustanovila in vodila Zofija Lazarsfeld. ¹⁹⁹ Po izkušnjah omenjene posvetovalnice (*»duševne posvetovalnice – Seelenberatung«*) so bile glavne stranke ženske, največkrat tiste, ki so bile poročene.

»Pritožbe poročenih so večinoma sledeče vrste: odtujenje moža od družine, nezvestoba, ljubosumnost, alkoholizem, prepiri med možem in ženo vsled premajhnih dohodkov, preveliki izdatki za potrebe moža. Vedno pa se izjavlja želja, pridobiti moža nazaj. Mnogo je takih, ki trdijo, da imajo odpor proti spolnemu občevarju, a nazadnje se izkaže, da se boje ponovne nosečnosti vsled pomanjkanja, dedne obremenjenosti. Mnoge se boje zato zanositi, ker mož med nosečnostjo slabo ravna ž njimi, in često je prva beseda žene, pri kateri se ugotovi, da je noseča, vzklík: ‚Kaj bo rekel moj mož!‘ Koliko tragike je v takem ‚bлагослову!‘» ²⁰⁰

Glavno oviro ustanavljanju tovrstnim *»duševnim posvetovalnicam«*, ki bi jim bilo treba dodati še posebne *»pravne posvetovalnice«*, prav tako tudi za zakonce, (tudi) pri nas, vidi Angela Vode v majhnosti prostora; nedoseganje potrebne kritične mase ruši oz. onemogoča enega najpomembnejših elementov tovrstnih služb: anonimnost. ²⁰¹

Tudi na Dunaju so imeli prav zaradi nezaupanja ljudi v zmožnost ohranjanja tajnosti njihovih zgodb in težav znotraj tovrstnih ustanov pri ustanavljanju omenjene posvetovalnice težave. *»Duševna posvetovalnica«* Zofije Lazarsfeld je tako začela delovati z nasveti v pisni obliki, kajti *»marsikje se je skazala potreba, da so odprli najprej v kakem listu rubriko za odgovore onim, ki so se pismeno obrnili na posvetovalnico«*. V svojem, v časopisu objavljenem povabilu, oglasu, s katerim so vabili nasvetov potrebne, naj jim pišejo, so poudarjali še danes delujoči, šarem tovrstne oblike

¹⁹⁷ A. Vode, n. d. (1999), 214.

¹⁹⁸ Alfred Adler (1870–1937) je bil avstrijski psihiater, filozof, ki je osnoval psihologijo osebnosti (individualno psihologijo). Na primer od S. Freuda se je razlikoval v tem, da je razlagal duševne motnje kot posledico pomanjkljive zadovoljitve nagona po uveljavljanju.

¹⁹⁹ Zofija Lazarsfeld je bila tudi avtorica knjige *Wie die Frau den Mann erlebt (Kako žena doživlja moža)*, iz katere je Angela Vode črpala tudi glavne informacije in ideje o zakonskih posvetovalnicah. Z. Lazarsfeld omenja dve bistveni značilnosti sodobne zakonske zveze, ki ju ima za glavni povzročiteljici krize zakona, *»prvič gledanje bistva spolnosti kot neki okorel, nespremenljiv princip, in drugič mnenje o manjvrednosti ženske vloge v spolnem žufljenju«*. A. Vode, *Ženski svet* (1932), 47.

²⁰⁰ N. d., 20.

²⁰¹ *»Pri nas, kjer se skoro vsi med seboj poznamo, bi bila te vrste posvetovalnica mogoča le v pisni obliki. Posvetovalnica na podlagi osebnega razgovora bi bila mogoča predvsem v obliki, ki ima zdravniško-posvetovalni značaj in bi služila rasni higieni in lažanju socialne bede,«* pripiše Angela Vode ob koncu svojega prispevka o posvetovalnicah. N. d., 49.

svetovanja. »*Pomen pismenega razgovora s posvetovalnico je zlasti v vrednosti za splošnost. Kajti ne samo oni, ki išče nasvet, marveč tudi vsi, ki čitajo, se lahko marsičesa nauče, kar jim je bilo doslej neznano.*«²⁰²

Omenjena praksa svetovanja v obliki časopisnih odgovorov na vprašanja bralcev in bralk, tudi o izrazito osebnih stvareh, se je začela pri nas počasi uveljavljati prav v obdobju med obema svetovnima vojnama, s prvimi poskusi že v dvajsetih letih prejšnjega stoletja.²⁰³ Že na začetku sta se pokazala dva ključna problema, dve ključni pomanjkljivosti, ki ju lahko ima tovrstno svetovanje; na prvega je opozorila že sama Angela Vode, pri čemer je imela nedvomno v mislih realno stanje pri nas: anonimnost tistega, ki za nasvet prosi. Naj samo spomnimo na že citirano besedilo, ko neka bralka sprašuje uredništvo *Ženskega sveta*: »*Kako /naj/ privežem moža trajno na dom?*«²⁰⁴ Vprašanje je vsekakor delikatno, še mnogo bolj neprijetno pa (običajno) je, če prebere ženska (ali moški), ki potrebuje tovrstni nasvet, v osrednji ženski reviji sledeče besede: »*Ko bi te ne poznala, bi odgovorila /poudarila S. Ž. Ž./ ...*« Res je, da je bil tedaj pri nas krog (v obravnavanem primeru) žensk, ki bi na ta način iskale in pričakovale nasvet za svoje intimne težave (tudi) v zakonu, majhen, zato so se ženske med seboj skorajda morale poznati. Razpravljanje o težavah in siceršnji krizi zakonske skupnosti, o položaju ženske in moškega v njej itd. pač niso bile teme, s katerimi bi se na tak, artikuliran in (celo) javen način ubadale tedanje povprečne ženske²⁰⁵ (in moški). Druga zagata, poleg nezmožnosti ustvariti (pre)potrebno anonimnost tako spraševalca/-ke kot svetovalca/-ke, pa je bila povezana s kvalificiranimi svetovalci. Kdo naj bi bil pravzaprav tisti, ki lahko svetuje ženski, ki meni, da je njen zakon pred razpadom? V avstrijskem primeru »*duševne posvetovalnice*« so bili to šolani zdravniki in zdravnice, ki pa so imeli dodatna, nova znanja s področja individualne psihologije, psihoanalize. Sami sebe so imenovali psihologe. Na primer Zofija Lazarsfeld zahteva od vsakega, ki naj bi deloval v tovrstni posvetovalnici, strokovna znanja, poleg tega pa mora strokovnjak, »*predno se odloči, dajati drugim nasvete !...! dobro poznati člove-*

²⁰² N. d., 49.

²⁰³ Tudi na tem področju nosi pri nas zastavo *Ženski svet*, ki je včasih eksplicitno, še pogosteje pa posredno odgovarjal na različna, najpogosteje povsem praktična vprašanja bralk. Vendar moramo tovrstno občasno in (predvsem) nenačrtovano početje razumeti bolj kot izjemo v uredniški politiki, kajti tovrstne oblike svetovanja so si pridobile svoje stalno mesto v revijah in časopisih šele kasneje, po drugi svetovni vojni.

²⁰⁴ Besedilo, odgovor na vprašanje je bilo objavljeno v *Ženskem svetu*, pomladi leta 1923, na straneh 64–65.

²⁰⁵ V povprečju je Slovenka med obema vojnama še vedno živela na podeželju, se bavila s poljedelstvom in vsekakor ni bila naročnica posebne ženske revije. Še prav posebno pa ne *Ženskega sveta*, revije, ki ni nikoli skrivala svoje liberalne(-jše) usmeritve.

kov milije, njegove odnose do ljudi, zlasti pa njegovo duševno strukturo. A to mora spoznati intuitivno ter na podlagi analognih sklepov, ne vsiljivo in pedantsko. Treba je dobro poznati tudi dobo, v kateri živimo, kulturni milije, zlasti pa celotno seksualno atmosfero, saj vemo, da tvori spolnost važen del človeškega življenja.²⁰⁶ Pri nas je bilo tovrstnih strokovnjakov in strokovnjakinj, ki bi uvideli nujnost tovrstnega strokovno-svetovalnega dela, tedaj izredno malo. Res smo imeli tudi pri nas že kar nekaj zdravnic,²⁰⁷ med njimi pa se je javnemu delu posvetila na primer doktorica Eleonora Jenko-Groyer,²⁰⁸ ki je v desetletjih (posebej v tridesetih letih) med svetovnjima vojnama objavila vrsto poljudnih strokovnih člankov v *Ženskem svetu*.²⁰⁹ Sicer pa so si v *Ženskem svetu* pomagali zapolniti strokovno praznino tudi tako, da so pozvali v svetovalni krog kar bralke, pač po načelu več glav več ve. Tako lahko sledimo odgovorom in replikam na odgovore bralk na različne velike teme, za katere se je uredništvu zdelo potrebno odpreti širšo razpravo. Med tovrstne teme so spadali (seveda) tudi gospodinjstvo²¹⁰ in moški.²¹¹ Kot prvo (pra)obliko časopisnega oz. revialnega svetovanja, ki je danes še kako poznano (in ima v veliki meri svoja najboljša leta že za seboj), moremo torej prepoznati kar medsebojno svetovanje (bolj ali manj) razgledanih in izkušenih žensk. Da pa je bilo to v resnico mogoče, da so lahko dajale druga drugi (relativno) dobre in (predvsem) uporabne nasvete, je pripomoglo tudi to, da so ženske (skoraj po

²⁰⁶ A. Vode, *Ženski svet* (1932), 48.

²⁰⁷ Tako je bilo v letih pred izbruhom druge svetovne vojne med zaposlenimi zdravniki v ljubljanski ženski bolnici in porodnišnici za okoli desetino zdravnic; »med 297 zdravniki, ki so v tem času delali v bolnišnici kot stažisti, volonterji, sekundariji in asistenti, je bilo 29 zdravnic, torej nekako 10 %,« pravi Poročilo o ginekološkem in porodniškem delu v l. 1920–1936, *Ženski svet* (1937), 206–207. Po podatkih, ki jih je uspeła zbrati O. G. za Dravsko banovino leta 1937, je bilo pri nas 40 zdravnic, od katerih »jih vrši samo 15 privatno prakso. Med njimi je 5 zobozdravnic, 5 splošnih zdravnic, 1 specialistka za ženske bolezni, 1 za kožne, 2 za otroške bolezni, 1 za rentgenologijo, 3 zdravnice še niso začele prakticirati, 2 zaradi specializacije.« O. G., *Ženski svet* (1937), 200.

²⁰⁸ Prva diplomirana slovenska zdravnica je bila že omenjena Eleonora Jenko, »hčerka g. dr. L. Jenka in g. pe Terezine Jenko v Ljubljani«, kasneje poročena Groyer, ki je že leta 1902 opravila na peterburški medicinski fakulteti medicinski rigoroz, in to, kot ponosno poroča *Slovenka*, »z odliko /poudarjeno v izvirniku/. Beležke, *Slovenka* (1902), 156.

²⁰⁹ Naj naštejemo le nekaj njenih člankov v *Ženskem svetu*: *Žena v poklicu in zdravstveni vidiki* (1932), *Vitamini v prehrani in bolezni* (1933), *Zakon (brak) v krizi* (1933), *Družina v bodočnosti* (1934). Pripišemo pa ji verjetno lahko tudi katerega od člankov iz različnih svetovalnih rubrik *Ženskega sveta*, zbranih pod naslovom Izvestja, posebno tistih pod podnaslovi *Higiena* in *Materinstvo*, ki jih je revija uvedla že na začetku izhajanja leta 1923.

²¹⁰ Ena od tudi tako obdelanih tem iz sveta gospodinjstva je bila na primer povezana z vprašanjem, ali je tudi gospodinjstvo poklic, ki so ga razreševali/-e v letniku 1926.

²¹¹ Kot odgovor na vrsto različnih vprašanj v zvezi z zakonskimi problemi oz. s problemi, ki so jih imele žene z možmi in podobnimi, je *Ženski svet* posvetil na primer leta 1930 decembrsko številko moškim (predvsem skozi žensko perspektivo), leta 1931 pa so izvedli celo posebno anketo, v kateri so anketiranci odgovarjali na vprašanje *Kakšnega moža si želi sodobna žena*. Velikim temam je bila posvečena tudi anketa *Važno žensko vprašanje*, posvečena abortusu, iz leta 1936.

pravilu) pripadale sorodnim socialnim okoljem in (paradoksalno) da so se med seboj poznale ali se vsaj po izkustveni in nazorski podobi med seboj prepoznavale.

Ljubezen – znova

V razprave o krizi zakona, družine in siceršnjih odnosov med spoloma so avtorice in avtorji vpeljali tudi vprašanje ljubezni in še posebej spolne ljubezni. »Spolna ljubezen« ali zgolj »seksualni nagon« – tema, ki je bila očitno tabuizirana in ki so se je (redke) avtorice in (redki) avtorji lotevali z nemajhnim občutkom zarotništva.²¹² Prva, ki je začela s to problematiko, je bila prav (tedaj še) tržaška *Slovenka*, ki si je v svojem programu zadala rušenje »tradicije in predsodkov« kot ostankov dobe, ki »je zastarela in se je morala umakniti, ko so nastale druge, docela nove razmere«.²¹³ Kot uvod v razpravo o »ljubezni« je objavila *Slovenka* še pred koncem 19. stoletja članek Etbina Kristana,²¹⁴ ki ga je ta sicer prvotno objavil v avstrijski reviji *Dokumente der Frauen*²¹⁵ z naslovom »Pristna ženska potrebuje ljubezen za življenje«. V članku E. Kristan dokazuje, kako bi se morala prav »baš ljubezni potrebna žena z vsem svojim zanimanjem udati pravnemu boju žena in kar največ možno pomagati, da se današnje neznosno borne razmere nadomestijo s pametnimi odnošaji«. V boj žensk za »popolno emancipacijo, za neomejeno pravo ženske« spada tudi boj za ljubezen, ki mora vladati med zakoncema, ljubezen, ki je plod obojestranske seksualne privlačnosti in duševne skladnosti. »Njej /ljubezni/, ktero ima človeški rod zahvaliti za svoj obstanek, njej, ki ustvarja v življenju najblaženejše užitke in najbolestnejše muke ...« Zakon, ki ga »država in cerkev kot predstojnici družbe poznata«, po njegovem nima veliko skupnega z ljubeznijo, »kajti niti se ne more trditi, da bi bil zakon živi vir ljubezni, niti da bi bili

²¹² V obdobju pred prvo svetovno vojno je bil temu primeren tudi jezik: prej ko ne okoren in (zato) mestoma nejasen, celo nerazumljiv.

²¹³ Pro domo, *Slovenka* (1900), 24. Da se namerava uredništvo te začrtane poti tudi držati, da se ne namerava ustavljati ob domnevnih spotikljivostih, o katerih se ne spodobi javno (ženski pa tudi privatno ne) govoriti, potrjuje tudi pripis na koncu Programa: »Poudarjamo pa še posebej, da Slovenka ni namenjena mladini, marveč zrelemu in razsodnemu občinstvu /poudarjeno v izvirniku/ ...«

²¹⁴ Politik avstrijske socialdemokracije, do leta 1914 voditelj JSDS, urednik slovenskih delavskih listov, na primer tržaške *Edinosti*.

²¹⁵ Očitno je imel članek svojo težo in potrebno aktualnost, kajti ponatisnili so ga še v nekaterih drugih avstrijskih časopisih, med njimi v *Frankfurter Zeitung*.

²¹⁶ Etbin Kristan, Pristna ženska potrebuje ljubezen za življenje, *Slovenka* (1899), 441–443.

²¹⁷ Ker je avtor zastavil svoj članek kot polemiko z neimenovano nasprotnico ženskega gibanja, sicer avtorico naslovnega stavka in urednico Ivanko Klemenčič, je moral kot pojasnilo dodati: »Nikakor pa se ne strinjam s tem, da bi se imela trditev tako umevati, da bi ženska potrebovala samo /poudarjeno v izvirniku/ ljubezen, iz česar bi sledilo, da se ji ni treba brigati za nobeno drugo stvar na svetu in iz česar se res izvaja lažnivi nauk o naravnem poklicu ženske kot hišne mamice«. N. m.

zakoni, ki so dandanes v navadi, proizvod ljubezni. Priznava se sicer zakon, trpe se, razmere, vzdržujejo se maitrese, toda ljubezen? Smešno! Možu izbijo oziri njegovega gmotnega obstanka sanjarije iz glave, deklici pa že njeni stariši vravnavajo pamet.»

Svojevrstno polemiko pa je začela Danica z že omenjanim prispevkom *Svobodna ljubezen in zakon*, objavljenim v *Slovenki* leta 1900. V njem se je med drugim zavzela za obojestransko ljubezen med zakoncema, ki da edina daje legitimnost njuni zvezi, in za možnost »svobodne ločitve«, v kolikor se izkaže, da sta bili njuna izbira in odločitev za zakon napačni, »kajti zakon, v kojem zakonca ne harmonirata, ni več zakon«. ²¹⁸ Dober zakon pa vključuje tudi »ljubezen, katere bistvo sestoji iz harmonije duš in teles«. (Za ženske) je torej postala »(spolna) ljubezen« nujna sestavina dobrega zakona oz. so jo avtorice v *Slovenki* zagovarjale v nasprotju z (očitno pogostejšo) prakso »ekonomičnega stališča« do zakonske zveze. Ženske so zahtevale, bolj ali manj med vrsticami, od moških spoštovanje njihove individualnosti, da jih priznajo tudi kot spolne in ne zgolj kot delovne partnerice. V besedišču žensk je postala ljubezen paravan, za katerega so ženske skrile (tudi pred seboj) izrazito feministično zahtevo po priznanju lastne enkratnosti, individualnosti in (tudi) seksualnosti.

Moški so se na to, bolj ko ne nezavedno, sporočilo odzvali pričakovano rezervirano, »razumarsko«; avtorja, ki ju navajamo, sta ubrala vsak svojo pot: prvi se je lastni vpletenosti izognil tako, da je povzel besede druge ženske, v tem primeru zdravnice, drugi pa je Daničine zahteve zavrnil kot tuje, (in zato) nam in našemu narodu nevarne. Prvi, ki je prispeval svoj, zgolj pogojno, moški delež k razpravi o spolnosti in spolni ljubezni v *Slovenki*, je bil Dragotin Lončar. ²¹⁹ V svojem dolgem, iz petih nadaljevanj sestavljenem besedilu povzema »nazore dr. El. Blackwollove, angleške zdravnice«, ²²⁰ ki jim na koncu doda svoje misli: »Spolno razmerje

²¹⁸ Danica, *Slovenka* (1900), 2–4.

²¹⁹ Dragotin Lončar, O spolni vzgoji, *Slovenka* (1900), 10–13, 38–40, 73–75, 92–95 in 126–129.

²²⁰ Zdravnica Blackwollova je bila očitno zagovornica tedaj zelo popularne teorije o »konservaciji energije«; prvo pravilo te teorije govori o tem, da ima telo na voljo določeno količino vitalne energije, ki se različno razporeja od organa do organa ali od ene telesne funkcije do druge. To pomeni, da lahko človek razvije kakšen organ, zmoglost, telesno funkcijo le na račun nekih drugih. Ker so bile v različnih življenjskih obdobjih prioritete različne življenjske naloge, je bilo treba energijo primerno usmerjati oz. preprečevati njeno nesmotno porabo. In ker je veljala prav seksualna energija za eno najmočnejših, je bilo treba prav »kultiviranju« te nameniti največ poudarka. Avtorica se je zavzemala za »krepost«, predvsem jo je primanjkovalo moškim (kajti »vsi navedeni pojavi jasno pričujejo, da ni izvrševanje spolne funkcije neobhodno potrebno za naše zdravje, da morejo ljudje vsake starosti živeti zdravi brez nje in da bi mladini zelo koristilo, ako bi tako živela«), čeprav je bila prav za ženske značilna večja čutnost (»Da se spolni nagon da podrediti naši višji prirojenosti, ki izpreminja navadni živalski nagon v mogočno človeško silo, to nam dokazujejo žene. Mnogo žen živi stalno krepostno življenje, kljub vsemu mnogo silovitejšemu notranje-

ima globok pomen za razvoj naroda, za njegovo duševno in telesno silo, za njegov značaj, njegove zmožnosti. Ako je kako vprašanje narodno, je predvsem spolno, in zlasti velja to za male narode. Spolno vprašanje je vprašanje malega naroda.»

Slavoljub Podslapinsky,²²¹ ki se je odzval neposredno na Daničin članek (*Svobodna ljubezen in zakon*), razglša njeno zahtevo po obojestranski (tudi) spolni privlačnosti in ljubezni med zakoncema kot prvemu pogoju zakonske sreče za prenapeto. Po njegovem je treba iskati trdne temelje zakonske skupnosti drugje, v drugih in drugačnih kvalitetah bodočih zakoncev: *»Ako pa skleneta medsebojno zvezo za življenje dva pametna, normalna človeka, ki sta si približno jednaka po svojih letih, po svojih nazorih, po svoji omiki, ki vrhu tega spoštujeta jeden drug drugega – ako stopita v zakon dva taka človeka z namenom, drug drugemu pomagati nositi pezo življenja in si medsebojno lajšati bolečine, tedaj je gotovo, da bode ta ona živela mirno in zadovoljno življenje.«* Avtor postavlja nasproti Daničini zahtevi po večjem pomenu duševne in telesne skladnosti in pripadnosti med zakonskima partnerjema »racionalnejši« poglobljen pogled na zakonsko skupnost kot predvsem ekonomsko zvezo. Najpozitivnejše čustvo, ki ga (lahko) občutita zakonca, je zadovoljstvo, nikakor pa ni cilj zakona *»ona brezmejna sreča, o koji sanjajo neumni romanopisci, mešajoč s proizvodi svoje bolne fantazije glave neizkušene mladine«*. Novodobne (predvsem) ženske ali celo deklinške zahteve in pričakovanja v zvezi z »več ljubezni« v zakonu in med zakoncema pripisuje Podslapinsky inozemskim, duhu našega naroda tujim vplivom; *»samo posledica nebrojno prečitanih romanov, v katere polagajo nervozni pisatelji naše dobe svojo bolno fantazijo«*. Še toliko bolj je našemu »nepokvarjenemu« narodu tuja Daničina zahteva po možnosti ločitve zakona, ki ni izpolnil pričakovanj.²²²

mu nagonu. Spolni čut je pri ženskah kot duševni nagon močnejši nego pri moških. Potrebe žen so večje nego potrebe mož, žene bolj koprne po tem, da misli na nje oni, ki ga ljubijo ... Žensko srce čuti nenasitno potrebo ljubezni. Ako to njeno ljubezen onečastimo in oropamo visokega namena, ako je ženo predmet njene ljubezni varal, po tem postane žena zapreka človeškega napredka.«). Po teoriji »konservacije« je za ženske namreč značilno oz. izhaja iz njihove biologije, da je njihova reproduktivna funkcija najpomembnejša, afiniteta teh organov do energije pa zelo visoka (seveda na račun drugih organov oz. telesnih funkcij, še posebno na račun tistih, povezanih z ženskim intelektom).

²²¹ S. Podslapinsky, *Slovenka* (1901).

²²² Avtor posveti problemu tujih vplivov na naš narod kar nekaj odstavkov in med tovrstne domnevno kvarne vplive vključi tudi človekove pravice (termin, ki se tedaj v našem tisku malokrat pojavlja), na katere pa se sklicujejo zagovorniki civilne poroke, ko zahtevajo pravico do razveze zakona. *»Naš narod je v svojem bistvu dober in v obče nepokvarjen. Kolikor pa je pokvarjen, pokvarjen je vsled upliva tujstva. Zato vidimo, da je naš narod tam najboljši, kjer pride najmanj v dotiko s tujstvom. Zato je glavna naša dolžnost, da naš narod varujemo pred vplivi tujstva ... Mi vidimo, kako hote pod krinko človekovih pravic zanesti v družbo nago nemoralno, trdeč, da treba človeka osvoboditi vseh vezi ... Ali je možno, da se mi ogrevamo za tako*

Idealni moški

Kakšen pa je bil oz. kakšen pa naj bi bil moški po meri ženske 20. stoletja? Sredi 19. stoletja je sam Slomšek v *Slovenskem prijatelju*²²³ spominjal može na njihovo »čast in oblast« z naslednjimi besedami: »Mož je glava ... Mož je glava žene, kakor je Kristus glava cerkve ... Kakor je pa cerkev Kristusu podložna, tako naj bodo tudi žene svojim možem v vsih (pravičnih) rečeh ... Velika je imenitnost moža; on je namestnik božji. Kar je cesar celi državi, je gospodar svoji hiši, kar je fajmošter celi duhovniji, je mož svoji družini.« Žene²²⁴ pa je opominjal, da imamo dve »materi, katerih pozabiti ne smemo: prva je Eva, ki nas je vse nesrečne storila; druga mati nam je Marija, po kateri nam je izveličanje došlo. Dvojne matere tudi v sedanjih časih imamo: dobre matere sreče – hudobne matere vsake nesreče za ljudi, za rodovino, za sosesko, deželo in za našo sveto cerkev ... Pošteni zakonski ženi sedem zvezd glavo opleta: 1. pobožnost, 2. ljubezn zakonska, 3. zvestoba, 4. postrežnost, 5. materna skerb, 6. lepa zastopnost, 7. poterpežljivost.« Ob dolžnostih pa imajo žene tudi posebno moč, ki izhaja iz tega, »ker je Marija satanu glavo sterla, žene lahko vse premagajo« in »trojno mogočno orožje«, katerega naj s pridom uporabljajo, da bodo svoje dolžnosti lahko izpolnile: »1. Prošnje. Opominjajte, poprosite moža ... 2. Solze. Razjokajte se nad možem ... 3. Molitve. Molite za hudobnega moža ...«²²⁵ Razmerje med gospodarjem, ki vlada, in podložnikom, katerega edino orožje so prošnje, solze in molitev, se kaže kot večno, od Boga dano.

Sicer pa bi lahko strnili dolžnost »keršanske žene [...]/ do moža [...]/ v tem, da je žena svojemu možu podložna. Bog sam jo je v to obsodil.«²²⁶ Po Slomšku so dolžnosti žene mnogovrstne: prva (seveda) »do Boga«, druga »do moža«, tretja »do otrok«, četrta »do družine«, peta »do soseske«, šesta »do vbogih« in sedma »do svoje domačije«; vsaki se Slomšek prav izčrpno posveti. Pri obravnavi dolžnosti moža je neprimerno krajši. »Možem ne bom veliko govoril,« pravi Slomšek, »kratko pa dobro vam postavim petero verlih možev pred oči, kakor petero živih izgledov možkega djanja in zaderžanja.« Dolžnosti moža so: 1. služba Bogu, ki jo ilustrira z Noetovim zgledom; 2. dolžnosti moža do žene, katerih »vas uči poterpežlivi Job«; 3. dolžnost do otrok, ki jo uči »stari Tobija«; 4. dolžnost do poslov oz. razširjene dru-

kulturo, za tako svobodo, za take človekove pravice, kakor se nam ponujajo od tujstva, od zapada? Ne in ne!» N. d., 111–112.

²²³ A. M. Slomšek, Poduk za može in vdovce, *Slovenski prijatelj* (1860), 41–48.

²²⁴ A. M. Slomšek, Poduk za zakonske žene in vdove, *Slovenski prijatelj* (1860), 35–41.

²²⁵ N. m.

²²⁶ G. Jakelj, *Slovenski prijatelj* (1863), 561–564.

žine, ki jo uči »evangeljski Stotnik«; 5. dolžnost do sosedov, katere učitelj naj bo »pravični Abraham«; nato pa Slomšek doda še dve dolžnosti: dolžnost do domovine in »zvestobo stanu«. Mož je ženi dolžan tri stvari, kajti tudi »zakonski stan, najstarejši, ima trojni namen«, pravi Slomšek in jih našteje: »a) Pomoč. *„Ni dobro človeku samemu biti; naredimo mu pomočnico (pomoč), njemu enako.“ ... b) Reja otrok. Rastite in množite se ... Sveta naj bo zakonska postel; jo oskruniti, se otrok braniti, zakon rani. Ženi nezvest zakonsko srečo umori ... c) Ovarvanje greha. „Zadel nezderžnosti naj ima mož svojo ženo in žena naj ima svojiga moža ...“ Možu pa ni vse dopuščeno ... Zakonska čistost tirja zakon le v namenu zaroda dopolniti, zakonske pravice ne prepogosto, ne o ženskem času, ne v pijanosti terjati ... Kako lepa podoba zakona je zveza Kristusa in svete cerkve!»²²⁷*

Kakor pa se je stoletje stekalo v svoj konec, toliko več nians (in ne morda radikalnih drugačnosti) se je pojavljalo ob sicer še vedno prevladujočem mnenju, da mora biti mož tisti, ki »nosi v družini hlače«. Počasi so se krepila razmišljanja, da morda v zakonski skupnosti le ne gre več (toliko) za to, kdo bo vladal in kdo bo podložen, ampak za drugačna (čeprav lahko še vedno hierarhična) razmerja. Da je bil proces oblikovanja dvoma v domnevno večna in od cerkve zagovarjana razmerja med zakoncema, resnično počasen in ne vedno premočrten, smo že opozorili zgoraj, ko smo omenjali, kako se je ideal žene-gospodinje, katere najpomembnejša naloga je prav zadovoljevanje najrazličnejših potreb moža, ohranjal tudi v obdobju med obema vojnama. Vzporedno s spreminjanjem pričakovanj (predvsem, a ne vseh) žensk glede bodočega zakona in družine so se spreminjala tudi pričakovanja glede moža; če naj se spremeni tradicionalni zakon, ki se je tako rekoč po splošno sprejetem mnenju znašel (vsaj) v času med obema vojnama v hudi krizi, se morajo, po mnenju žensk, spremeniti (tudi ali predvsem) moški.

»Čim bolj se zaveda današnja žena svojega jaza, svoje lastne osebnosti, tem večja je njena želja uveljaviti se v množici bitij kot samostojna osebnost. Seveda pa ji bo vedno težje najti odgovarjajočega druga in sreče v zakonu v dobi, ko je ostala naša moška generacija po svoji mentaliteti, vzgoji in nazorih o ženi in zakonu še daleč pod zahtevki sedanjega časa. Naši možje so bili od svojih mater in sester razvajeni. Po spolu so uživali že v domu nekaj privilegij. Smatrali so se za vladajoče, dočim so od žene zahtevali podložnosti, vdanosti, požrtvovalnosti in v zakonu absolutne podrejenosti. Ko se žena poroči, ji ostane po njihovem mnenju le še skrb za udobnost moža, deco in dom.

²²⁷ A. M. Slomšek, Poduk za zakonske žene in vdove, *Slovenski prijatelj* (1860).

Če se pri nji pojavijo še kakšne druge zahteve, že ni več dobra mati, skrbna žena, odreka se ji vsa ,ženskost' in je obsojena. Vendar pa vse to ne more biti današnji ženi, ki pozna tudi samo sebe, edina zadostitev.»²²⁸

Nič več ni bilo dovolj, da žena moža sploh ima, da jo je (bil) pripravljen poročiti in jo vzdrževati, ženske vedno pogosteje pričakujejo od moža povsem določne (staro-nove) kvalitete. Devet od desetih (deseta je namreč izpoved moškega) izpovedi žensk, ki so se leta 1931 odzvale na povabilo *Ženskega sveta*,²²⁹ da so odgovorile na vprašanje, kakšnega moža si želi sodobna žena, nam razkriva tako predstave (teh) žensk o njihovih idealnih pa tudi realnih moških. Idealna podoba moškega, ki si jo je ženska ustvarila, je bila plod različnih, bolj ko ne nerealnih predstav ali celo vzorov/-nikov, (pričakovano)²³⁰ najpogosteje iz sveta literature: »Ustvarila sem si podobo tega ali onega pisatelja po njegovih delih, predočila sem si njegovo sliko tako dovršeno,« pojasnjuje Ignota.²³¹ Različni literarni junaki so (bili) sestavni del teh idealnih podob. »Pred očmi mi lebde moški liki, kakor jih srečujemo v nordijski literaturi,« je zapisala Andreja-Vera.²³²

Vsaj polovica v anketi sodelujočih žensk je navedla kot najbolj zaželeno lastnosti bodočega moža: spoštovanje in upoštevanje ženinega mnjenja, skrb za družino in aktivnejše spolnjevanje očetovskih dolžnosti, izobraženost in siceršnja razgledanost bodočega moža in (seveda) ljubezen do žene, vključno z izkazovanjem tega čustva, sicer (ne zgolj po mnenju sodelujočih žensk) najpomembnejšega elementa zakonske zveze. Morda presenetljivo pogostne so bile zahteve žensk po možatosti potencialnega izbranca. Le malokdaj so ženske eksplicitno zahtevale od moža njihovo: vernost (dvakrat), delavnost (dvakrat), zvestobo²³³ (enkrat), obvladova-

²²⁸ Ignota, Anketa Kakšnega moža si želi sodobna žena, *Ženski svet* (1931), 149.

²²⁹ Anketa Kakšnega moža si želi sodobna žena, *Ženski svet*, 84–85, 114–116, 148–150, 233–236, 272, 336–337. »Sprožili ste naravnost pereče vprašanje, gospa urednica, ko ste razpisali (pod vtisom tovrstnih predavanj na Ljudski univerzi v Mariboru) anketo pod naslovom: Kakšnega moža si želi sodobna žena? Danes, ko se majo temelji dosedanjih odnosov med možem in ženo in se očita moderni ženi odtujevanje možu kot soprogu in družinskemu poglavarju, bi bilo res prezanimivo slišati, kakšen je neki moški ideal sedanje žene, kako si zamišlja svoje razmerje do njega,« pospremi svoj prispevek v razpravi Andreja-Vera.

²³⁰ V prvi polovici 20. stoletja so bili prav literatura in njeni junaki še vedno glavni nosilci, posredovalci tistih idealnih predstav oz. so se po podobi literarnih junakov in literarnih zgodb oblikovala pričakovanja in (morebitne) potrebe, stereotipne spolne vloge itd.; za obdobje druge polovice prejšnjega stoletja vsekakor prevzamejo to vlogo nova, vizualna javna občila: televizija, film in (eksplicitno) reklame, katerih namen je prav spodbujanje novih potreb, oblikovanje novih idealnih podob in predstav, (s tem povezanih) drugačnih vzorcev obnašanja in (seveda) utrjevanje spolnih stereotipov.

²³¹ Anketa, *Ženski svet* (1931), 148–149.

²³² N. d., Andreja-Vera, 114–116.

²³³ Pojem zvestobe so ženske najpogosteje vključevale kar v spoštovanje.

nje osnovnih gospodinjskih spretnosti (enkrat), politično, društveno aktivnost (enkrat).

1. Pojem spoštovanja do žene in sicer med zakoncema je med vsemi najbolj nedoločen in vključuje celosten odnos moža do žene, njene dela, političnega in siceršnjega svetovnonazorskega prepričanja, vse do odnosa do skupne družine. Tako ali drugače, bolj ali manj eksplicitno, je vsaka sodelujoča od potencialnega moža pričakovala spoštovanje. Tega bi ji mož izkazoval na primer tako, »*da bi se strinjal s tem, da se zanimam tudi jaz za vse živo življenje okoli sebe, za katero se zanima tudi on ..., da bi izmenjavala o vsem svoje misli*«, pravi Milena B.²³⁴ Spoštovanje mož izkazuje tudi tako, da pokaže »*še malo razumevanja za moje delo, ki bi ga opravljala zanj, da bi se počutil zadovoljen poleg mene, da bi z ljubeznijo sprejemal od mene tudi male usluge*«, je zapisala A. K.²³⁵ Do žene spoštljiv mož zna ženo »*potolažiti in razveseliti tudi v žalosti in pomanjkanju*«, misli Tončka,²³⁶ po mnenju uradnice M. K.²³⁷ pa jo je sposoben »*vsaj malo razumeti* [...] *v navadnih /njenih/ obolenjih in drugih neprilikah*.«

2. Povsem konkretno so sodelujoče ženske pričakovale, »*da bi imela deco od ljubljenega moža, ki bi se zavedal, da so otroci kri najine krvi, za katere treba misliti, da je vredno živeti, pa četudi v bedi in pomanjkanju*«, kot je to povedala »kmetško-delavska žena« A. K. V imenu otrok, ki so posta(ja)li tudi v našem okolju čedalje pomembnejši razlog zakonske skupnosti, rečemo lahko, da so v minevanju 20. stoletja otroci oz. otrok zasedali v njej čedalje osrednejše mesto, so zahtevale žene večjo, aktivnejšo vlogo očetov, kajti »*vzgoja otrok se mi zdi naloga obeh zakoncev, ne samo žene, kakor je to pri nas običaj*«, pravi Milena B. Zahteva po očetovanju vsekakor ni bila pretirana, zahtevala pa je (novo) delitev dela v družini in večjo osebno angažiranost (tudi) od moža-očeta. »*Žena je zaposlena z gospodinjstvom, mož naj pa nadzira učenje otrok ter naj jih vodi na izprehod. Ne bi hotela moža, ki bi živel svoje življenje zase – v kavarni in gostilni, domov pa bi hodil jest in spat – kot dela to zelo veliko naših mož*«, je jasna Milena B. Druge so pričakovanja v zvezi z otroki in družino izrazile krajše in enostavneje: »*Glavno je, da je dober oče svoji družini in zvest drug svoji ženi*«, je zapisala Franica Ž.²³⁸ Čeprav je Tončka R., z nekoliko samoironije na račun lastnih sanj o bodočem zakonskem življenju, zapisa-

²³⁴ Anketa, *Ženski svet* (1931), Milena B., 84–85.

²³⁵ N. d., A. K., 149–150.

²³⁶ N. d., Tončka, 336–337.

²³⁷ N. d., M. K., 116.

²³⁸ N. d., Franica Ž., 85.

la: »Veste, kaj bi hotela? Še vrsto otročičkov, ki naj bi bili zdravi kot planinski zrak, lepi kot gorske rože in dobri kot angelčki,« so sanje o možu (skoraj vedno) vključevale tudi sanje o »otročičkih«, pa čeprav se je prav v tem času povprečna »vrsta otročičkov« že močno manjšala in postajala (vse v istem stoletju) »včedalje« bolj »vrstica otročičkov«, pa »parček otročičkov«, vse tja do »otročička«.

3. »Poglavitno, kar bi si želela od svojega moža, je tako nesodobno, da mi je skoraj nerodno povedati: ljubezni /poudarjeno v izvirniku/. Pa ne samo tovariške, površne, moderne, temveč čisto običajne, prave, resnične ljubezni. Brez nje se mi zdi zakon navadna pogodba, ki ne more držati; če so motivi zveze materialnega značaja, se zakon prav lahko primerja s prostitucijo. Takole naziranje res ni moderno; kdo bi bil romantičen in sentimental danes, v dobi tovariških zakonov in raznih drugih kompromisov? Vse to je vendar v duhu časa, kakor je v duhu časa npr. tudi moderna glasba, ki se poskušamo vživeti vanjo, se ji divimo (na videz), govorimo o njej, a nas pusti hladne – vsaj mene in mnogo drugih navadnih zemljanov mi je povedalo isto. Toda ko začujem sladke melodije Verdija, oh, kako resnično jih razumem, kako blagodejno vplivajo name, kako res rada jih poslušam. In nič se mi ni treba pretvarjati in po sili razumevati. Vse je enostavno in samo po sebi umevno. Kakor ljubezen. Saj ljubezen je osnovni ton ženske duše, ki išče v možu sozvočje. Bistvo tragike zakonskega življenja pri ženi povzroča skoro vedno neskladnost v čustvovanju obeh.« (Milena B.) Da, od moža zahtevajo vse »sodobne žene«, ki so se odzvale povabilu *Ženskega svet*, ljubezen, »ker ljubezen je glavna stvar«, pravi Franica Ž. Pogosto se ženina ljubezen do moža in moža do žene že na zunaj razlikujeta, imata različni pojavni obliki, ker sta posledici po spolu (naravi) določenega različnega čustvovanja in čutenja moža in žene. »Tragika spolov«, ki so jo odkrili v desetletjih med obema vojnama (nedvomno) kot posledico ženskih emancipacijskih zahtev (in nerganj) in ki se je tesno povezovala s prav tako tedaj straščno »krizo zakona«, se je kazala (predvsem) skozi videz ljubezni.

In iz česa je na primer ženska ljubezen do moža? »Čustvo !...!, ki veže ženo na zakonskega druga, nikakor ni enotno, marveč raznovrstno, nekaj kompleks čustev. Ob medsebojnem spoznavanju, ob vžigu simpatij (ljubezni) prevladuje pač spolni čut. Po tem se pa v ženi ta čut zelo pomeša z materinskim in sestrskim čustvom; skrb za možjevo udobnost, za njegovo zunanost in hrano, negovanje v bolezni, pa tudi vzgajanje – vse to je za ženo notranja potreba in njena sreča. Iz tega je umljivo, da ljubijo povprečne žene pri svojih možeh ravno njihovo otroškost, paglavost, nerodnost, brezpomočnost v

praktičnem življenju, ker jim to daje priliko, da se nasproti možu materinsko udeležujejo.» (Andreja-Vera.)²³⁹

Pa ljubezen moža do žene, iz česa je? Vsekakor nič več ne gre tako, »da zahtevajo [mož] od žene podložnosti, vdanosti, požrtvovalnosti in v zakonu absolutne podrejenosti«, kot jim očita Ignota, ki tudi sicer, na podlagi lastne negativne izkušnje z moškimi, na koncu posvari vse ženske: »Sodobna žena naj se boji [poudarjeno v izvirniku] moža.« Prav tako je konec časov, ko »on smatra svojo ženo po večini še za svojo zabavo, postrežnico in podložnico ter roditeljico svojih otrok. V svojih razpoloženjih je lahko proti nji brezobziren, surov, ne skuša se krotiti napram njej ... Doma stresa na ženo in na otroke vse svoje nerazpoloženje, zaloputne vrata in gre v gostilno, da se razvedri.« Sodobni mož naj bi, po pričakovanju sodobne žene, ženo varoval tako s svojo telesno močjo, še bolj pa z močjo duše, prav kot kakšen literarni nordijski junak (Andreja-Vera), kajti »že v ženski naravi je«, pravi F. Š.,²⁴⁰ »da ljubi moške, ki so pogumni in močni, ki znajo braniti ženo svojo in deco«. Moška ljubezen se kaže tudi kot »požrtvovalnost in odrekanje« v prid družini, mož pa naj bi se znal »na ljubo ženi – ki dela skoro zaporedoma šestnajst ur na dan – odreči včasih svojim zabavam«. Ljubezen moža do žene ima lahko nešteto obrazov, vsi pa potrjujejo ženi, da jo mož ceni, spoštuje, upošteva dneve »navadnih (ženinih) obolenj« itd.

4. Seveda ne preseneča, da so bralke (posebne) ženske revije, ki si je zadala kot eno od pomembnejših nalog prav izobraževanje žensk, tako visoko na lestvico kvalitet idealnega moža postavljale prav izobraženost. Zahtevo po moževi razgledanosti so postavljale tudi tiste, ki so se eksplicitno opredeljevale za neizobražene, celo »kmetske buteljne«. Moževo »duševno in znanstveno širše obzorje« so cenile tako zaradi povsem praktičnih razlogov, »da mi zna v vseh življenjskih prilikah dajati opore in modrih nasvetov«, ko se je izrazila uradnica M. K., pa tudi zato, »da bi ob visoko iznad povprečnosti dvigajočem se možu tudi sama duševno rasla, pa da bi imela za življenje in smrt na oltarju svojega srca poleg večnega tudi svoj zemeljski ideal, svetlo sliko, katere ji nič zatemniti in iztrgati ne bi moglo,« kot je potrebo po občudovanju moža ubesedila Andreja-Vera. Ob inteligentnem možu je vse lažje, saj »zamore biti bolj plemenit napram

²³⁹ V oklepaju k temu razmišljanju je Andreja-Vera dodala: »Samo mimogrede bodi rečeno, da to naravno dejstvo zelo tehtno zavrača zahtevo po moškem prvenstvu, moškem glavarstvu v zakonu – s čimer pa nikakor ne mislim delati propagande za matriarhat, ki isto tako ne spada več v okvir nove kulturne dobe.«

²⁴⁰ Anketa, *Ženski svet* (1931), F. Š., 235–236. Po tem se ženske med seboj še najmanj razlikujejo, meni F. Š., »morda se od nas razlikujejo le popolne emancipiranke«.

ženi«, misli Tončka R. Ženske so pogosto čutile tako kot F. Š., »da takega /možal, ki bi znal jedva toliko kolikor jaz, bi ne mogla ceniti«.

Nekje na sredi po pogostnosti so ženske pričakovale od svojih idealnih moških možatost oz. pravo moškost, ki je odraz notranje moči moškega, njegove osebnosti in »prava, pristna ženska« (danes) to lastnost pri običajnih moških najbolj pogreša. »Mislim, da se ne motim, ako pravim, da si ravno močne, vsestransko samostojne ženske osebnosti žele za zakonsko zvezo celih mož, orjaških značajev ... Da, žena hoče trepetati pred možem, toda ne pred njegovimi okovanimi škornji ali njegovo pestjo, marveč pred njegovo notranjo veličino,« je zapisala v svojem razmišljanju Andreja-Vera. V nadaljevanju ilustrira svoje razmišljanje celo z dvema konkretnima, živima primeroma takega »duševnega velikana«. Prvi primer idealne moškosti (ji) je poosebljal češki »državnik – učenjak – modrec, ki se njegovi osebnosti klanja ves svet, ki se pa sam v iskrenem spoštovanju klanja svoji ženi in ženi vobče«, Masaryk, »ime, ob katerem bo vsaka pristna ženska duša vztrepetala v občudovanju in hvaležnosti«. Drugi primer »pravega« moškega najde Andreja-Vera kar doma – »gospodarja na Visokem«. Pravi moški je »velik po umu in srcu«, doda Andreja-Vera, ob njem je »ženska osebnost povzdignjena v polno, neokrnjeno človeško dostojanstvo, čast in pravo ter ji moževa ljubezen, skrb in zvestoba ne bi bile danajski dar, ki bi ji jemal svobodo in ravnopravnost in jo poniževal v moževo deklo«.

Lastnosti, kot so na primer zvestoba, delavnost, vernost, gospodinjska spretnost, politična, društvena aktivnost itd. pa so omenjene bistveno redkeje, ker se (vsaj nekatere izmed njih) razumejo kot samoumevne. Franica Ž., »devetnajstletna mladenka, hči premožnega posestnika«, je tako strnila glavne zahteve do moža: »Zato si želim vernega, poštenega in ne razuzdanega moža,« iz česar je sledil sklep, »da je glavno, da je dober oče svoji družini in zvesti drug svoji ženi«.

Glede (morebitnih) gospodinjskih dejavnosti in moževega sodelovanja so »sodobne žene« izrazito skromne; moževega sodelovanja ne pričakujejo in ga tudi ne terjajo, razen ko gre že za zgoraj omenjeno sodelovanje pri vzgajanju otrok. Edina, ki je izrazila skromno željo za tem, je bila (verjetno ne po naključju) uradnica M. K., pa še ona je moževo morebitno spretnost in pripravljenost razumela bolj v teoretičnem kot praktičnem smislu: »Uverjena sem, da mož, ki razume vsaj malo ženskih del; – re-

čem malo, ne želim, da bi bil moj hlapec²⁴¹ – zamore svojo ženo više ceniti in ljubiti kot oni, ki mu je vse to tuje neznano.»

Ženske pa so v svojih komentarjih o iskanih lastnostih sodobnega moža izražale tudi zahteve po spolni emancipaciji; neujemanje in nezadovoljstvo/-enost v intimnem življenju para, pa naj so bile to posledice ženinega »večnega odrekanja, poniževanja in samozatajevanja« in tega, da je »ena izmed glavnih vidnih potez naših mož je [...] prirojeni in privzgojeni egoizem«, kot misli Ignota, ali pa tega, kot pravi A. K., da je »sem dobila moža, mislečega, da je strast njegovega telesa vsa ljubezen«, so bili razlogi, da se ženska zvezi odreče, si poišče drugega, skuša stopiti, čeprav še izrazito nesamozavestno, v novo ljubezensko zvezo in to tudi javno (!) zapiše: »Ali je potem čudno, da si takšna osamljena žena želi prijatelja, pravega prijatelja?« (Ignota), »Ali me bo mogoče dotična pisateljica še posebej obsojala, da ga ne ljubim [zakonskega moža], še več: da ljubim fanta, ki bi ustrezal mojim idealom, a nisem govorila ž njim več kot dvakrat in sva si parkrat pisala v strogem tonu prijateljstva. Bil je moj mož lastnik mojega telesa, nikakor pa ne mojega srca, ker to je darovano onemu, ki me nikdar ni še poljubil, a vendar vem, da me ljubi. Sodite in obsodite!« (A. K.)

Naj so bile izjave za današnja, od popolne iskrenosti (pre)utrujena ušesa še tako mile, celo evfemistične, so ženske in moški v obdobju med obema vojnama načeli kočljivo vprašanje o spolnosti, spolni ljubezni, spolni svobodi, spolnosti izven zakona itd. Če so ženske na različnih mestih terjale v zameno za spolnost ljubezen oz. če so razumele kot edini pravi razlog za sklenitev edine tedaj priznane spolne zveze – zakonske zveze medsebojno ljubezen med moškim in žensko, ljubezen, ki je (bila) sestavljena tako iz telesne sle («spolnega čuta») kot iz čustva mnogoterih obrazov, pa so se odzivali moški (bolj) zmedeno. Ženska zahteva je bila v svojem bistvu (tudi) zahteva po priznanju, sprejetju in legitimnem obstoju obeh plati ljubezni, in to tako pri moškem kot pri ženski. Slej ko prej sta ostala za moške (z veljavo tudi pri ženskah) svetova spolne in duhovne ljubezni ločeni področji, pač po načelu že a priori grešne spolnosti, početja, ki se (skorajda) ne spodobi zakonski ženi. Za moške (pa ne le zanje) sta o(b)stajali tudi v tem času (pa tudi kasneje) dve ženski podobi: Marija devica – Eva, mati – vlačuga itd. In če je bila prva (že po svojem bistvu niko-

²⁴¹ Prav simptomatično je (tako za obdobje med obema velikima vojnama, kot tudi za sedanost), da so razumele (tudi) ženske moškega, ki bi »preveč« sodeloval v gospodinjstvu kot ogrožujočega. Pa še prav so imele: moški, ki bi posegel v tradicionalno žensko ozemlje gospodinjstva, bi ogrozil ali celo izničil učinke saksistične delitve sveta in razdelitve vlog, pod vprašaj bi postavil tako svoj položaj privilegiranega prvega kot ženin drugotni položaj, ki je definiran skozi prvega. To pa bi že bilo potovanje v popolno neznanost, ki si ga tedaj (med svetovnimi vojnami!) niso mogli niti predstavljati.

li dosegljivi) ideal vsake ženske, ki je kaj dala na pozitivno samopodobo oz. na svoje dobro ime, je bila druga svarilo in opomin, kam pripelje, kakšne posledice ima ženska nepokornost. V evropski zgodovini, ki je (seveda) najtesneje povezana z vzponi in padci Cerkve, najdemo celo vrsto primerov in zgledov, kako brzdati (domnevno) prevelike ženske appetite po spolni suverenosti. Z nekoliko poenostavljanja bi lahko celo zapisali, da se je novoveška evropska zgodovina pravzaprav začela (tudi) z načrtnim in surovim krotanjem, discipliniranjem in (predvsem) podrejanjem ženske spolnosti v vseh njenih pojavnih oblikah.

Med odgovori, ki jih je prejel *Ženski svet* 1931. leta, je bilo tudi pismo »revnega študenta«.²⁴² Na podlagi lastnih izkušenj (za katere sicer eksplicitno pravi, da so izredno skromne, ker je sramežljiv in se žensk boji) oporeka izjavam žensk v anketi, kajti »spoznal sem, da današnja dekleta ne marajo sanjavosti, niti moškosti niti dobrohotnosti, niti oboževanja l...l, dandanašnja dekleta v resnici ne znajo več ceniti plemenitosti, močnatosti, ljubezni sploh«. Študent ugotavlja, ne malo resigniran, da »ni nič več onih pristno slovenskih deklet, one lepote, prirodnosti, katero so opevali naši veliki pesniki. Nič več onih svežih rdečih lic in bistrih iskrenih oči. Samo upadla lica, izmozgana, izpita telesa, pod očmi pa veliki črni kolobarji, oči vse mrtne in zbegane«.²⁴³ In kaj je glavni očitek na račun sodobnih deklet: njihova spolna aktivnost; še posebej naj bi bila »od alkohola l...l, lepih besed, bleščečih obljub, krasnih gradov, ki jih ni nikjer, omamljena preprosta delavska dekleta«.²⁴⁴ Spolnost naj bi moški razumeli predvsem kot boj, bitko, v kateri pravi moški zmaga in prava ženska izgubi, je poražena ali pa se poraziti da, se vda; in to seveda, po moškem prepričanju, ni ljubezen, kajti »zelo se moti, če misli, da jo oni ljubi, ko jo objema, poljubljuje! Ne! V tem trenutku moški ne ljubi, v njem se razburja samo strast. In kaj postane iz dekleta? Ali je taka žena zmožna še zakonskega življenja? Ne! Njena usoda je usoda zaničevane, teptane ženske! l...l Kako so včasih spoštovali ženo, mater' ... Kje najdete še moškega, ki se bo ženi približal z ono spoštljivo vdanostjo? Nikjer! Vsak se vam bliža kot ris, v njegovih očeh plamen, v srcu grde misli, telo polno drhtenja ... Morda se še sempatja najde bela vrana, ki sanja o ženi kot idealu, kot popolnem bitju, polnem dobrih lastnosti, veliko ta-

²⁴² Anketa, *Ženski svet* (1931), N. N., 233–235.

²⁴³ Besedišče študenta, laika iz tridesetih let prejšnjega stoletja, je tako neprijetno podobno besedišču, ki ga je uporabil v javnem televizijskem intervjuju z Rosvito Pesek, novinarko RTV Slovenija, januarja 2002 tedaj ljubljanski nadškof in metropolit Franc Rode, o tem, kakšno dekle si želi (slovenski) moški za ženo; »V vseh naših narodnih pesmih je navzoča ta želja po eni čisti ljubezni, po dekletu, ki jo lahko spoštuješ in jo lahko imaš neskončno rad zato, ker ti je vse dala in ni prišla vsa razdrapana v posteljo s teboj /poudarila S. Ž. Ž./...«

²⁴⁴ Stigma pokvarjenosti pa se je tako ali tako prijemala predvsem žensk, ki so bile zaposlene.

kih pa teh ni! In še te v kratkem ubijejo dekleta sama, ker jih zaničujejo, se jim posmehujejo, jih blatijo in izpostavljajo pri svojih tovarišicah in celo pri njihovih kolegih v zasmeh ... Kaj pa naj ljubi fant še na dekletu, če se mu je to dalo v popolno lastnino, kaj pa naj ljubi, če ni spoznal njene duše, ko pa ni imel prilike zato, ko pa ona ni hotela – mevže?»

Zaradi svojega obnašanja so bile ženske vseh starostnih skupin in življenjskih stanov krive za propad zakona, družine in morale nasploh: »*Ali je potem čudno, če je tako malo dobrih zakonov, poštenih fantov in deklet? Ne čudite se, ve žene in dekleta, ve matere in vzgojiteljice, če so vaše oči, oči vaših hčera in učenek objokane zaradi nezvestobe njihovih fantov.*« In seveda, po tej isti ideologiji imajo samo in same ženske ključ za rešitev vseh tovrstnih problemov, v dobro domovine in naroda: »*Pojdite torej /med tovarniške delavke/, hvaležne Vam bodo one same, hvaležna naša domovina, hvaležni Vam bomo mi možje, ki bomo zopet lahko ponosni na slovenska dekleta, katerim bomo mogli zopet zaupati, in, kar je najvažnejše, preprečite, naj se ne polnijo javne hiše širom Jugoslavije s Slovenkami, kar moramo tolikokrat slišati.*«

Dodajmo glasu »revnega študenta« še en moški glas, ki je nastal (prav tako) kot odgovor na intenzivno posvečanje uredništva *Ženskega sveta* moškim oz. idealnim predstavam in realnim ocenam moških s strani bralk tedaj osrednje ženske revije pri nas.²⁴⁵ V prvi številki revije, leta 1931, se je oglasil Janez Rožencvet, prepričan, da »*se nam /moškim/ godi krivica, kajti nismo samo taki, in kadar smo, ni to samo naš greh. Vsak pojav ima svoje vzroke.*«²⁴⁶ Rožencvet stavi na vzgojo: »*Ne razumemo vas, ker nas nihče k temu ne navaja, in ne spoštujemo vas, ker smo vobče slabo vzgojeni ... Po pubertetni dobi se zavemo, da ženska ni le enako vredna, ampak je celo več vredna od nas. Takrat bi se dalo pri nas napake prejšnje vzgoje še z malenkostnim trudom popraviti, če bi matere znale vplivati na nas. A nerodne matere navadno poderejo še to, kar hoče narava sama popraviti ... Mati s svojo napačno vzgojno metodo /pretirane skrbi in »špijoniranja«/ seveda ne doseže drugega, kakor da jo začnemo sovražiti ... Torej ne toliko naša nprav, ampak vzgoja in razmere so največ krive, da vas ne najdemo, ker vas ne znamo poiskati, in da vas tolikokrat ne znamo ceniti, če smo vsa našli.*« Vzgoja otrok pa je bila dolžnost matere oz. ženski primerno delovno področje, če ni bila te sreče, da bi imela sama otroke. In če se vzgoja ni posrečila,

²⁴⁵ *Ženski svet*, ki se je očitno prav na začetku tridesetih let prejšnjega stoletja (še bolj) intenzivno posvečal moškim, kakšni naj bi bili in kakšni v resnici so, je decembrsko številko osmega letnika (1930) v celoti posvetil prav njim. V devetem letniku leta 1931 pa so izvedli predstavljeno anketo med bralkami revije.

²⁴⁶ Janez Rožencvet, Naš odgovor in zagovor, *Ženski svet* (1931), 23–26.

če odrasel (v tem primeru moški) ni bil s svojim življenjem zadovoljen, če ni zmožgel vzpostavljati zadovoljivih odnosov, je bila kriva napačna vzgoja oz. je bila kriva vzgojiteljica – mati. In krog je sklenjen: ženske so nezadovoljne s sodobnimi moškimi, ženske-matere so prvotne vzgojiteljice in tiste, ki vcepljajo sinovom, bodočim moškim odnos do žensk, torej, če se moški ne spremenijo, če so ženske še kar nezadovoljne z njihovim odnosom do sebe, je to v temeljih njihova krivda.²⁴⁷ Pa seveda ni tako preprosto; ženske-matere so v svoji vlogi vzgojiteljice toliko manj suverene, kolikor manj je vzgoja za (družbeno priznana in v družbi oblikovano) spolno vlogo lahko sploh plod (osebne) odločitve vzgojitelja/-ice.²⁴⁸

Mnenju moških, da je (zgolj) mati tista, ki lahko vzgaja in vzgoji boljšega moškega, so se (prepogosto) pridružile tudi ženske. »Kriv pa ni moški sam,« beremo v »moški številki« *Ženskega sveta*,²⁴⁹ »kriva je neumestna vzgoja dečkov, ki ni več primerna za naš čas ... Kaj ni bolje, da jih ldečekel navaja mati v kuhanju, pranju in drugem delu ...« Vera v to, da lahko pravilna materina vzgoja sina naredi tudi na področju spolne delitve del na tista ženska in tista moška revolucijo, da lahko preprosto z izničenjem gospodinjkega dela kot ženskega (tj. manjvrednega) dela izničimo vzroke splošnega zaničevanje in družbene obrobnosti žensk, je seveda temeljila na poenostavljanju vzrokov mizigonije. »Z razumevanjem in znanjem

²⁴⁷ Argument, ki ga tudi danes pogosto lahko slišimo v pogovorih na temo aktivnejše so- in neudeležbe moških, na primer pri gospodinskih opravilih.

²⁴⁸ Se pa vprašanje odnosa med materjo in sinom uvršča med tista nova, pogosto konfliktna vprašanja, ki so se odpirala v obdobju preobrazb konec 19. in v prvih desetletjih 20. stoletja. Tako so ženske-matere (pa tudi moški, kot smo videli zgoraj) začenjale vedno pogostejše posegati na področje vzgoje sinov, ki so bili sicer tradicionalno odvzeti njihovemu neposrednemu vzgojnemu vplivu in zaupani očetovi ali/in institucionalni vzgoji. »Proč s predsodki!« poziva že v svojem prvem letniku tržaška *Slovenka* (1897, 4–5): »Mati se mora /poudarjeno v izvirniku/ pečati z dečki ravno tako kakor z deklicami.« Že tedaj so si (tudi) ženske obetale, da bodo z večjim posvečanjem vzgoji sinov prepečile »marsikatero surovost in nesramnost« pri odraslem moškem, če ne bodo »pozabile vsaditi v sinovo srce spoštovanje do plemenitega ženstva«. Kasneje, v obdobju med svetovnima vojnama, so se ženske lotevale (tudi) manjših, povsem praktičnih ciljev pri vzgoji sinov; skušale so jih na primer »vzgojiti k snažnosti«, kajti »naloga žensk, predvsem mater je, da l...l s svojim vzgledom, pa tudi s svojo neupogljivo voljo vzgajajo ne le vse ženske, temveč še prav posebno vse moške ude družine, da jo posnemajo v negovanju telesa s prav tisto resnostjo in natančnostjo, s katero ji slede hčere ... Matere – in žene! – morajo torej z najbolj neizprosno odločnostjo vzgajati moške rodbinske člane k snažnosti. Zakaj tudi v tem pogledu zanemarjenega moža je mogoče vzgojiti ... Matere morajo znati, da vplivajo na sinčke in jih navadijo, da se umivajo in kopljejo z radostjo in z užitkom.« Mati, ki je bila avtorica citiranega prispevka (Materinstvo. Vzgojajte moške k snažnosti, *Ženski svet* (1939), 9–10), na koncu prispevka, namenjenega temu, da postanemo »res civiliziran narod«, opozarja matere in žene, ki so »v prvi vrsti poklicane, da to civilizacijo dosežejo«, še na »tisto, o čemer se ne govori, a je prav posebno važno za življenje«: »Knut Hamsun govori v svoji knjigi »Blagoslov zemlje« večkrat, da je razširjal njegov junak – »duh po moškosti« ... Strahota je ta, duh po moškosti! – Mati in žena ga morata onemogočiti z odločnim poukom, da je treba tudi tisto, o čemer se ne govori, redno, vsak dan izpirati, umivati, namiliti in najbolj vestno osnažiti. To zahteva zdravje, to zabranja razna vnetja, gniloba in še posebej smrad.«

²⁴⁹ Izvestja. Gospodinjstvo. Mož pri domačem delu, *Ženski svet* (1930), 398–400.

drobnega hišnega dela bo vzljubil in cenil moški še bolj svojo mater, svojo ženo in žensko vobče. Kadar ne bo več tistega preziranja dela, ki naj bo žensko, tedaj bo mož svoji ženi res podpora in tolažba, zakonskih kriz in preprirov ne bo več toliko, ker bo držalo delo moža doma. Razbremenjena žena si bo očuvala zdravje in mladost, duševno svežost.»²⁵⁰

Kot smo videli, so bile še v obdobju med obema vojnama zahteve po sodelovanju mož pri gospodinjskih opravilih izredno redke, še redkejše pa so bile tiste, ki so bile mišljene iskreno. Sodelovanje mož v gospodinjstvu je (oz. naj bi) dosegalo v najbolj optimističnih pričakovanjih žensk stopnjo »vsaj malega razumevanja v ženska dela« ali »izprehajanja otrok in nadziranja njihovega učenja«, resneje pa ženske nanj niso računale, še manj zahtevale. Še najbolj jasne so bile v zahtevi po spremembi očetovstva: oče naj bi končno postal aktivnejša, vsakodnevno prisotna oseba v življenju otrok/-a, oseba, ki jo (po Masaryku) družina najbolj pogreša.²⁵¹ Kot ilustracijo, kako so si v tridesetih letih prejšnjega stoletja predstavljali izpolnjevanje očetovskih nalog, si preberimo »deset zapovedi za – očetovstvo«:²⁵²

1. *Ohrani si že kot mladenič čisto telo in čisto dušo, da se boš lahko zdrav in s spoštljivostjo približal oni, ki naj bo mati tvoje dece.*
2. *Izberi si nevesto, ki je sama zdrava in je iz krvno in duševno zdrave družine.*
3. *Ne vzbujaj k življenju novega bitja, kadar si utrujen ti ali žena, zlasti pa ne, če si vinjen.*
4. *Spoštuj ženo, ki postaja mati; iz ljubezni do nje in svojega potomca kroti v sebi sile, ki bi mogle raniti njeno fizično ali čustveno razpoloženje.*

²⁵⁰ N. m.

²⁵¹ Naloge očeta, očetovanje, novi očetje ali kakor koli že danes poimenujemo tako moderno gibanje, ki spreminja tradicionalno (ne)vlogo očeta v družini, ima očitno svoje korenine prav v prvih desetletjih 20. stoletja, v takratnem ženskem gibanju. In pomagale so ga sprožiti prav ženske-matere. Je pa ideja o novem liku pravega, prisotnega in (drugače) odgovornega očeta, dokončno dozorela in začela kazati prve sadove več kot pol stoletja kasneje, konec prejšnjega stoletja. Lik moža (so)gospodinjca, (so)odgovornega za gospodinjске obveznosti v skupnem domu, pa je tudi še danes bolj fantomska senca kot pa jasna podoba. Ženske zahteve po moževi aktivni soudeležbi v gospodinjstvu so bile časovno bistveno kasnejše in spadajo tako rekoč v naš čas. Še Angela Vode je v svoji knjigi *Spol in usoda* tik pred drugo svetovno vojno zapisala: »Nedvomno je skrb za družino prva dolžnost poročene žene.« A. Vode, n. d. (1999), 204. Lahko bi spekulirali: ena zadnjih (sicer tolikokrat kritiziranih) tradicionalnih spolnih vlog, ki so se jo ženske pripravljele odreči, je očitno vloga kraljice v okviru ideologije »treh sten«, in po drugi strani je tisto zadnje, na kar so moški pripravljeni (še) pristati v imenu enakosti med spoloma, prav opravljanje vsakodnevnih, (vsaj na videz) nekoristnih, ponavljajočih se opravil znotraj teh istih domačih sten.

²⁵² Izvestja. Gospodinjstvo. Mož pri domačem delu, *Ženski svet* (1930), 400.

5. Pomisli, da ni žena nikoli potrebna tolike nežnosti in obzirnosti kakor takrat, ko je njeno telo posvečeno ustvarjanju novega življenja.
6. Nikdar ne zahtevaj od žene nič takega, kar bi jo ponižalo do sužnje. Išči užitek le v tem, kar ti lahko da iz svoje ljubezni.
7. Vedi, da ni dovolj, če vseješ dobro seme v dobro zemljo. Ko vzklije, ga moraš razsodno zalivati in ogrevati in skrbno pleti. Isto je z otrokom.
8. Spoštuj ženo, da bodo otroci spoštovali tebe.
9. Otroci naj ne bodo nikdar priča nesoglasja med teboj in ženo.
10. Pomni, da je surovo in kulturnega človeka nevredno, ako iz objestnosti smešiš med prijatelji v gostilnah navade svoje žene in intimnost svojega doma. S tem mažeš to, kar ti je v resnici najbližje, in ponižuješ tudi samega sebe.²⁵³

Sodoben moški, primeren partner sodobne ženske je moral torej v obdobju med obema vojnama izpolnjevati naslednje ženske zahteve:

1. po moštosti: »Možat naj bo, energičen in samostojen. Borben v življenju, borben v ljubezni,«²⁵⁴
2. po razgledanosti: »Osredotočeno izoblikovan naj bo njegov um; stremljiv naj k izpopolnjevanju, da bo zamogel dvigovati moža nad sebične razvade, nad telesno in duševno tromost,«
3. po ljubezni: »Ljubezniv tovariš, goreč mož [...]/ naj privlači svojo družico z iskreno ljubeznijo. Čutno stran zakonskega življenja naj preveva harmonična erotika.«

Na kratko: »Biti mora vsestransko izurjen, živahen, razborit, svest si svojih ciljev in nalog, kratko – borben in možat.«

²⁵³ Tisto, kar danes povprečno razumemo pod očetovstvom oz. očetovanjem, je v tridesetih letih prejšnjega stoletja reducirano na »sejanje, razsodno zalivanje, ogrevanje ter skrbno pletje« (otrok), vse druge zahteve, zapovedi se nanašajo na odnos mož-žena. Najbolj izpostavljen del tega odnosa je (bila) nedvomno spolnost oz. (domnevno) preveliki spolni apetiti možov (tako glede količine kot glede načinov konzumacije), ki so bili v nasprotju z (domnevno) manjšimi, skromnejšimi potrebami pri ženskah. Tudi izvor predsodka o (domnevno) manjši čutnosti žensk, varovank brezmadežne Device Marije, je treba iskati v 19. stoletju. Ženske zgodnejših obdobjev evropske zgodovine so bile očitno obdarjene z večjo čutnostjo, celo moške ogrožujočo pohotnostjo, ki jo je bilo treba prav posebej zatirati in celo institucionalno preganjati. Eden od produktov stoletnih pregonov domnevnih čarovnic, vsakokratnega predpisovanja primerne, edino pravega mesta žensk in obrazcev njihovega obnašanja, siceršnja kulpabilizacija vsakršnih poskusov žensk osamosvojitve in splošna stigmatizacija (predvsem) ženske spolnosti so (končno) izoblikovali družbeno sprejemljiv (a v zasebnosti spalnic tako dolgočasen) vzorec bolj ko ne frigidne (zakonske) žene.

²⁵⁴ Nora Roy, Sodobnemu možu, *Ženski svet* (1930), 392.

Žensko telo

V obdobju avstrijske monarhije je, kot smo videli, prinesla *Slovenka* v slovenski javni prostor (tudi) besede o pravici žensk do ljubezni. Besedno zvezo »svobodna ljubezen« so nasprotniki ženskega gibanja in javnega nastopanja žensk nasploh, razlagali v smislu javnega poziva žensk ženskam k promiskuiteti; »svobodna ljubezen« in »civilni zakon« z možnostjo ločitve in vnovične poroke z novim spolnim partnerjem sta proizvoda »brezbožnega revolucijskega duha razbrzdane svobode ... Njegov glavni namen je odvrniti ženo od Boga, da bi z ženo odvrnil od Boga ves svet. Začel se ji je laskati in jej ponujati vsakojakih pravic ... Če je moderna žena navezana na moža, ta zveza ni nikoli tako tesna, da bi se ne dala raztrgati o pervej priliki in za vsako malenkost. Čemu vezi, čemu zakonski jarem? Svobodna ljubezen! Uživanje, samo uživanje, drugega nič! Tako zahteva modernost, tako hoče prava emancipacija. Dolžnost, zvestoba, podložnost, sramežljivost – bedarije barbarskih časov, dobre morda še za kako bogoljubno in glupo ženico, a povsem neprilичne in nedostojne za uzorno, moderno žensko,«¹ se je leta 1898 hudoval duhovnik Branko. Pa vendar so bile tedaj njegove besede za naše razmere (še)le svarilo, kajti »Hvala Bogu, Slovenci se ne moremo pritoževati, da so naše žene

¹ Duhovnik Branko, O modernem duhu, *Slovenka* (1898), 295–302, 320–325.

zabredle vstran, izgrešivši pravo pot in pravi poklic, kakor se to godi v drugih narodih. Vendar ne bo odveč, ako opozorimo Slovenke na preteče zlo».²

Ženske pa so nenehno pojasnjevale tisto, kar so moški najmanj radi slišali, da je pravzaprav zahteva po »svobodni ljubezni«, ženski enakopravnosti, zahteva po tem, da ženske (spet) lahko same razpolagajo s svojimi telesi. Spoznanje, da prinašajo na »ženitveni sejem« v zameno za preskrbo, eksistenco in za to, da imajo lahko po vseh pravilih družbe otroke, nič manj kot svoje telo, je bilo za ženske šokantno. Prišlo pa je po izkušnji s pridobitnim, plačanim delom, po eksistenčni osamosvojitvi, ki so jo pred prvo svetovno vojno okusile le redke, a vendar (kar je za nas še najpomembnejše) tiste, ki so hotele in mogle to spoznanje deliti, ga posredovati še drugim (ženskam). »Zavedne ženske« si nočejo »pridobiti enakopravnosti« na področju dela zato, »da bi ostale samice, da bi si same zadoščale,« je zapisala Danica ob četrti obletnici izhajanja *Slovenke*, »ampak stremijo po lastni eksistenci zato, da se morejo dostojno, po svojem srcu in po svoji vesti vezati z možem, ki jim prija ... Koliko ženam se skrči pač spolna ljubezen v vestno vdanost, v ponižno požrtvovalnost! I...! Dokler pa bodo primorane ženske udati se, da odvalijo skrb za svojo eksistenco od svojih na močeve rame, dotlej bodo imele cronique scandaleuse vedno poročati o pikantnih stranskih skokih brumnih zakonskih družic Kajti narava pač terja svoje pravo. In ženska, ki je ustvarjena za ljubezen, se ne more zadostiti s čutom izpolnjene dolžnosti.«³

Lahko rečemo, da je bila »svobodna ljubezen« eno od prvih gesel ženske emancipacije, ki je presegalo običajne, pogostejše izpostavljene zahteve po večji enakosti spolov v družbi (izobraževanje, delo, politična participacija itd.) in ki se je dotikalo neposredno njihovega intimnega življenja, telesa, spolnosti (in je kot tako posegalo v samo bistvo neenakosti med spoloma v naši kulturi). Glede na izkušnje, ki so jih imele, so menile, da bo šele materialna, eksistenčna osamosvojitvev omogočila tisto pravo svobodo in enakost tudi ženskam. »Skrajni čas je že, da se je žena zavedla svojega polovičarskega stanja. Ona noče več žrtvovati svoje najboljše – svoje srce – za svoj obstanek. Ona noče več prodati svojega telesa v reševanje krišne-

² N. m. Da je duhovščina razumela pozive po spremembi, prenosu jurisdikcije nad zakonsko zvezo kot neposreden napad nase in, seveda, na tisočletne vrednote, katerih čuvarica da je, je bilo pričakovati, toda kot poroča uredništvo *Slovenke*, so naletele na »vsepovsod najhujši odpor in smešenje« tudi na tisti drugi, »napredni, liberalni« strani.

³ Danica, V pojasnilo, *Slovenka* (1900), 243–245.

ga vprašanja.«⁴ Vendar se je kmalu pokazalo, da bo bitka prav na tem področju ženske »osvoboje« najdaljša in tudi najtežja.

»Žena je pred vsem določena za mater,« so (še) med obema svetovnjima vojnama ponavljali vsi, tako moški kot ženske, tako strokovnjaki/-nje kot laiki, tako tisti naprednejši kot oni, ki so videli edino prihodnost v ohranitvi tradicionalnih (?) razmerij. Ta »določenost« pa je zapisana v samo naravno bistvo ženskega telesa in »telesni in duševni ustroj žene je popolnoma različen od moškega, zato je tudi smer cilja njenega življenja drugačna«,⁵ ugotavlja pedagoginja Elsa Münch.

Vsesplošno prevlado moških nad ženskami (in nad otroki) so v kulturi, ki ji pripadamo, tradicionalno opravičevali z naravnimi zakoni ali pa so jo pripisali kar božji volji.

»Bog je ustvaril ženo telesno bolj šibko in nežno nego moža, a tem lepšo in milejšo. Z rožami in lilijami ji je okrasil lice, sladek nasmeh ji je postavil na ustnice, a toliko čara in milobe jej je vliv v oči, da jej ni para med ostalimi vidnimi stvarmi. Že iz tega je razvidno, da je ustvarjena za nekaj drugega, nego je mož. Njen poklic po Stvarnikovi volji obstaja v tem, da je možu zvesta družica, da mu pomaga, da mu z udano ljubeznijo sladi grenkost življenja, da ga teši, da mu svetuje, da si skupaj z njim ustvarja družino, da oskrbuje domače svetišče, da vzgaja otroke, da pripravlja jed in obleko, in da sploh opravlja vse, kar spada v ožji delokrog domače ekonomije.«⁶

Represivnemu paru iz božje volje in narave se konec 19. stoletja pridruži še pravkar osamosvojena znanstvena disciplina, biologija. Tradicionalno prepričanje, da je in da mora biti ženska podrejena moškemu, ker je taka božja volja in ker to terja njena narava, je dobilo v pospešenem razvoju novih znanosti morda drugačno, bolj racionalno argumentacijo, cilj – podrejenost žensk – pa je ostal enak. Podrejenost žensk je postaja la znanstveno utemeljena, podprta z izsledki znanstvenih spoznanj in znanstveniki najrazličnejši strok so dokazovali žensko drugačnost.

»Usodno in ženstvu zelo škodljivo je mnenje, da sta si mož in žena enaka. Razlika med možem in ženo je temeljna in vseskozna ... Samec in samica /.../ sta si prirejena in življenjeslovno enakovredna ... Iz označenih dejstev je razvidno, da je mož po svoji naravi namenjen za zunanjega vzdrževalca

⁴ N. m. Zveza med moškim in žensko, ki je bila sklenjena predvsem iz drugih (najpogostejše materialnih) ne-pravih razlogov in ne iz ljubezni, je bila enaka prostituciji. Nikakor ni naključje, da so zavedne ženske tistih časov tako pri nas, še bolj aktivno pa drugje v zahodni Evropi in v ZDA, ogromno svoje energije, časa in ustvarjalnih moči vlagale v boj proti prostituciji.

⁵ Marjana Željeznova-Kokolj, Ženska vzgoja in izobrazba, *Ženski svet* (1930), 216–218.

⁶ Branko, *Slovenka* (1898), 295.

*življenjske skupnosti z ženo, žena pa je kot notranja izvršiteljica te skupnosti za družico možu in mater naraščaju. Mož je po prirodnem poklicu za pridobitno, žena za družinsko stran družinskega življenja,*⁷ je zapisal slovenski zdravnik v obdobju med obema svetovnjima vojnama.

Raba pojmov naravno, biološko in podobnih pa se izkaže za resnejšo obravnavo sila vprašljiva; kaj je res naravno in kaj je (že) plod kulture, kaj je res le stvar biologije in kaj je podvrženo našemu vplivu!⁸ »*O ženski biologiji velja razmišljati v družbenem kontekstu in pri tem moramo biti pozorni na to, v kakšni zvezi je s kulturo,*« opozarja biologinja Ruth Hubbard.⁹ Oznaka »biološki« je, ko govorimo o ženskah, večkratno prestopila meje biologije¹⁰ in postala vrednostna oznaka. »*Biologije je,*« kot opozarja Gizela Bock,¹¹ »*prej metafora in sama po sebi sociokulturološka kategorija.*« Biologija in oznake pridevniške izpeljave se povezujejo na primer v zgodovini izključno z ženskim spolom in se uporabljajo »*za tista področja in dejavnosti, ki jim je bila v življenju žensk določena manjša vrednost kot pri moških dejavnostih – gre na primer za porod, vzgojo otrok in gospodinjska opravila, ki jim v bistvu ni bil priznan status dela, čeprav je v tradicionalni nemški ginekologiji izraz gebärrarbeit široko uporabljen, v angle-*

⁷ Breclj, *Slovenec* (1927), 13.

⁸ Sodobne primerjalne študije relativizirajo sicer statistično dokazano trditev, da so moški večji in močnejši od žensk in, predvsem, da je to posledica biologije. Raziskave so namreč pokazale, da so tovrstne razlike prej posledica spolno diferenciranih vedenjskih vzorcev kot pa genskega zapisa, vezanega na spol. »Odgovornost« za to, da se starost deklet ob pojavu prve menstruacije v deželah blagostanja pomika navzdol, moramo pripisati vplivu zunanjih, nebioloških dejavnikov, kot sta prehrana, telesna aktivnost in podobno, ne pa biološkemu zapisu. Antropološka opazovanja antropologinj (moški antropologi nimajo dostopa do tovrstnih »ženskih« izkušenj) kažejo celo bolj presenetljive stvari: pri opazovanju skupine nabiralcev !Kung, ki živi v puščavi Kalahari in ki je bila prav zaradi svojih posebnosti pri oblikovanju odnosov med spoloma pogosto tarča zahodnih raziskovalcev, so ugotovile povsem drugačne tako menstrualne kot reproduktivne vzorce, kot jih poznamo kot normalne na Zahodu. V izrazito neprijaznem okolju so ženske vključene v večino akcij zbiranja hrane, ki vključujejo hojo na velike razdalje in prenašanje težkih bremen. Njihova prehrana pa je, v primerjavi z našo, izredno siromašna z živalskimi maščobami in beljakovinami. Najverjetneje zaradi teh zunanjih razlogov dekleta !Kung ne dobijo prve menstruacije pred devetnajstim letom. V tem času so že spolno aktivne in tako rodijo najpogostejše prvega otroka pri dvajsetih letih. Otroka dojijo dve do tri leta, in to na način, ki je v zahodnjaški kulturi neznan: otroka dojijo, vsakič ko želi, kar pomeni večkrat na uro. Posledica tega je, da ženske !Kung ne dobijo menstruacije v celotnem obdobju skrbi za otroka, kar je znova drugače kot na Zahodu, kjer dobijo ženske menstruacijo nekako leto po porodu, in to ne glede na to, ali otroka dojijo ali ne. Ko ženske !Kung nehajo dojiti, so ponavadi že noseče ali pa zanosijo zelo hitro. Ta ritem se vzdržuje vse do ženine menopavze. V svojem življenju »izkusi« tako ženska !Kung le nekaj menstruacij, njen reproduktivni cikel pa je bistveno drugačen kot cikel ženske na Zahodu. In to po vsej verjetnosti ni posledica biologije; Ruth Hubbard, *The Politics of Women's Biology*, 1990, 124–125.

⁹ R. Hubbard, n. d., 127. Avtorica nas na tem mestu opozarja tudi na to, »da moramo biti pozorni na očitna nasprotja med stereotipnimi opisi ženske biologije in realnostjo življenja žensk«.

¹⁰ Znanosti, ki ima svojo zgodovino; poimenovanje prihaja z začetka 19. stoletja od francoskih in nemških znanstvenikov in je imelo vrsto različnih pomenov. Sodoben pojem biologije se je izoblikoval na začetku 20. stoletja.

¹¹ Gizela Bock, Zgodovina spola, zgodovina žensk, *Filozofski vestnik* (1989), št. 2, 177–187.

ški, francoski in italijanski pa je porod prav tako opisan kot delo (*labour, travail, travaglio*).¹²

»Biologija žensk je družben konstrukt in političen koncept, ne pa znanstvena kategorija, in to zaradi vsaj treh razlogov,« je prepričana Hubbard;

1. Prvi razlog najbolje ilustrira znameniti stavek Simon de Beauvoir: »Ženska se ne rodi: ženska to postane.«¹³ To pomeni, da sta koncepta *moški*, *ženska* družbeno določena oziroma ju določa družbena norma, kaj naj bi bil eden in kaj drugi. Vsaka kultura je izoblikovala svojo, nekoliko specifično podobo pravega moškega in prave ženske, dečki in deklice pa se v svojem razvoju, skozi socializacijo skušajo tej podobi prilagoditi ter se ji kar najbolj približati. Le tako postanejo družbeno sprejeti in deležni pozitivne potrditve spolne umeščenosti.

2. Drugič je, po Hubbardovi, biti *ženska* družben konstrukt zato, ker ni enotnega, enega opisa, kaj naj bi ženska biologija bila. »*Biologijo žensk so opisovali zdravniki in znanstveniki, ki so zaradi zgodovinskih razlogov bili predvsem ekonomsko privilegirani, univerzitetno izobraženi moški z močnim osebnim in političnim interesom opisati žensko tako, da postanejo 'naravne' vse tiste vloge, pripisane ženskam, ki zadovoljujejo tako naše osebne kot tudi skupinske koristi.*«¹⁴ Ženske pa so v evropski zgodovini že (vsaj) od antike dalje opisovali tako, da so jih primerjali z moškim, skratka, moški je bil norma in ženska je bila lahko le odmik od nje.

Ker je imel Aristotel (384–322 pr. n. št.) izredno velik vpliv na oblikovanje odnosa krščanske Evrope do žensk, si velja nekoliko podrobneje pogledati njegovo videnje ženske narave in s tem pomena, ki ga (naj) imajo v družbi. Aristotel je, tako kot še vrsta grških filozofov, postavljajal duha, idejo bistveno višje na hierarhični lestvici vrednot kot snov, materijo. V njegovi razlagi nastanka življenja se spet pojavi sicer stara grška doktrina o moški sposobnosti prokreacije, o moški stvariteljski sposobnosti.¹⁵ Aristotel je prevedel mitično izročilo o izvoru človeka¹⁶ v znanost in

¹² N. d., 181.

¹³ Simone de Beauvoir, *Drugi spol I, II*, Ljubljana 1999.

¹⁴ R. Hubbard, n. d., 119. Še danes se pridevniški dodatek »ženski« pojavlja na slogovno zaznamovanih mestih, na primer »ženska« literatura, »ženska« pisava, »ženski« stil, »ženski« poklici, in ponazarja odmik od normalnega, moškega, (verjetno) boljšega.

¹⁵ Prepričanje o moški prokreaciji nam prinaša tudi stvaritev Atene, porojene iz očetove, Zevsove glave. V grški tragediji *Orestej* so zapisane besede zahvale, ki jih namenja Atena očetu: »*Nobena mati me ni rodila ...*«

¹⁶ Glej tudi Jože Kastelic, Zlata veja grškega mita na mitološkem drevesu starega sveta, 5–54; Jože Dolenc, Grški in rimski bogovi. Nastanek sveta in bogov, 839–875; oboje v: Gustav Schwab, *Najlepše antične pripovedke*, Ljubljana 1990.

ga zasidral v svoj vseobsegajoči filozofski sistem. Pri razlagi nastanka življenja je pripisoval moškemu bistveno pomembnejši delež; po njegovem prispeva ženska k nastanku novega človeka zgolj materijo, grobo, mrtvo snov. Tako kot njegovi predhodniki, na primer zdravnik Hipokrat (460–377 pr. n. št.), je imel Aristotel tako spermo kot katamenijo, ženski izliv, menstrualno kri, za seme, s to pomembno razliko, da »*katamenija je seme ne v čisti obliki, potrebna dodelave*«. ¹⁷ Aristotel je pripisoval na primer, za razliko od zdravnika praktika Hipokrata, semenoma po vrednosti različna pomena. Ob tem, da je moškemu semenu pripisal aktivni princip, funkcijo nosilca nematerialnega, dinamičnega in duhovnega principa, je bila katamenija surova materija, iz katere je otrok zgolj zgrajen. Glede na kakovost je moško seme toplo ¹⁸ in v primerjavi z njim je ženska katamenija hladna. ¹⁹ Prav hladnost ženske krvi pa je kriva, da se žensko seme ne more razviti do popolnosti. Moški oziroma moško seme je torej tisto, ki ustvari otroka, ki mu vdahne življenje in dušo, ženska mu da zgolj materijo, telo, ki bi ostalo brez moškega deleža prazno, brez vsebine. ²⁰ V idealnih pogojih je tako po Aristotelu otrok vedno posnetek svojega očeta, saj ta dobesedno odtisne svoj odtis in s tem novo življenje v žensko telo. Brez kakršnih koli dodatnih pojasnil predpostavlja Aristotel, da so ženske zaradi svoje biološke manjvrednosti tudi krive za rojstva pohabljenih otrok oz. otrok, ki svojemu očetu niso podobni in/ali ki se rodijo kot deklince.

»/K/ot se mladiči pohabljenih staršev včasih rode pohabljeni in včasih ne, prav tako so mladiči, rojeni ženski, včasih ženska in včasih moški. Za žensko velja, da je pohabljeni moški, tako kot je katamenija seme, vendar ne čisto; le ene stvari ni v njih, načela duše.« ²¹

Zaradi delovanja »mrzle« ženske materije na »toplo« moško seme, pride po Aristotelu do tovrstnih napak. Sklep je kot na dlani: ženska je deformiran moški. Naj so bili Aristotelovi pogledi na žensko del njegovega filozofskega sistema dopolnjujočih se polarnosti, pa jih je že sam pre-

¹⁷ *The Works of Aristotle*, prev. J. A. Smith in W. D. Ross, Oxford 1912, *De Generatione Animalium I, II*; v: G. Lerner, n. d., 206.

¹⁸ Aristotelov filozofski pojem toplote pa je povezan z drugimi višjimi pojmi, kot so: ogenj, moč, življenje. Svoj sedež ima toplota v srcu, v najpomembnejšem organu telesa in hkrati sedežu duše.

¹⁹ Hladnost pa je tudi ena od ženskih lastnosti; ženske so – po Aristotelu – hladnejše od moških. Glej tudi A. C. Crombie, *Augustin to Galileo, Science in the Middle Ages, 5th to 13th Centuries, I*, 1969, 160–162.

²⁰ Zgodovinarica Maryanne Cline Horowitz, ki je napisala feministično kritiko Aristotelovega dela, takole komentirala ta Aristotelov pogled na žensko: »Ženska pasivnost je samoumevna, upravljajo z njenim telesom, da bi se izpolnili načrti drugih. Produkti njenega truda niso njen. Po drugi strani, pa se moški ne trudi, on dela ... Aristotel predpostavlja, da je moški homo faber, ustvarjalec, ki deluje na materijo, da bi jo oblikoval, ustvaril iz nje večno delo umetnosti. Njegova duša prispeva obliko in model stvaritve.« V: G. Lerner, n. d., 207.

²¹ *The Works of Aristotle*, prev. J. A. Smith in W. D. Ross, Oxford 1912, *De Generatione Animalium I, II*; v: G. Lerner, n. d., 207.

nesel na raven družbenega, političnega vsakdana. V imenu njihove biološke manjvrednosti zagovarja in zahteva tudi siceršnjo podrejenost žensk, povezano predvsem z njihovo domnevno omejeno sposobnostjo odločanja. Pri razlagi družbe in njene urejenosti, je Aristotel izhajal iz dejstva, da posameznik nikakor ni samozadosten. Da bi lahko družba pravilno delovala, ji mora vladati pravica, ki je *»načelo reda v politični družbi«*. Za pravilno upravljanje države, je potrebno poznavanje upravljanja gospodinjstva.²² *»Prvi in najmanjši možni delci družine so gospodar in suženj, mož in žena, oče in otroci.«*²³ Na tem mestu razpravlja Aristotel tudi o suženjstvu, za katerega na koncu, kljub določenim zadržkom, sklene, da gre za naravno dishotomijo: duša je po naravi vladar, telo podložnik. *»Jasno je, da duša vlada telesu, mišljenje in razum prevladujeta nad strastmi, to je naravno ... Ponovno, moški je po naravi superioren in ženska je inferiorna; in eden vlada in druga je vladana; to načelo je nujno raztegniti na vse človeštvo.«*²⁴ Sledi Aristotelovo opisovanje različnih načinov moškega vladanja sužnjem, ženi in otrokom. Ti načini pa se med seboj razlikujejo glede na to, komu moški vlada. *»Sužnji nimajo nikakršne sposobnosti presojanja; ženska jo ima, vendar je brez avtoritete; in otrok jo ima, vendar je nezrela,«*²⁵ pravi filozof.

*»Aristotelov pogled na svet je tako hierarhičen kot dihotomičen. Duša vlada telesu; razum vlada čustvom; ljudje živalim; moški ženskam; gospodarji sužnjem; in Grki barbarom. Vse, kar potrebuje filozof, da opraviči obstoj razrednih odnosov znotraj družbe, je, da pokaže, kako je vsaka od podrejenih skupin po 'naravi' ustvarjena za to, da zaseda prav določeno mesto znotraj hierarhije. Imel je nekaj težav pri opravičevanju suženjstva ... Toda prav nobenih razhajanj ni, ko je govor o inferiornosti žensk.«*²⁶

Tudi razvoj Aristotelove misli nam s tem, ko (še) koleba pri zagovoru suženjstva in predvideva v izjemnih primerih tudi možnost osvoboditve (seveda je mišljen le suženj-moški), in s tem, da tovrstnega dvoma pri ženskah ni (več), dokazuje, da je bila podreditev žensk časovno zgodnejša kot oblikovanje razredne družbe s suženjstvom. Prav navidezno »narav-

²² Patriarhalna razmerja so se najprej uveljavila v družini in urejenost družine je bila dejanski model urejenosti države. Povedano dokazujejo tudi najdbe na prostoru Mezopotamije. *»Starodavne države,«* pravi Lernerjeva, *»so bile organizirane na način patriarhata; že od samega začetka je imela država bistven interes v ohranjanju patriarhalne družine.«* G. Lerner, n. d., 9.

²³ *The Works of Aristotle*, prev. J. A. Smith in W. D. Ross, Oxford 1912, *De Generatione Animalium I, II*; v: G. Lerner, n. d., 208.

²⁴ N. d., 208.

²⁵ N. m.

²⁶ G. Lerner, n. d., 208–209.

nost« podreditve žensk v družbi izrabi Aristotel, po analogiji, za dokazovanje dopustnosti suženjstva. Lahko bi rekli, da je z zgodovinskega stališča šele podreditev žensk v določeni družbi omogočila in opravičila tako zaslužnjevanje najprej »tujcev« kot oblikovanje razredne družbe. Aristotelov filozofski sistem, ki je obsegal večino dostopnega znanja, je vključeval patriarhalni koncept ženske manjvrednosti na način, da je ta postala nedvoumna in celo nevidna, za preučevanje pa nedostopna. »Razlage razredov, privatne lastnine, znanstvene razlage bi lahko bile in so bile predmet stoletja trajajočih razprav, temelječih prav na Aristotelovih mislih – toda moška premoč in prevlada sestavljata temelj filozofove misli in sta tako povišana na raven naravnih zakonov,« pravi Lernerjeva.²⁷

Kasneje, v krščanskem srednjem veku, (tudi) vnovično odkritje Aristotela označuje obdobje srednjeveške renesanse. Teologi visoke sholastike, posebej Albert Veliki in ob njem in za njim njegov učenec Tomaž Akvinski, so v cerkveni nauk vpeljali Aristotelovo misel, predvsem njegovo biologijo. Kot pravi Uta Ranke Heinemann, je »sprejem Aristotelove misli v teologijo prinesel samo nesrečo. Zaradi zmedene aristotelске biologije je namreč povzročil najprej še večje zaničevanje žensk«. ²⁸ Glede na to, da sta bila tako Albert Veliki kot Tomaž Akvinski za ravnanje Cerkve v prihodnosti izredno pomembna in da velja predvsem slednji še danes za eno od nespornih seksualnih cerkvenih avtoritet, nikakor ni (bilo) vseeno, da sta bila ženskam izrazito nenaklonjena. Še posebej Albert vidi v ženskah zgolj slabo: »Ženska se manj (kot moški) nagiba k nramnosti. Kajti v ženi je več tekočine kakor v možu in lastnost tekočine je, da hitro sprejme, a težko obdrži. Tekočina je fluidna. Zato so žene nestanovitne in radovedne. Kadar ženska občuje z moškim, bi najraje hkrati ležale še pod drugim moškim. Žena ne pozna zvestobe. Verjemi mi, če ji boš veroval, boš razočaran. Verjemi izkušenemu učitelju. Pametni moški ženski zato ne bo zaupal svojih načrtov in dejanj. Ženska je ponesrečen moški in v primerjavi z moško je njena narava defektna in pomanjkljiva.« ²⁹ Albert Veliki je po Aristotelu povzel tudi idejo o ženskem semenu; vendar je bil Albert za razliko od Grkov, pri katerih je bilo žensko seme najpogosteje povezano z menstruacijo, pri Aristotelu pa izključno s katamenijo, prepričan, da se žensko seme izloča med občevanjem (tako kot moško). Heinemannova navaja, da se je »žensskemu semenu celo zelo izčrpno posvetil ... Žensko seme je belkasto. Črne ženske naj bi imele več semena, ker so bolj strastne. Največ semena imajo po

²⁷ N. d., 210.

²⁸ Uta Ranke Heinemann, *Katoliška cerkev in spolnost*, Ljubljana 1992, 179.

²⁹ U. R. Heinemann, n. d., 180.

njegovem mnenju temnolaske. Suhe imajo več semena kot debele. V nadaljevanju sledi Albert Aristotelovi biologiji, ko ugotavlja, da žensko seme ni ploidno. Njeno seme je namreč vodeno in redko in, ni primerno za razmnoževanje ... Moško seme je kot umetnik, kot mojster, ki daje obliko; žensko seme je tisto oblikovano. To oblikovanje s strani moškega semena, ki vedno stremi po popolni moški obliki, lahko spodleti, in tedaj nastane ženska«. ³⁰ Celibatu zapisanim možem 13. stoletja je treba pripisati, da so se Aristotelove misli zasidrale v evropsko protizensko razpoloženje, najrazličnejše inštitucije oblasti pa so poskrbele, da so se v njej tudi ohranjale.

3. Tretji zagovor trditve, da je biologija žensk predvsem družben konstrukt, pa se nanaša na *»naš odnos do sebe, ki je družbeno oblikovan in je političen zato, ker naše lastne predstave o tem, kaj je in kaj ni normalno in naravno, vplivajo na to, kaj počnemo«*, je zapisala Hubbardova. ³¹

Na vprašanje, kaj je v človeški naravi naravno, skušajo med drugimi odgovarjati sociobiologi. ³² Pri tem so se raziskovalci pogosto naslanjali na spoznanja, pridobljena z opazovanjem skupnosti primatov; toda Anderson in Zinsser ³³ svarita pred poenostavljanjem, ko opozarjata, da so se skozi evolucijo tako pri primatih kot pri ljudeh izoblikovale bistveno številnejše in kompleksnejše oblike vedenja obeh spolov, kot so predpostavljali. *»Medtem ko se pri mnogih vrstah primatov kaže podrejenost samic samcem, to ne velja za vse vrste. Vzorci prevlade so zapleteni: pri mnogih vrstah so, na primer mlajši moški, podrejeni tako starejšim samicam kot*

³⁰ N. d., 184–185.

³¹ R. Hubbard, n. d., 120.

³² Na podlagi opazovanj vedenja primatov in opravljenih analogij s človeškimi družbami naj bi po mnenju sociobiologov spadale med značilnosti človeške narave: sebičnost, ki zagotavlja preživetje prav našim genom; prav tako naj bi bil naraven altruizem kot posebna oblika sebičnosti (v smislu: jaz varujem tvoj hrbet, če boš ti varoval moje otroke); tretja temeljna značilnost človeške narave naj bi bilo oblikovanje hierarhičnih odnosov. Wilson, eden od vodilnih sociobiologov, je poleg naštetih značilnosti, povzetih iz življenja primatov, pripisal človeški naravi še tri lastnosti: *»Različne oblike, ki naredijo seksualno razmerje med moškim in žensko čustveno zadovoljujoče, kot objemanje in poljubljanje; religiozna in duhovna pričakovanja, ki izvirajo iz potrebe verjeti v nekaj, kar nas presega; in prepoved incesta.«* Edvard Wilson, *Sociobiology: The New Synthesis*, Princeton 1975. Kar značilno pa je, da so tudi ti znanstveniki ujetniki svoje perspektive in so tako za naravne razglasili tudi tekmovalne in hierarhizirane kapitalistične družbe, znotraj katerih so moški večvredni kot ženske in znotraj katerih privilegirani moški obvladujejo vse ostale člane. Kot naravno, nespremenljivo, iz samega biološkega bistva človeške narave pogojeno, so namreč razglasili družbo, v kateri so bili tudi sami socializirani. *»Pa vendar,«* opozarja Hubbard (n. d., 118), *»tekmovalnost in dominirajoče hierarhije niso značilne za vse človeške družbe in nikakor nimamo razloga verjeti, da je prav biologija tista, ki je določila smer razvoja različnih družb. Prav nasprotno, ljudje lahko izkusijo temeljne fizične kot tudi psihološke spremembe zaradi globokih političnih in ekonomskih prelomov znotraj družbe ... Nikakor spremembe v načinu življenja ne spreminjajo naše biologije. Vse spremembe so medsebojno povezane: Mi se spreminjamo. Ženske, ki so sodelovale v ženskem osvobodilnem gibanju, dobro poznajo spremembe, ki se lahko zgodijo v naši 'naravi' pa tudi v naših življenjih.«*

³³ B. S. Anderson in J. P. Zinsser, n. d.

*samcem ... Toda spoznanja, pridobljena z opazovanjem vedenja primatov, se dajo le redko z gotovostjo prenašati na vedenje ljudi, predvsem zato, ker se ljudje prav glede spolnega in socialnega življenja bistveno razlikujejo od primatov.*³⁴

V 20. stoletju, v obdobju med obema velikima vojnama, so se kar množila besedila, tista povsem strokovne, pa tudi povsem laične narave, ki so razlagala, pojasnjevala, predalčkala posebnosti ženske narave in iskala njeno bistvo.³⁵ Vsem tovrstnim »raziskovanjem« razlik je bilo skupno, da so izhajala iz predpostavke, da razlike med moškim in žensko presegajo naravno različnost dveh spolov (povezano z njunima različnima vlogama pri spolni reprodukciji), da vlada med spoloma večni, »tragični« nesporazum, plod »naravne« razlike. Druga predpostavka, na kateri so grajena tovrstna razmišljanja, se nanaša na neenakopravno razmerje med primerjanima, moškim in žensko; moški je vzor, idealni model, kateremu se lahko ženska zgolj bolj ali manj približa. Od tod tudi izvirala večina »tragike«, domnevno »po naravi« nemogočega, onemogočenega srečnega, harmoničnega, dopolnjujočega se razmerja med moškim in žensko. Razmišljanja, ki so črpala kar največ svojega poleta iz sodobnih spoznanj in hipotez (predvsem) psihoanalize (pa tudi iz drugih disciplin, na primer ginekologije, psihologije itd), razkrivajo vztrajanje patriarhalne mentalitete tudi v 20. stoletje. Nevidnost temeljne neenakosti moških in žensk kot ene od prvotnih in glavnih značilnosti evropske zgodovine omogoča vsakokratno reproduciranje tovrstnih primerjav, v katerih je moški vzet za model, ženska pa se lahko povzpne zgolj na stopnjo nikoli zadostnega približka.

Razlika med moškim in žensko je zapisana v »naravo« obeh spolov; v tej primerjavi se izkaže ženska kot bistveno bolj zapleten, nepredvidljiv, neobvladljiv, celo fluiden organizem, kot bistveno bolj podvržena dikta-

³⁴ N. d., 8.

³⁵ Leta 1926 je *Ženski svet*, 60, prinašal glavne ugotovitve holandskega učenjaka Heymansa glede vprašanja Ali ima ženska enake duševne zmožnosti kakor moški. Heymans je celo izvedel posebno anketo »med zdravniki in vzgojeslovci«, s katero je ugotovil naslednje: »Žena daleč zaostaja za možem v vztrajnosti ... Pretežna večina današnjega ženstva je živčno bolna; med 100 ženskami je 70 bolnih, a moških le 40 %. Ženske se mnogo bolj vdajajo opojnim sredstvom, zlasti morfiju in kokainu. Žena se ne more izkazati z velikimi znanstvenimi pridobitvami, vsi izumi in iznajdbe so plod moškega duha. Na polju računstva in modroslovja so ženske silno na slabem ...« Uredništvo *Ženskega sveta* pa je dodalo: »Po Heymansovem mnenju, utemeljenem z bogato statistiko, žena nikakor nima tolike vrednosti kot moški. Pozabil pa je povedati, da tudi moški ni enakovreden ženski, kajti materinstvo je veliko težja in odgovornejša naloga nego očetovstvo ... Nedvomno pa prekaša žena moža tudi v ljubezni, stanovitnejša je, globlje ljubi, mnogo več daje, nego prejema,« pač skladno s tem, da so ženske svoj obstoj najlažje opravičevale prav z materinstvom in da so si od vseh razpoložljivih vrlin lahko pripenjale zgolj tisto o zmožnosti globoke, neizmerne ljubezni (ki gre skupaj z neizmerno žrtvijo).

turi »narave« njenega spola; moško telo izraža skladnost z moško »naturo«, ženska pa je vključena v »biološko tragedijo«³⁶ lastnega spola.

»Obstaja pa zares ogromna razlika med moškim in žensko, in sicer v biološkem pogledu, ker je narava razdelila biološke težave upravn krivično med moškim in žensko ... Vsa biološka bremena, vse spolne funkcije je mati narava prav po mačehovsko razdelila med možem in ženo. Ravno pri človeku je dosegla različnost med obema spoloma svoj višek, razlike med obema spoloma se raztezajo na celotni organizem, kajti možev organizem je bistveno drugačen kot pa ženin ... Vsa tragedija žene pa obstaja ravno v tem, da je [...] v primerjavi z možem preobložena z biološkimi dolžnostmi, katere ji nalaga njen spol, tako da je vse njeno življenje od rojstva pa do smrti polno notranjih in zunanjih nesoglasij.«³⁷

Življenje ženske pod diktatom njene »biologije« ali »narave« razpade na štiri, med seboj ostro ločena obdobja.

1. Prvo, najmanj problematično obdobje, je otroštvo, *»segajoče od rojstva pa do pričetka menstruacije [...], je za ženo najsrečnejše, kajti v tej dobi še ne obstaja za njo biološka tragedija, v tej dobi še ni posebne razlike med obema spoloma ... V splošnem sta oba spola v tej dobi še biološko enakopravna, deklici poteka življenje prav tako harmonično kot dečku.«*

2. Drugo obdobje je obdobje prehoda, puberteta: *»Konec te srečne dobe pomeni za deklico začetek menstruacije ... S tem se začne za ženo nova doba, v kateri je že v primeri s svojim moškim tovarišem veliko na slabšem ... Menstruacija vpliva na celotni organizem žene in pretrese vse organe, med menstruacijo pade temperatura, krvni obtok in dihanje se vrši počasneje, duševno poglobljanje je ženi otežkočeno, vsa delovna zmožnost se zmanjša.«*

3. Tretje obdobje ženinenga življenja označuje naslednji prehod – zanositev in nosečnost ter materinstvo: *»Če pomeni že njeno drugo življenjsko razdobje za ženo večni boj proti nemoči lastnega tele-*

³⁶ Celo borke za žensko enakopravnost so v tem času razglašale »krivičnost narave« do žensk, kot »naravno« danost, ki se ji tudi z družbenimi reformami in uvedbo enakopravnosti ne moremo izogniti. »Gre samo za to, da se ustvarijo take družbene oblike, v katerih bi žena svojo biološko tragedijo kar najmanj občutila,« je zapisala Milica Stupan, *Ženski svet* (1929).

³⁷ N. d., 213–214. Stupanova je oprla svoj članek na knjigo ruskega profesorja A. V. Nemilova *Biološka tragedija žene*, ki je izšla v nemškem prevodu leta 1925 v Berlinu. »Pisatelj je skušal v tem delu obrniti pozornost svojih čitateljev in čitateljic na vse posamezne pojave, iz katerih se sestavlja biološka tragedija žene in katere pravzaprav vsi poznamo, a jih ravnodušno preziramo. Pisatelj pravzaprav nima namena povedati kaj novega, ampak hoče samo osvetliti vso biološko kalvarijo žene in tako poklicati moškim čitateljem v spomin, koliko obzira bi pravzaprav zaslužila žena, nositeljica tolikih bioloških krivic,« je zapisala Stupanova.

sa, velja to še v veliko večji meri za njeno tretje življenjsko razdobje ... Kot nikjer drugje se občuti pri tem vsa biološka tragedija žene ... Torej mora žena za kratek trenutek omame plačati ogromno kupno ceno s tem, da postavi samo sebe z dušo in telesom v službo za nastajajoče življenje ... Vse za plod, za bodočega človeka, za mater pa bolečine in neprijetnost vseh vrst. Toda kakor je vloga žene pri oploditvi in razvoju ploda težka in odgovornosti polna, vendar ni vstvarjajoča, ampak je samo pasivna, kar tragiko še poveča ... A tudi porod, ta biološka in fiziološka katastrofa, ne sklene verige vseh ženinih bolečin in težav ... /Ženin organizem/ se mora takoj privaditi novemu delu, dojenju ... Menda ni treba posebej poudarjati, da taka precejšnja izguba energije ne ostane brez vpliva na celotni ženin organizem ... Za dolgo časa je sedaj otrok odločilno merilo, s katerim meri mati vse dogodke zunanjega sveta ... V moževem živčevju manjka ta podedovana občutljivost za čare lastnega otroka ... Mož in žena jameta tako rekoč govoriti v dveh jezikih. Tako občuti žena pri vsakem poizkusu, živeti isto življenje kot moški, le jačje svoje naravno suženjstvo.«

4. Obdobje klimakterija: »Ko stopi žena v to svojo zadnjo življenjsko dobo, preneha šele njeno spolno suženjstvo ... Vsa ženina biološka tragedija in vsa krutost narave se javlja v tem, da propada ženinino telo, potem ko so prenehale njene spolne funkcije, vedno bolj in bolj ... A klimakterij ne pomenja samo propadanja telesa, ampak tudi propadanje duše, tako da se žena tudi sedaj, ko se je že rešila vseh svojih koledarskih obveznosti, ne more več tako uveljaviti kot moški, ker so ji peruti strte.«³⁸

Drugačen, neenak položaj ženske kot moškega v družbi in družini je utemeljen že v naravi ženskega organizma, biološki drugačnosti njenega telesa (od moškega telesa). Vsa obdobja ženskega življenja, z izjemo otroštva, ko »ženska še ni ženska«, ampak »brezspolen« otrok, vsa ženska usoda je v njenem spolu.³⁹ »Moževa biološka tragedija je v primeri z ženino

³⁸ N. m.

³⁹ Na podobno (vzročno) zvezo spola in usode je med pisanjem svoje, tako popljuvane knjige *Spol in usoda* (leta 1939/40), mislila tudi Angela Vode. Kasneje, ob spominih na svoja zaporniška leta, ki so jo doletela v obdobju najrazličnejših obračunavanj po drugi svetovni vojni, pa je zapisala: »Ko sem bila zaprta v samotni celici, so mimo mojih duhovnih oči bežali ljudje in doživljaji, nekateri dragi in še vedno blizki, drugi daljni, tuji in zabrisani. Ustavila sem se tudi ob svoji knjigi *Spol in usoda*, ki mi je prinesla toliko nevspečnosti. Ko bi še enkrat pisala knjigo o človeški usodi, bi jo nasloвила *Značaj in usoda*.« In morda je s tem mislila tudi na to, da je še kaj, kar nas ljudi določa bolj kot spol (in usoda), morda značaj, na katerega lahko posameznik (tudi) vpliva, se v življenju odloča (in ne zgolj prepušča usodi).

malenkostna,« zapiše ruski učenjak, pritrjuje pa mu tudi Stupanova, kajti »njegovim izvajanjem bo gotovo vsaka ženska brezpogojno pritrčila«. Žensko gibanje medvojnega obdobja se je nenehno zapletalo okoli tovrstnih »znanstvenih« spoznanj o drugačnosti, celo biološki tragičnosti ženskega organizma; ženske so se zavedale dvoreznosti takih spoznanj, »ker je obstajala nevarnost, da bi gotova vrsta moških žensko rada še nadalje ohranila v suženjstvu, uporabila ta priznanja v korist svoji stvari«, a so jih (kljub temu) sprejemale, jim verjele in se znotraj njih prepoznavale. Največ, kar so si (lahko) obetale, je bilo na ravni medsebojnih partnerskih odnosov »razumevanje in pravično ravnanje moških napram njim«,⁴⁰ od družbe oz. države po so pričakovale spremembe »socialnih prilik, ki so sedaj prikrojene samo za moškega«.

Čas je bil tovrstni strokovni literaturi izrazito naklonjen, predalčkanju, klasificiranju in siceršnjemu urejanju žensk pa tudi; tako je konec dvajsetih let prejšnjega stoletja izšla tudi knjiga češke socialne delavke Juliane Lancove *Psychologie ženy*, »v kateri pojasnjuje značaje in tipe žene na osnovi znanstvenih izsledkov raznih evropskih učenjakov. Predvsem se ozira na delo pokojnega P. Mathesa, vseučiliškega profesorja in ravnatelja ženske klinike v Innsbrucku.«⁴¹

»Profesor Mathes⁴² priznava dva glavna ženska tipa: ženo z jasno izraženimi in čistimi elementi ženskosti in ženo z moškimi elementi ... Od količine moškega elementa v ženski je tudi odvisen njen tip ... Mathes misli, da ima žena kot oseba starejši organizem nego moški in zato manj popolnega; moški organizem pa je kot človeški tip mlajši in zato popolnejši. Tip žene, ki ima v sebi mnogo moškosti, tj. moških elementov, je popolnejši, in Mathes ga imenuje interseksualni /poudarjeno v izvirniku/, medspolni tip. Tip žene, ki ima samo neznaten del moškega elementa in ki v njem ženskost skoraj izključno prevladuje, imenuje Mathes piknika /poudarjeno v izvirniku/, v človeštvu manj spolni tip. Ta dva tipa !...! se v duševnem pogledu ostro ločita.

⁴⁰ Verjele so v blažilni, celo zdravilni učinek vednosti o ženski drugačnosti, o vsej biološki tragediji, v katero je ženska vpeta: »Kajti vsak, ki biologijo žene pozna, se ne bo jezil in čudil naglim preobratom v njenem čustvovanju, njenemu včasih nemotiviranemu ravnanju in nehanju.« M. Stupan, *Ženski svet* (1929), 240.

Leta 1932 je Milica Stupan napisala članek na podobno temo v veri, da »ko bi možje poznali ženo in njeno konstitucijo bolj, nego jo poznajo, bi bilo mnogo manj nesrečnih zakonov in ločitev, nego jih je.« M. Stupan, Ko bi možje poznali ženo, *Ženski svet* (1932), 328–329.

⁴¹ Marija Omeljčenko, Juliana Lancova: *Psychologie ženy*, *Ženski svet* (1930), 13–16.

⁴² Umrli leta 1924. Še pred koncem 19. stoletja se je s poskusi klasificiranja ženskih tipov ukvarjal Wollzogen, avtor knjige *Tretji spol*, v kateri je razvrščal ženske v seksualne tipe. Naj na tem mestu navedem zajetno primerjalno antropološko delo Plossa in Bartelsa *Das Weib in der Natur und Völkerkunde* iz leta 1908.

Piknika je prava ženska [...]. v njej prevladuje izključno ženski element. Že priroda sama jo je določila, da bo dobra, popolna mati in soproga. Piknika lahko rodi, je plodovita, njeno telo je izpopolnjeno za nadaljevanje človeškega rodu. Značaj piknike je enostaven: je razsodna, praktična, jako mirna, prijazna, vesela, ne pozna dolgočasje ... Njena duša je harmonična, v ravnotežju; lahko mnogo plače, a ne dolgo; rada ima svoj dom, deco in gospodinjstvo. Ljubezen in zakon sta cilj njenega življenja; življenje za njo ni problem, katerega je treba rešiti; celo če se ji mož izneveri, mu lahko oprosti in pozabi prošlost. Zato pa se navadno mož vselej vrača k taki ženi in v svoj dom. Piknika se kmalu postara, a to je ne vznemirja ...

Interseksualni tip žene vidimo zlasti po mestih; ta tip je posledica križanja celih generacij, ko so se zakoni sklepali med ljudmi močnih značajev. Interseksualni tip žene je jako privlačen za moške. Taka žena očara moža s svojim lepim telesom Diane, z izrazitimi obraznimi potezami, ki se menjavajo po razpoloženju in doživljanju, in svojim močnim značajem ... Interseksualni tip ima oster in trezen razum, bogate duševne sposobnosti, ali njena duša je polna razdvoja, borbe, polna raznih problemov in vprašanj o življenju; v njeni naravi se neprestano borita dva elementa: moški in ženski. Interseksualni tip ne more biti srečna ... Lahko je jako nežna, čustvena, lahko pa tudi pokaže surovost, celo brutalnost ... Taka žena je zmožna velikih del in junaštev. Če je sama in nima družine, si želi družinske sreče, vleče jo k možu; če pa ima moža, otroke, je zakon zanjo velik problem; večinoma ne najde v njem sreče in zadovoljstva, zakon ji postane celo tragedija in čisto konča z ločitvijo. Tudi interseksualni tip ljubi svojo deco kakor piknika, toda neuravnovešenost v značaju in razdražljivost ji ne dasta možnosti, da bi svoje otroke dobro odgojila; pač ni ustvarjena za družino. Interseksualni tip so umetnice, znanstvenice, junakinje, javne in politične delavke. Piknike ne morejo nikdar biti umetnice, ne političarke ne učenjakinja itd.«⁴³

Iz »biološke tragedije žene«, iz njene domnevno večne, neobvladljive ujetosti v naravo lastnega spola, so izhajale tudi vse druge zakonitosti, drugačnosti ženske; ženska se zaljubi drugače,⁴⁴ ženska ljubi drugače,⁴⁵

⁴³ Poleg teh dveh ženskih tipov loči Lancová, ki je »vobče izvrstna poznavalka ženske duše in ženskega značaja«, še druge: »ženska astenika, tip silno čustvene žene, je kakor klopčič živcev ... Njej nasprotni tip je ženska s surovimi potezami značaja ... Take ženske gredo v vojni v vojsko, lahko so junakinje in krvnice, vsekakor naprednejši ženski tip.« M. Omeljčenko, n. d.

⁴⁴ O načinih »pojmovanja ljubezni in zakona pri našem ženskem svetu ... /ki dela/ napram moškim v tem pogledu vedno iste pogrške, in sicer sebi v škodo,« je razmišljal zdravnik France Debevec, *Ženski svet* (1925).

⁴⁵ Poglejmo, kaj pravi o tem Angela Vode v svoji knjigi, pogosto »remake« svojih člankov, *Spol in usoda*; »Temeljna prirodna osnova zakona, spolnost, se pri moškem drugače uveljavlja kot pri ženski. Tu nikakor ne gre zgolj za različnost v telesni funkciji, temveč tudi za razliko v občutju in doživetju tega nagona ... Izven dvoma je, da žena v zakonu teže pogrša duševno ljubezen kot mož. To izhaja nedvomno iz različnega ustroja njune-

ženska čustvuje drugače,⁴⁶ ženske ambicije so drugačne⁴⁷ itd. (kot pri moških). Seveda je bilo mogoče tedaj slišati tudi drugačne glasove, ne sicer takih, ki bi neposredno zanikali vso globino nenehno poudarjanih bioloških razlik ženske od moškega, ki bi neposredno napadali vsa predalčkanja ženskih narav in razglašali vse izpeljave, ki temu (lahko) sledijo, za zgolj akademske ekshibicije,⁴⁸ pač pa take, ki so pozivale ženske k sprejetju in (hkratnemu) ingnoriranju lastnega biološkega bremena. *»Biološka stran njene lženskel narave pa je pri tem /pri delu/ ne sme ovirati, zakaj prava sodobna žena živi tako, da spravi v lepo soglasje svojo biološko na-*

ga telesno duševnega bistva. Mnogi, ki so preučevali to bistvo, so mnenja, da je odnos moža do žene bolj seksualen, to je neposredno spolen, dočim je ženska po svoji naravi bolj erotična, to se pravi, da temelji njeno razmerje do moža na ljubezni, da polaga mnogo več važnosti na to, da jo ima ‚mož rad‘ kot pa zgolj na spolno združitev.» A. Vode, n. d. (1999), 188, 194–195.

⁴⁶ »V mislih mi je, da bi morala govoriti o rosi kaplji in o mavrici, ki sije v njej; o roži in dehtečem zraku okoli nje; o studentu in njegovem žuborenju,« začenja sestavek o deklški duši Avgusta Gaberščik, O deklški duši, *Ženski svet* (1933), 268–269. Nepremagljiva »tragika ženske usode« je posledica »splošne temeljne razlike med moško in žensko dušo«, pravi Ivanka Klemenčič, ki takole razvije svojo misel o nasprotjih med obema dušama: »Mož je egocentričen sam sebi in iz sebe živeč, žena pa altrocetrična, živeča za druge in v drugih ... Med moškimi in med ženskami so do skrajnosti enostransko razviti individui redki; I...I Kljub vsemu temu pa stoji stvari tako, da žena v življenju ne najde, česar želi in išče: zveste ljubezni, blagega razumevanja, hvalenosti in nesebične dobrote.« I. Klemenčič, *Ženski svet* (1923).

⁴⁷ O posebnih tipih deklet je na primer pisala v *Ženskem svetu* Dora Vodnik, Naša srednješolska mladina, *Ženski svet*, (1933), 264–268. Pri pisanju se je sklicevala na svoje dolgoletno delo z dekleti v srednješolskem zavodu in prav na podlagi teh izkušenj oblikovala šest različnih tipov deklet, ki se med seboj razlikujejo po pričakovanjih, talentih, prepričanjih, celo po zunanosti: 1. »salonsko-romantični tip« (»V takem dekletu se s težnjo biti svojevrstno lepa, nerazrešljiva, eksotična, duhovita, združuje težnja po čim krepkejši in obsežnejši umetniški izobrazbi.«); 2. »tip civiliziranke« (»je brez globlje etično-življenjske ambicije, zato se vdaja svoji zunanosti; živi brez pravega smisla za kakršno koli delo, v šoli ne uspeva, leze za silo«); 3. »seksualni tip« (»ki se izžaljuje v namišljenih ali dejanskih erotično-seksualnih pustolovščinah raznih vrst, ki gre za možem in se subtilira v zavestnem, čisto silno rafiniranem koketstvu«); 4. »materinsko-družabni tip« (»Življenjski ideal takemu dekletu so družina, mož, otroci ... Ima smisel za žrtev, se priznava k potrebi odpovedi, čuti, da je družina tisti delokrog, ki jo bo utešil, izven tega zanjo ni doma in izpolnitve. Otroek je bistveni predmet njenega zanimanja in pričakovanja.«); 5. »poklicnodolovni tip« (»Življenjski ideal takega dekleta je poklicno delo, v katerem bo našla svoje življenjsko udejstvovanje, svoj smisel, pa tudi svojo samostojnost ... A kljub idealizmu je vsa prirodna, kljub resnobi vsa sočna in prožna; kljub resnemu teoretičnemu prizadevanju – ni pozersko učenjaška: vsa zakoreninjena v resničnem življenju, v njegovi bedi in bogastvu; vsa budna in bistra v opazovanju, razmišljanju svoj pogled v vedno širše obzorje, pa nikjer begava in površna; vsa razigrana – pa nič zanesenjaška; vsa delovna, pa vendar vsa sproščena; vsa borbena, pa vendar nič nasilna; vsa prepričana – pa vendar ne fanatična ... Tudi ta tip izkazuje globlje in plitveje vrste in se zmaliči v ‚moškem‘ tipu.«); in 6. »šolski tip« (ki izven dela v šoli ne vidi ničesar drugega in je pri tem brez samostojnosti in podjetnosti«).

⁴⁸ Pri nas se je (tudi) s tovrstnimi raziskavami ukvarjal antropolog Božo Škerlj. Da se je povsem zavedal omejene družbene uporabnosti svojih raziskav, kaže tudi njegov pripis pod članek, objavljen v *Ženskem svetu* leta 1933, na straneh 248–250, in sicer pod naslovom *O ženskih tipih*: »Ob koncu današnjega kramljanja o tipih ženskega telesa bi prosil le to-le: ne vprašujte, zakaj se znanost bavi tudi s temi stvarmi, ali ima to kak praktičen smisel? Znanost je pač taka čudna cvetka človeškega uma, da ne vprašuje vedno po praktičnem smislu svojega dela. Rada spoznava, išče zvez, skuša razložiti, spraviti naravne pojave v določen red (sistem). Ali ima to, prvotno čisto znanstveno delo, pri katerem človek ne misli na morebitno praktično uporabnost, kasneje morda vendar kak praktičen pomen, to pa more vedno pokazati le bodočnost.«

logo in življenjski program,«⁴⁹ povzema Ženski svet besede zdravnice Vilme Janiševe-Raškovič.

»Odločno je treba zastopati mnenje, da mora zdrava žena preiti vse neprijetnosti, katere ji morda povzroča menstruacija, ker se dajo te neprijetnosti zlahka prenašati, a postajajo neznosnejše, če žena osredotoči nanje svojo pozornost. Nepotrebno gibanje ali nepotrebne napore, posebno pa zabave, naj žena tedaj le opušča, nikakor pa ni treba, da zanemarija svoje vsakdanje delo. V tem pravcu se mora deklica vzgajati že takoj v začetku pubertete. Kakšno delovno moč naj bi pa predstavljala žena, četudi samo gospodinja v svoji hiši, ako bi se vsakih 28 dni smatrala 4–5 dni nesposobno, ali vsaj deloma nesposobno za delo ter bi pri tem brez potrebe žrtovala 15–18 % svojih dni v dobi spolne zrelosti ... Žene, ki po cele dneve delajo, ki se ne utegnejo preveč ukvarjati s premišljevanjem o svojem stanju, neprijetnosti gotovo lažje prenašajo kakor one žene, katerih življenjski smisel je samo skrb za lastni fizični blagor in zadovoljstvo.«⁵⁰

Besede dr. Raškovičeve so bile usmerjene proti tedanji (tudi in predvsem) zdravniški praksi odnosa do žensk; starodavno (zahodnjaško) prepričanje o ženski nenormalnosti, o bolnosti njene narave itd. je dobilo nov zagon v 19. stoletju (tudi) znotraj medicine. Razvijajoča se in prav tedaj osamosvajajoča se ginekologija je s svojimi spoznanji (in »spoznanji«) še utrjevala stereotip o mejnosti, drugačnosti, tujosti ženske narave (v primerjavi z vzorčno, moško naravo). Posebej ugodno in plodno polje svojega delovanja so našli ženski zdravniki pri ženskah premožnejših meščanskih slojev; ženske teh slojev so bile razglašene za telesno in duševno šibke, vsekakor pre-šibke, da bi se lahko brez pre-velikih tveganj podajale v življenje, pre-šibke, da bi si lahko privoščile neupoštevanje zdravnikovih napotkov, kako naj živijo pravilno, svojemu spolu primerno. Žensko življenje je na podlagi sodobnih spoznanj o delovanju ženskega telesa razpadlo na vrsto sledečih si nevarnih obdobj, prehodov – od pubertete, ki je pomenila konec srečnega, »brezspolnega otroštva«, prek nosečnosti, poroda in poporodnega, bolj ali manj resničnih nevarnosti polnega obdobja, do klimakterija, ki je pomenil »smrt ženske v ženski«. K takemu sodobnemu odnosu do (premožnih)⁵¹ žensk, predestiniranih za bolezen,

⁴⁹ P. Hočevar, *Ženski svet* (1935).

⁵⁰ N. m.

⁵¹ Povsem drugačen je bil seveda odnos do žensk delavskih in kmečkih stanov. »Medtem ko so si zdravniki izmišljali vedno nove bolezni za premožne ženske, so bili bivalni pogoji v rastočih delavskih četrtih taki, da so resnično ogrožali življenje revnih žensk. Najemniška stanovanja, ki so imela pogosto le eno stranišče za več družin, so bila plodno kotišče za tifus, rumeno mrzlico, tuberkulozo, kolero in davico. Ženske, ki so delale izven doma, so bile pogosto deset in več ur na dan zaprte v prenatlačanih, zatohlih tovarnah ali v podjetjih, kjer

so temeljito prispevali ženski zdravniki, tudi zaradi velike medsebojne konkurence, ki jih je silila v povečanje števila »dobrih strank«. »V *interesu zdravnikov je bilo, da so kultivirali bolezni svojih bolnikov tako s pogostimi obiski na domu kot s predpisovanjem ustrezne ,terapije‘*,« pravita ameriški raziskovalki spolno različne obravnave bolezni.⁵² Pogosto pa so na zdravnike pritiskali kar zakonski možje sami,⁵³ ki so od zdravniških »intervencij« pričakovali (zahtevali) »ozdravitev« ženinih/sestrinih/ženskih kapric. Pri zdravljenju so se ginekologi bolj kot na vednost zanašali na občutke, tako da ne presenečajo podatki o (za današnje razumevanje) zastrašujočih postopkih in posegih, ki so jim bile »bolne« ženske izpostavljene. Zdravnikova naloga pozdraviti bolno žensko se je, skladno z razumevanjem »bolnega« kot drugačnega od moškega in kot nepokorjenega moškemu, pogosto raztezala tudi prek meja telesnih hib ali bolezni; zdravniki so skušali z operacijskimi posegi v telo zdraviti duševne nestabilnosti, najrazličnejše, tedaj pogosto histerične, manifestacije ženskega nezadovoljstva.⁵⁴ Tako so na primer za umirjanje prevelikih ženskih seksualnih apetitov oz. za njihovo kultiviranje znotraj okvirov zakona in po meri moža, kar se da uspešno prakticirali odstranitev klitorisa.⁵⁵ Še pogostejše je bila uporabljana metoda sterilizacije oz. »ženske kastracije«; indikacije za ta postopek so bile najrazličnejše, »med drugim nadležnost, sitnost, neprijetnost, apetit orača, masturbacija, poskusi samomora, erotični nagibi, preganjavica, izostanek menstruacije«. ⁵⁶ Medtem ko je izvajanje tovrstnih operacij doseglo v ZDA svoj vrhunec v zadnji tretjini 19. stoletja,⁵⁷ pa je postalo vprašanje ženske sterilizacije pri nas (in drugod v Evropi) aktualnejše kasneje, prav posebej pa v obdobju med obema svetovnima vojna-

je bila stalno prisotna nevarnost nesreče.« Barbara Ehrenreich in Deidre Ehghish, *Complaints and Disorders, The Sexual Politics of Sickness*, New York 1973, 45.

⁵² N. d., 24.

⁵³ Dr. Battey, ameriški zdravnik iz zadnje tretjine 19. stoletja, poroča, da so bile ženske po »kastraciji voljne, prilagodljive, urejene, marljive, delovne in čistejše.« Ehrenreich in Ehghish, n. d., 35.

⁵⁴ Tovrstna praksa je temeljila na prepričanju, da izvirata tako žensko telesno zdravje kot njeno duševno ravnovesje iz stanja njenih reproduktivnih organov oz. iz tega, da je mogoče s posegi na teh organih zdraviti žensko telo in dušo. »Konec koncev, če obvladujejo celotno žensko osebnost njeni reproduktivni organi, potem so bile seveda ginekološke operacije najbolj logičen pristop h kateremu koli ženskemu psihološkemu problemu. Začeni v poznih šestdesetih letih 19. stoletja, so se zdravniki držali teh načel,« sta zapisali Ehrenreich in Ehghish, n. d., 34.

⁵⁵ V eni od tedanjih medicinskih knjig lahko preberemo, kot navajata Ehrenreich in Ehghish, n. d., 34, naslednje: »Nenaravna velikost klitorisa [...] vodi zelo verjetno v nemoralnost pa tudi v vrsto resnih bolezni [...] amputacija verjetno nujna.« Do zadnje medicinsko indicirane amputacije klitorisa je prišlo po podatkih na primer v ZDA sredi prejšnjega stoletja pri petletni deklici, da bi jo tako ozdravili masturbacije.

⁵⁶ N. d., 35.

⁵⁷ Tako so se lahko nekateri ameriški zdravniki s konca 19. stoletja »pohvalili« s kar 15 do 20.000 odstranjenimi ovariiji v karieri!

ma.⁵⁸ O sterilizacijah so tedaj razpravljali predvsem skozi prizmo evgenike, nauka (in nazora), ki je, bolj ali manj eksplicitno, prežemal celoten tedanji družbeni diskurz. Izhodišče razprav je bilo med obema vojnama bistveno drugačno kot desetletja pred tem v Ameriki (in v Evropi); sedaj s pomočjo te radikalne operativne metode niso skušali zgolj disciplinirati ženske kot spolnega bitja, ampak je bila uporaba sterilizacije razširjena: postala je (ena od) metoda državnega nadzora nad državljani. Iz zatiranja žensk je postopek (znova) prerasel v metodo discipliniranja in obvladovanja najrazličnejših problematičnih družbenih skupin, od političnih nasprotnikov do dedno obremenjenih.⁵⁹ Ali če povemo drugače: znova je prvotno sprejetje, toleriranje nasilne prakse nad ženskami, šele omogočila, opravičila razširitev nasilništva tudi nad drugim, ne zgolj po spolni pripadnosti grupiranim prebivalstvom.

Nova dilema: kontracepcija in/ali abortus

»Mnogo poklicev zahteva od človeka življenjsko žrtev. Zdravnik, duhovnik, vojak ne smejo zapustiti ogroženega mesta, naj jih stane tudi življenje. Tudi žena prevzema z materinstvom dolžnosti do ključnega življenja, ki ga nosi pod srcem, pa naj bi vršenje te dolžnosti in materinskega poklica zahte-

⁵⁸ Kot uradno sprejeta letnica za začetek množičnejših sterilizacij žensk v Nemčiji na podlagi evgeniških razlogov velja leto 1897. Na začetku 20. stoletja (v letih 1905–1910) so začeli delati poskuse tudi z rentgenom, nekoliko kasneje pa tudi z radijem. Pri problematičnih moških je konec 19. stoletja sterilizacija nadomestila prejšnjo radikalno prakso kastracije.

⁵⁹ Uporaba tako skrajnih oblik izločitve problematičnega prebivalstva iz družbe oz. iz njene prihodnosti v obdobju med obema svetovnima vojnama ni bila na primer posebnost totalitarnih nacističnih in fašističnih sistemov; sterilizacijo duševno bolnih in drugače neprilagojenih so uvedli tudi na Norveškem leta 1934, tudi na Švedskem leta 1935, pa tudi na Finskem, Danskem in v Estoniji. O uvedbi podobnih zakonov pa so po drugih evropskih državah (na Poljskem, v Švici, v Angliji, na Madžarskem, na Češkem pa so razmišljali, da bi »ploditveno manjvredne« internirali v posebne zavode) vsaj razmišljali, prav tako tudi pri nas v obdobju prve Jugoslavije. Na to, kako porazne učinke je imela taka totalna operacija prav na ženske, opozarja tudi Angela Vode, ki je sicer v mnogočem zagovarjala evgeniška načela, posebej s pozivi k večji ozaveščenosti in odgovornosti bodočih staršev, predvsem bodočih mater, ki pa je v celoti zavračala prisilne sterilizacijske postopke, še posebej pri ženskah: *»Drugače pa občuti neplodnost ženska ... Kako bridko mora biti za dekleta in žene, ki jih prisilno ojalovijo, spoznanje, da se bodo morale za vedno odreči otroku, na katerega so že davno pred zakonom osredotočile svoje misli in želje. Večini žensk daje smisel in vsebino zakona otrok ... Naj bo kakor koli, zavest, da se mora na povelje drugih odpovedati svojim naravnim pravicam, mora vplivati na žensko porazno. Telesna ohromitev, ki jo nasilno izvrše nad njo, ji skrivi tudi njeno duševnost. Tako žensko mora prevzeti občutek manjvrednosti ... Strašno pa mora biti za popolnoma zdravo žensko, če ji dedno obremenjenost in manjvrednost posili naprtijo ... V takih primerih je ojalovljenje pač nasilje nad osebno svobodo. Tudi ko bi bila izključena vsaka možnost zlorab in zmot, bi bila država upravičena izvesti sterilizacijo šele tedaj, ko bi prej vse storila, da odpravi vzroke, ki netijo bolezen ter so često tudi izvor manjvrednemu potomstvu.«* A. Vode, n. d. (1999), 176–177. S kakšno lahkoto so razpravljali medvojni strokovnjaki (po izobrazbi pogosto zdravniki) o sterilizaciji, dokazujejo besede dr. Pirca: *»Brez dvoma je najzanesljivejše in stalno sredstvo /sterilizacija/ v tem pogledu, ni nevarno, ni preveč drago in daje mogočnost, da jo tudi prisilno uporabimo, če je treba.«* Bojan Pirc, Evgenični zakon v Nemčiji, *Zdravje* (1934), št. 1, 5–7, št. 2, 19–21.

valo od nje tudi žrtev na zdravju in življenju. Narodna higiena in narodovo moč se bo dvignila le tedaj, ako žena v nevarnosti in nevšečnosti, ki nastopijo zanje radi materinstva, ne bodo sramotno in nezvesto dezertirale pred dolžnostjo svojega poklica.«⁶⁰

V samem bistvu občutenja ženske ujetosti v lasten spol pa je bila nemoč obvladovanja ženske plodnosti, pozaba (bolje izgon) starih in (še) nepoznavanje novih, dovolj učinkovitih kontracepcijskih sredstev. (Domnevna) »biološka ujetost« žensk je bila, že vse od zmage moških nad »modrimi ženami« na začetku novega veka,⁶¹ predvsem posledica moško dirigirane dvojne seksualne morale, zaradi katere je breme spolnosti nosila zgolj ženska. S priključitvijo žensk moškim v svetu dela zunaj doma, z njihovimi novimi ambicijami po izobrazbi in opravljanju (tudi) intelektualnih poklicev je bilo za ženske nujno, da so si pridobile pravico do lastnega telesa in izsilile razvoj novih, zanesljiv(ejš)ih tehnik obvladovanja lastne plodnosti. Bitka za lastno telo,⁶² ki so jo začele bojevati ženske, organizirane v najrazličnejših mednarodnih in nacionalnih ženskih gibanjih ali kot posameznice znotraj nepoznane intimne dveh na začetku 20. stoletja,⁶³ je bila posledica spoznanja žensk, aktivistk, da resničen napredek v položaju žensk ni mogoč brez emancipacije ženskih teles. V ženskah je dozorelo spoznanje, da bodo lahko postale resnično svobodne šele tedaj, ko se bodo rešile spon in strahu nenehno vrtečega se kroga nosečnosti, poroda, dojenja in vnovične nosečnosti. Spoznale so, da bodo lahko uresničile mnoge nove ideale, ki so jih je pred njimi gradile

⁶⁰ Socialni vestnik. Abortus artificialis, *Slovenec* (1924), št. 251.

⁶¹ O vprašanih, povezanih z uničenjem starih, tradicionalnih praks omejevanja števila otrok in prevzema kontrole nad ženskimi telesi in rodnostjo s strani moških, glej literaturo: Gunnar Heinsohn in Otto Steiger, *Uničenje modrih žensk*, Ljubljana 1993; *Hexen und Hexenprozesse*, ur. Wolfgang Behringer, DTV Dokumente, 1988; Brian P. Levack, *The Witch-hunt in the Early Modern Europe*, 1987; Jeffrey Richards, *Sex, Dissidence and Damnation, Minority Groups in the Middle Ages*, 1991; Francesco Maria Guazzo, *Compendium Maleficiarum*, Dover, New York 1988.

⁶² To pa je tudi področje, kjer je enakost žensk v družbah še vedno vprašljiva. Pri nas občasni izbruhi na tovrstne teme (pravica do abortusa, pravica ženske do asistiranega nosečnosti itd.) vedno znova opozarjajo, da je vprašanje obvladovanja ženskega telesa in njegove roditvene sposobnosti postavljeno v samo jedro patriarhalne urejenosti tudi naših sodobnih družb. Patriarhalna miselnost, po kateri smo ljudje na dvoje v hierarhičnem redu (popoln = moški, manj/ne-popoln-a = ženska), je preživela kljub formalni odpovedi patriarhalnemu redu in uvedbi formalne enakopravnosti.

⁶³ Že v preteklosti so si prizadevali za kontrolo rojstev. »Najzgodnejši javni zagovorniki kontrole rojstev tako v Evropi kot v ZDA so bili politični radikalc, ki so zahtevali kontracepcijo kot sredstvo za olajšanje življenja ženskam. Od dvajsetih let 19. stoletja so v Angliji objavljali cenene, popularne knjižice, v katerih so razlagali uporabo izpiranj (sponges), nožničnih zapor (sheaths) in odmikov (withdrawal) proti zanositvi. Tveganje, da bodo obsojeni zaradi obscenosti, so opravičevali s tem, da je kontracepcija nujna za osvoboditev žensk nenehnih nosečnosti. Zagovarjali so kontracepcijo pred abstinenco, ki da je nečloveška, in pred abortusom, ki so ga imeli za nevarnega. Ena od prvih žensk, ki je javno zagovarjala kontracepcijo, je bila Anne Besant (1847–1933). Angležinja, ki se je dala prostovoljno aretirati, da bi prek sojenja dosegla javnost.« Anderson in Zinsser, n. d., II, 414.

naglo spreminjajoče se razmere in o katerih se njihovim materam in starim materam ni niti sanjalo, vključno tistega, povezanega s tako visoko postavljeno »svobodno ljubeznijo«, ali pa onega o odgovornem materinstvu, le tedaj, ko bodo imele možnost bolje in z manj žrtvami nadzorovati lastno telo.

»Iz podrejene vloge, ki jo je imela ženska vseskozi v družbi, izvira tudi mnenje o manjvrednosti ženske vloge v spolnem življenju ... Nedvomno je nešteto primerov, ko žena trepeče pred združitvijo – a ne zaradi telesnega odpora, marveč iz strahu, da ne bi znova zanosila. To je najbolj žalostna stran življenja nešteti zakonov revnih ljudi.«⁶⁴

Ženske se v prvi polovici 20. stoletja (še) niso spuščale v razglabljanje, kaj pomeni pravica do lastnega telesa, preprosto so zahtevale, pričakovale od razvijajočih se znanosti nove, učinkovite kontracepcijske tehnike in pripomočke. Njihovo prizadevanje je bilo izrazito praktično; zahtevale so učinkovito kontracepcijo, varen abortus in zahtevale so njuno dekriminizacijo in legalizacijo. V javnosti in znotraj odgovornih strok so odprle nov, ženskam žrtvam bolj naklonjen pogled na posilstvo in spolno nasilje. Izrazito odklonilno so se opredelile do tradicionalne dvojne morale, ki je moškim dovoljevala »vse« in ženskam »vse« prepovedovala.⁶⁵ Delovale so za odpravo prostitucije, za zmanjševanje zgolj ženske stigmatizacije in razgaljale družbene vzroke za prostituiranje žensk.⁶⁶ Načele so celo obče mnenje o »naravnosti« človekove heteroseksualnosti. Odločno so se zavzele za enakopravnejši položaj nezakonskih mater, za pravico do materinstva tudi za ženske, ki niso poročene, zahtevale so legalizacijo mate-

⁶⁴ A. Vode, n. d. (1999), 193.

⁶⁵ Kakšno je bilo razumevanje ženskega spolnega ugodja, slikovito ilustrira opomba, ki jo navaja Simone de Beauvoir v *Drugem spolu* (II. knjiga, 213–214, op. 12): »Moške še dandanes ujezi, če se ženska poteguje za ugodje: osupljiv dokument o tem je kratko delo doktorja Gremillona ... Grobo napade Steklovo delo [Wilhelm Stekel, avtor *Die Geschlechtskälte der Frau*] o ženski frigidnosti in med drugim izjavi: 'Normalna ženska kot dobra nosnica nima veneričnega orgazma. Številne matere (in to najboljše) niso nikoli občutile tega bajnega krča ... Erogene cone, ki so najpogostejše latentne, niso naravne, ampak umetne. Tiste, ki so jih razvile, se s tem ponašajo, a v resnici je to znamenje podlosti ... Moderna ženska hoče, da jo pripravijo do drgeta. Mi pa ji odgovarjamo: Gospa, za to nimamo časa in to nam branijo tudi higienski razlogi! [...] Kdor ustvarja erogene cone, deluje proti samemu sebi: ustvarja nenasitnice. Pohotnica lahko, ne da bi se utrudila, izčrpa nepregledno število mož [...] 'ženska s conami' postaja nova ženska z novo mentaliteto, včasih grozovita ženska, ki je zmožna tudi zločina ... Nervoz in psihoz ne bi bilo, če bi veljalo prepričanje, da je občevarje prav tako nepomembno dejanje kot prehranjevanje, iztrebljanje, spanje ...«

⁶⁶ S to problematiko se je ukvarjala tudi mednarodna ženska organizacija Mednarodna ženska zveza. Prav tako je bilo vprašanje prostitucije eno od tistih, ki je bilo redno na dnevnem redu kongresov jugoslovankega združenja ženskih društev Narodni ženski savez. Na kongresu NŽS na Bledu leta 1927 je na primer Alojzija Štebij, poročevalka za to problematiko, dejala: »Pri nas nimamo javnih hiš in ne reglementirane prostitucije, a imamo prostitutke. Ko je policija nedavno napravila racijo v Tivoliju, jih je zalotila vse polno. Dognala pa je, da so po veliki večini brezposelne delavke, služkinje ali celo reducirane uradnice.« Minka Govekar, Kongres narodne ženske zveze SHS na Bledu, *Ženski svet* (1927), 19–23.

rinstva za vse ženske. Prve ženske zdravnice so na tem področju lahko tudi največ postorile; v Amsterdamu je leta 1882 prva nizozemska zdravnica Aletta Jacobs⁶⁷ odprla prvo kliniko za kontrolo rojstev, kjer je seznanjala ženske z uporabo (nostj)o diafragme. Pred drugo svetovno vojno je le nekaj severnoevropskih držav dopuščalo uporabo kontracepcije in še to zgolj v omejenih primerih; tako na primer delovanje klinike dr. Jacobs nizozemska vlada ni nikoli priznala, legalizirala, vendar je tudi ni zaprla. Podobno nejasno so ravnali s sorodnimi klinikami tudi v Nemčiji (a le do prihoda nacistov na oblast) in v Belgiji. Angležinke so dobile prvo kliniko za kontrolo rojstev šele na začetku dvajsetih leti prejšnjega stoletja; odprla jo je Maria Stopes.⁶⁸

S temi prizadevanji so ženske izzvale najrazličnejše varuhe morale, s Katoliško cerkvijo na čelu, ki je zavrnila tako rekoč vse (tedaj in kasneje) poznane oblike kontracepcije, razen spolne vzdržnosti, ki je tako ali tako predstavljala idealno obliko zakonske zveza katoliškega para. Izzvale so medicinske kroge, ki so se upirali (in se še vedno) širjenju dostopnosti tako najrazličnejših oblik kontracepcije kot abortusa, še posebej med revnejše ženske. In ne nazadnje, ženske so izzvale t. i. javno mnenje, ki je ženske zahteve po kontracepciji povezovalo z moralnim propadom, žensko željo po promiskuiteti, razpadom vseh moralnih norem družbe, s krizo družine in zakonske skupnosti in z grožnjo propada, degeneracije naroda. Medtem ko so ženske pričakovale in zahtevale predvsem praktične ukrepe, so se moški posvečali bolj poglobljenim teoretiziranjem. Razglabljali so na primer o potencialnih pravnih posledicah za družbo, če bi ženskam vseh družbenih razredov omogočili (relativno) svoboden dostop do kontracepcije in abortusa. Potekale so razprave med zdravniki, kjer si niso bili povsem edini, kakšne moralne, fizične in psihične (pa morda še

⁶⁷ Aletta Jacobs (1854–1929) je odprla v Amsterdamu svojo prvo ordinacijo leta 1879. Specializirala se je iz ženskih bolezni in pediatrije ter vodila svetovanja za revne ženske prek delavskega sindikata. Prav to delo ji je omogočilo potreben uvid v problematiko neustrezne in nezadostne kontracepcije: »*Od teh žensk sem se naučila, da najbolj trpe zaradi prepogostih nosečnosti ... Spoznala sem, da če jim nimam nič drugega ponuditi, da bi se obvarovale nove nosečnosti, kot zgolj abstinenco, jim nisem prav nič koristna, kajti v pogojih, v katerih žive, je vzdržnost povsem neizvedljiva.*« *European Women: A Documentary History, 1789–1945*, uredila Eleanor S. Riemer in John C. Fout, New York 1980, 215. V 20. stoletju je postala prva avtoriteta na področju kontracepcije in leta 1927 je lahko zapisala: »*Sedanje izkušnje mi kažejo, da je prineslo petinštiridesetletno delo na področju kontrole rojstev boljše rezultate, kot sem pričakovala na začetkih svojega dela.*« N. d., 217.

⁶⁸ V Angliji se je na primer laburistična stranka izrekla proti uporabi kontracepcije oz. proti temu, da bi glede tega zastopala interes žensk. (»*Vprašanje kontrole rojstev ni take narave, da bi se z njim ukvarjala politična stranka,*« je bilo njihovo stališče. N. d., 216.) Delavke so zato ustanovile skupino delavk za kontrolo rojstev (Workers' Birth Control Group) in zahtevale dostop do kontracepcije. Leta 1930 je tedanja laburistična vlada odločila, da mora ženska dobiti kontracepcijo, če zanjo zaprosi, propaganda za razširjanje vednosti o kontracepciji predvsem med revnejšimi sloji pa je bila še vedno ovirana.

kakšne) posledice ima oz. bi imela na ženske razširitev rabe kontraceptivov in poenostavljen dostop do abortusa.

Pri nas so si besedo o kontracepciji in abortusu, o (morebitni) pravi ženske do obeh in o vprašanjih, izhajajočih iz tega, prilastili večinoma moški. In prava javna razprava (ki niti ni bila posebno polemična, saj so si bila mnenja sodelujočih zelo blizu) se je začela šele v obdobju prve Jugoslavije, med obema vojnama, posebej v dvajsetih in tridesetih letih.⁶⁹ Tisto, kar je sodobnike najbolj skrbelo, je bilo padanje števila rojstev. Tudi naš prostor se je v sredini 19. stoletja vključil v t. i. evropsko demografsko tranzicijo,⁷⁰ ki se je začela dobrih petdeset let pred tem v Franciji. Ko se je 19. stoletje bližalo svojemu koncu, so v večini evropskih držav že lahko zaznali občutne padce natalitete, v 20. stoletju pa je dobil proces povsem jasne poteze; najpogosteje pa so se sklicevali na podatke za Francijo, kjer je proces potekal najdlje in kjer so bili učinki tranzicije (že) najbolj izraženi.⁷¹ Nataliteta je padala tudi pri nas, pa čeprav se je na primer dežela Kranjska, posebej v nemestnih in neindustrializira-

⁶⁹ Glavni razlog za to, da se pri nas o teh vprašanjih ni javno govorilo že v obdobju monarhije, je v pomanjkanju ženskega gibanja, ki je na primer v Angliji ter v nekaterih severnih evropskih državah močno vznemirjal duhove že pred prvo svetovno vojno. V obdobju med obema vojnama pa je postala tako rekoč celotna družbena klima, prepojena z vseevropskim duhom evgenike, mnogo bolj občutljiva za vprašanja gibanja prebivalstva. Je pa razpravo močno razburkalo tudi združenje Gibanje za legalizacijo splava in kontracepcije, ki je začelo delovati v zgodnjih tridesetih letih prejšnjega stoletja.

⁷⁰ Izstopajoče značilnosti demografske tranzicije so: padanje umrljivosti porodnic in novorojenčkov, padanje umrljivosti majhnih otrok, sledi upadanje umrljivosti celotnega prebivalstva, rahlo daljšanje pričakovane življenjske dobe in na koncu tudi upadanje števila rojstev, statistike zaznajo tako padec povprečnega števila rojenih otrok na žensko v rodni dobi kot padec natalitete. Demografsko tranzicijo zaznamujeta tudi dva izredno pomembna in po učinku povsem nasprotujoča si trenutka: prvi nastopi kot posledica zmanjšane umrljivosti in se statistično kaže v porastu prebivalstva (Evropa pa je bila v 19. stoletju glede na razpoložljive viře preživljanja nedvomno prenaseljena celina), drugi trenutek pa nastopi kasneje, ob drsenju natalitete navzdol (ščasoma se začne število celotnega prebivalstva manjšati ali vsaj stagnira, starostna piramida pa dobiva obrnjeno podobo). Evropa je potrebovala skoraj dvesto let (od konca 18. do konca 20. stoletja), da je prešla celotno tranzicijo, v t. i. tretjem svetu, ki je reven, potekajo dogodki sedaj neprimerljivo hitreje. In nekatere dežele, v katerih je bila še včeraj stopnja umrljivosti izredno visoka (predvsem žensk v rodni dobi in otrok), imajo danes že relativno nizko stopnjo natalitete (na primer nekatere države Južne Amerike).

⁷¹ Tako navajajo v *Zdravniškem vestniku* sredi tridesetih let prejšnjega stoletja naslednje podatke za Francijo: leta 1870 je imela država milijon porodov, leta 1900 900.000 porodov, tik pred prvo svetovno vojno 800.000 porodov in leta 1933 naštejejo še 682.680 porodov. V obdobju med obema vojnama, še posebej pa od začetka tridesetih let, ko se je politična scena v Nemčiji čedalje bolj enotila v nacionalsocializmu, je dobilo upadanje števila rojstev (posebej) v Franciji še dodatno negativno konotacijo: »Za Francijo je to tem neprijetnejše, ker se število rojstev polagoma dviga i v Nemčiji i v Italiji. Razen tega so v francoskih številkah všteta rojstva tujih državljanov, ki tam stanujejo, ki so bili pravkar naturalizirani, zlasti takih iz raznih kolonij. Torej ne gre za same belce! To število pa je po tem res obupno majhno in skoraj katastrofalno za bodočnost,« je zapisal (najverjetneje) Škerlj, Število rojstev v Franciji pada nevzdržno, *Evgenika*, priloga *Zdravniškega vestnika* (1935), št. 1, 13. V istem času je uspel Hitlerjevi nasilni prebivalstveni politiki redek uspeh: porast porok za kar 50 % in porast rojstev za približno 30 %. »Hitler je znal vzbuditi samozavest naroda, voljo naroda k življenju. In to, ta notranji prepored naroda, podprt po primerni zakonodaji, povzroča naraščanje porok in porodov.« N. d., 11.

nih okoljih, relativno dolgo upirala »novi modi« dveh otrok na družino;⁷² če se je na Kranjskem pred začetkom 20. stoletja rodilo vsaj petintrideset otrok na tisoč prebivalcev dežele (v letih 1887–1890 je bila nataliteta 36 promilov, v letih 1891–1900 pa 35), je število rojenih otrok takoj po prvi svetovni vojni padlo pod trideset (leta 1922 je bila nataliteta v Sloveniji 29,8, v letu 1930 27,8).⁷³ Še mnogo bolj je bil proces padanja rojstev prisoten (tudi) pri nas v mestih in industrijskih središčih; tako navaja Lojze Pipp⁷⁴ za Ljubljano naslednje podatke:

Leto	Povprečno število rojstev na 1000 prebivalcev
1830–1847	38,9
1848–1850	39,5
1857 ⁷⁵	20,2
1880	20,9
1890	19,5
1931	12,9
1936	11,7

Vzroki nezadržnega padanja rojstev so se morali zdeti našim prednikom na moč skrivnostni. »*Ali je naše ženstvo jalovo, ali so naši zakoni prezigodaj marantični? Je li pri nas tako razvito detomorstvo, cvete li pri nas prekleta umetnost vele mestnih babic, ali ugonabljajo spolne bolezni neporojena življenja? Ali je domač pri nas francoski dvodetinski sistem?*«⁷⁶ se sprašuje zdravnik tik po prvi vojni. Pa vendar jim je uspelo najti glavno krivko: žensko. Ženske so krive za padanje rojstev zaradi naslednjih razlogov:

So manj plodne. »*Še en vzrok naj navedem za padanje rojstev. Ta je v naravi. V zadnjih letih se je začelo opazovati, da so žene sedaj po naravi manj rodovitne kot poprej. Izgleda, da hoče narava sama racionalizirati rojstva,*«⁷⁷ je zapisal Pirc leta 1934. Štiri leta pred tem se je izrazil mnogo bolj poe-

⁷² Podrobnosti glede vprašanj demografije oz. gibanja prebivalstva na Kranjskem v času vsesplošnih popisov prebivalstva v Habsburški monarhiji 1880, 1890, 1900 in leta 1910 glej S. Ž. Žnidaršič, n. d., 43–112.

⁷³ Danes se v državi Sloveniji na leto rodi od 9 do 10 otrok na 1000 prebivalcev.

⁷⁴ L. Pipp, Nazadovanje rojstev, porast povprečne starosti in narodno gospodarstvo, *Evgenika, Zdravniški vestnik* (1938), 6–11.

⁷⁵ V vmesnem obdobju postane Ljubljana vmesna postaja železniške povezave Dunaj–Trst. Kakšne učinke je imel prihod železnice v Ljubljano in kateri drugi vzroki so vplivali na tako drastičen padec natalitete v mestu prav v tem obdobju, bi bilo treba podrobneje raziskati.

⁷⁶ Matija Ambrožič, Dr. Alojz Zalokar: O ljudskem zdravju, *Ljubljanski zvon* (1918), 444–447.

⁷⁷ Bojan Pirc, Razmnoževanje evropskih narodov in njihova bodočnost, *Zdravje* (1934), 157–159.

tično: »Misli se, da kultura in blagostanje manjšata biološko rodovitnost naroda ... Rojstva pač padajo bolj med narodi z večjo kulturo in večjim blagostanjem, toda zakaj, se ne ve. Vemo pač iz rastlinstva, da je težje oploditi visoko kulturno rastlino kot pa primitivno in isto je znano iz živalstva.«⁷⁸

Večina tistih, ki so si razbijali glave z iskanjem razlag »fenomena«, pa naravnim vzrokom manjše rodnosti niso pripisovali prav velikega vpliva;⁷⁹ sam dr. Pirc na primer ugotavlja, da »*obstoj naravnih zakonov l...l ni dokazan ... Zato se z večjo pravico odločimo za sklep, da je padec rojstev povzročen umetno.*«

Uporabljajo kontracepcijo. Značilnost nove dobe »je pomanjkanje volje do otroka«, ⁸⁰ pravi dr. Petrič. Ženske uporabljajo kontracepcijska sredstva zato, »ker streme za večjo udobnostjo v življenju, l...l da imajo nekako večjo prostost l...l za ohranitev lepote, mladosti ... Obstoji nekaka 'moda', da se ne sme imeti mnogo otrok«. ⁸¹ Pa vendar je tedaj prevladovalo mnenje, da se ženske (in njihovi moški) izogibajo zanositvi predvsem zaradi »*živiljenjskih razmer*«, kajti »*ni mogoče dostojno skrbeti za otroke*«. ⁸² Tretji razlog, zaradi katerega se ženske izogibajo nosečnostim in uporabljajo kontracepcijo, pa je njihovo pridobitno delo. »*Da je tak način življenja /kjer sta oba zakonca zaposlena/ velika zapreka za otroke, je razumljivo, kajti žena ne more biti istočasno dobra mati in dobra delavka.*«⁸³

Poslužujejo se abortusa. »*Mnenje, da se več kot 20 odstotkov spočetij ne konča s porodom, prav gotovo ni pretirano,*«⁸⁴ je zapisal Bojan Pirc.

Odpor do kontracepcije in abortusa izraža starodavni odpor moških do ženske seksualne suverenosti; zasužnjenju ženskih reproduktivnih zmožnosti, ki je bilo celo zgodnejše kot oblikovanje razredne družbe, in upravljanju z njimi se moški niso mogli tako preprosto odreči. Priznanje, da so ženske same odgovorne za svoje telo, da so kot ljudje dorasle upravljanju z lastnimi telesnimi funkcijami in sposobnostmi, bi pomenilo konec ženske infantilnosti, kar pa se seveda v popolnosti (še) ni zgodilo. ⁸⁵ Vprašanje omejevanja dostopnosti učinkovitih in varnih (!) kontra-

⁷⁸ B. P. /Bojan Pirc/, Usodno vprašanje, *Slovenec* (1930), št. 25, 1.

⁷⁹ Med možne vzroke so prištevali tudi »a) navado, da se pozno vstopa v zakon, b) celibat, c) bolezen, d) zgodnjo smrt zakonca«. Bojan Pirc, Padanje rojstev, *Zdravje* (1931), 37–40.

⁸⁰ Karel Petrič, Živiljenjska moč naroda, *Zdravje* (1934), 9–12, 24–26, 34–36, 49–50 in 62–63.

⁸¹ B. Pirc, *Padanje rojstev*.

⁸² N. m.

⁸³ N. m.

⁸⁴ B. Pirc, *Usodno vprašanje*.

⁸⁵ Razprava o pravici žensk, ki nimajo moškega partnerja, do medicinske asistencije pri zanositvi, ki je potekala poleti leta 2001, je to žalostno dejstvo znova razkrila. Ženske ostajajo posebne, drugačne, njihova sek-

cepcijskih metod za ženske so povezovali s kontroliranjem spolnega vedenja ženske; strah pred nezaželenim spočetjem je najboljšo vzgojno sredstvo za hčere, ki so se zaradi spremenjenih razmer začele materini in siceršnji vzgojiteljski kontroli izmikati. Strah pred zanositvijo pa je tudi eden od boljših zagotovil splošne narodove moralnosti, kajti »*spolno razbrzdanost*«, opozarja Pirc, »*pogosto kroti ravno strah pred potomstvom*«. ⁸⁶ In večina kontracepcijskih sredstev, ki so jih tedaj lahko zdravniki ponudili ženski, je bila (zato) »*popolnoma nezanesljiva*«, ⁸⁷ izrazito neudobna in nerodna za uporabo ⁸⁸ in (kar je najpomembnejše) povsem neprimerna in nedosegljiva za ženske revnejših slojev. Edino »sredstvo«, ki so ga zagovarjali vsi (kajti v večini so se strinjali, da je potrebno omejiti rojstva vsaj med revnim in dedno obremenjenim prebivalstvom), ⁸⁹ celo Cerkev, je bila prav tedaj odkrita in izpopolnjena metoda »varnih dni«.

Vzdržnost na pohodu ali metoda »varnih dni« Knausa in Ogina

Knaus–Oginova metoda plodnih in neplodnih dni, ki jo poznamo danes kot pripomoček za zanesljivejšo zanositev, kot del metode, s pomočjo katere določimo najplodnejše obdobje v ženskem mesečnem reproduktivnem ciklu in s tem povečamo verjetnost (zaželenega) spočetja, se je najprej uveljavila kot metoda preprečevanja spočetja. Ogino in Knaus, ⁹⁰ japonski in avstrijski ginekolog, sta konec dvajsetih let 20. sto-

sualnost in vrh te – njihova reproduktivna sposobnost – pa ostajata družbeno (moško) preveč pomembni, da bi jim ju lahko prepustili njim samim.

⁸⁶ B. Pirc, *Razmnoževanje evropskih narodov in njihova bodočnost*.

⁸⁷ Tako pravi dr. Zelič na letnem srečanju zdravnikov septembra leta 1935 na Bledu, ki je bil posvečen prav tem vprašanjem. Zelič navaja različne mehanične pripomočke (na primer pasar), razna kemična sredstva (»*rastvori, tablete, zrnca, pribile, masti, piktije, čepiči, paste, praškovi*«) in njihove kombinacije. M. Zelič, *Sredstva protiv začeca u cilju regulacije rađanja, Naučni rad XVI godišnji skupa jugoslovenskog lekarskog društva*, Beograd 1935, 282–326.

⁸⁸ Zelič pravi: »*Vsi gumeni pasarji imajo, poleg ostalih slabosti, tudi to, da povzročajo vrsto subjektivnih občutkov psihične depresije pri ženi, nato izgubo ali vsaj slabljenje spolnega vznburjenja, imajo neprijeten vonj po gumi, pomešan z zadahom razpadlega flora itd. Poleg tega ga je potrebno vsak dan izvleči in sprati v kakšni antiseptični raztopini, ga ponovno namestiti, kar pa ni lahka stvar niti za zdravnika*.« N. d.

⁸⁹ Dr. Petrič, ki je bil sicer, tako kot veliko njegovih kolegov, nasprotnik razširjanja kontracepcije, odkrito govori o »*ljudski preobljudenosti*«, o prenaseljenosti, kajti »*drug drugemu smo na poti*«, pravi in se retorično sprašuje: »*Zakaj toliko novih življenj, katerih večina je že ob rojstvu zapisana bedi in pomanjkanju?*« Karel Petrič, *Življenjska moč naroda*, 9.

⁹⁰ Japonec Kyūsaku Ogino je prišel do svojega spoznanja že leta 1924, Avstrijec Hermann Knaus, vodja ženske klinike v Pragi, pa leta 1929, ko je na ginekološkem kongresu v Leipzigu skušal predstaviti svoje spoznanje, vendar mu (baje zaradi proceduralnih zapletov) tega niso dovolili. Tudi dve leti kasneje, ko je na kongresu v Frankfurtu znova poskušal seznaniti kolege s svojimi odkritji, vendar stroka ni upoštevala njegove teorije. Šele leta 1935 mu je končno na kongresu v Münchnu uspelo. V tistem času je bila bistveno bolj razširjena teorija Francoza Poucheta iz sredine 19. stoletja, ki je trdil, da je ženska najbolj plodna med menstruacijo in v prvih desetih dneh po njej. Verjetno ima zaslugo za kar precej otrok, ki so se po tej me-

letja vsak zase odkrila zakonitosti ženskega reproduktivnega mesečnega cikla; revolucionarnost njunega spoznanja je v tem, da sta (v pravem trenutku)⁹¹ ponudila najširše sprejemljivo metodo za kontroliranje ženske plodnosti: bistvo metode je v spoznanju, da ženska ni enako plodna v celotnem svojem reproduktivnem ciklu, ampak da je njena sposobnost spočetja močno omejena, skržena le na nekaj dni znotraj istega cikla. Kot metoda za načrtovanje potomstva pa je njuno odkritje premalo zanesljivo, predvsem pa zahteva kar spremembo v načinu življenja ženske (in njenega partnerja). Prav zaradi nezanesljivosti je bila in je ta metoda omejevanja rojstev (ki po današnjem razumevanju kontracepcije to niti ni), Cerкви tako všečna. Poleg tega, da v svoji nezanesljivosti pušča zelo odprta vrata za »božji načrt«, pa zahteva od spolnih partnerjev tudi veliko discipline in ne nazadnje vsaj tedensko spolno vzdržnost na mesec. To pa ne nazadnje niti ni tako malo. Zanimivo je, da so bili pri nas prav strokovnjaki, ki so bili po prepričanju (in pisanju) Cerкви blizu, tisti, ki so našo javnost seznanili s to metodo; tako je na primer v reviji *Čas* že leta 1932/33 dr. Breclj napisal prvo razpravo o Knaus–Oginovi metodi pri nas, ki da »omogoča zakoncem in zdravnikom, da živijo oziroma ravnajo po prirodnih načelih«. Dr. Breclj je izhajal iz osebnega prepričanja, da »pomeni Knaus–Oginovo odkritje rešitev in varen izhod iz resnične stiske nevodobnega zakonskega življenja in je epohalno (zgodovinsko) odkritje neprecenljive vrednosti«.⁹²

Čeprav je bila Knaus–Oginova metoda moralno in etično sprejemljiva celo za Katoliško cerkev,⁹³ pa se je vednost o njej med prebivalstvom le

todi rodili staršem, ki si otrok niso želeli, in najbrž je kriv za kar precej razočaranja med zakonci, ki jim ob uporabi njegovih nasvetov nikakor ni uspelo spočeti zaželenega otroka.

⁹¹ Kako relativna je pravzaprav v zgodovini oznaka »pravi trenutek«, dokazuje tudi ta primer: če je prišla Knaus–Oginova metoda kot naročena za mnoge ženske, ki so obupno potrebovale in zahtevale vsaj približno zanesljiv način »kontroliranja« lastnih telesnih sposobnosti, pa je bil čas v Nemčiji tovrstnim spoznanjem povsem nenaklonjen. Že takoj na Münchenskem kongresu, ko je dr. Knausu le uspelo v celoti predstaviti svoje spoznanje, ga je nemški kolega zavrnil z besedami: »Zahvaljujem se g. prof. Knausu za izčrpni referat, iz katerega smo se mogli prepričati, da smo z njegovo teorijo pridobili važen pripomoček, ki nas bo podpiral v boju za kolikor mogoče zdrav naraščaj, saj nam daje v roke možnost oploditve po natančnem predudarku, v popolni telesni in duševni moči ter v polni zavesti odgovornosti. Seveda moramo energično odkloniti splošno propagiranje te metode z narodno-političnega stališča, ker stojimo mi in vsa naša narodno-socialistična država na stališču kolikor mogoče velike populacije, ljudstvo bi jo pa moglo uporabljati v negativnem smislu, kar bi omejilo porode in bi moglo tako postati nevarno za narod in državo.« R. J., Rezi Korpar, Teorija o dnevih plodnosti in neplodnosti, *Ženski svet* (1938), 124–126. V skladu z nacionalsocialistično populacijsko politiko je bilo prepovedano tudi vsakršno prodajanje priročnikov ali kakršno koli drugačno širjenje vednosti o tej metodi.

⁹² N. d., 125.

⁹³ 31. decembra 1930 je papež Pij XI. podpisal encikliko *Casti connubii* o preprečevanju zanositve, »ki je bila predhodnica enciklike *Humana vitae* (kontracepcijske enciklike) in *Familiaris consortio* papeža Janeza Pavla II. iz leta 1981«. U. R. Heinemann, n. d., 300. V tej encikliki se je papež izrekel proti vsakršni kon-

počasi širila oz. kot so zapisali v *Ženskem svetu* ob izidu drugega ženskega priročnika leta 1938 o uporabi te metode, »razen nekaterih zdravnikov in redkih izobražencev ni nihče vedel, da Knaus-Oginova teorija sploh obstoji«. ⁹⁴ A po letu 1935 so se stvari močno spremenile, čeprav ne brez težav. »Še vedno smatra del slovenske javnosti propagiranje Knaus-Oginove metode za nedopustno, deloma, ker je še ne smatrajo za dovolj dokazano, deloma, ker se boje prevelikega omejevanja porodov, ako bi prodrli med najširše sloje ... Dvomim, da je izšlo o katerem koli vprašanju v zadnjih letih toliko knjižic, kot jih je izšlo ravno o Knaus-Oginovi teoriji. Toda skoraj vse so bile širšim slojem nedostopne. Nedostopne zaradi preveč znanstvenega načina pisanja in zaradi precej visokih, skoraj oderuških cen.« ⁹⁵ Nerazumljivo pisanje, previsoka cena in netočna, zavajajoča navodila pa so v takih primerih najboljši način, da se za vednost prikrajša tiste, ki jo najbolj potrebujejo, neuke ženske. Leta 1936 je pri novoustanovljeni založbi Žena in svet izšla brošura Milice Stupan *Knaus-Oginova metoda*. Stupanova, ki je knjižico namenila predvsem premagovanju »spolne stiske delovnega ljudstva v sedanjosti«, je izpostavila tudi praktične omejitve te metode kot metode preprečevanja spočetja, kajti uspešno jo lahko uporabljajo le ženske, ki imajo redne menstrualne cikle, ki znajo, ki se naučijo pravilno spremljati te cikle, kar ni niti malo enostavno, in ki imajo take moške, s katerimi se lahko glede rabe metode uskladijo. »Brez sporazuma z možem žena te metode ne more uporabljati,« ⁹⁶ opozarja avtorica. Dve leti kasneje, leta 1938, je izšel drugi priročnik o metodi, ki ga je napisala ženska (za ženske); Rezi Korpar je na petnajstih straneh tanki brošuri o *Teoriji o dnevih plodnosti in neplodnosti*, »ki so jo mnogi naši časopisi doslej zelo ugodno ocenili«, so zapisali v *Ženskem svetu*, ⁹⁷ natančno razložila način uporabe metode. Dobro v omenjeni knjižici je »poljuden, temeljit in resen način obravnavanja in njega nizka cena. Zaradi vsega tega lahko rečemo, da se je ga. Rezi Korpar popolnoma zavedala, za koga sestavlja svojo knjižico. Ne za izobražence [...], temveč za naše preproste in revne žene, ki danes najbolj trpe pod težo življenja.« ⁹⁸ Avtorica je istega leta izdala v

trapepciji kot aktivni metodi spočetja: »Metode štetja se enciklika dotakne samo mimogrede. Takšno občevanje je dovoljeno, in sicer ob predpostavki, da ostaja notranja struktura akta in s tem njegova podrejenost prvotnemu cilju (otroku) nedotaknjena'. Metodi štetja leta 1930 nikakor še ni veljala takšna pozornost, kakršno ji je leta 1981 s Knaus-Oginovo himno vzdržnosti 'Familiaris consortio' posvetil Janez Pavel II.« N. d., 301.

⁹⁴ R. J., *Ženski svet* (1938), 125.

⁹⁵ N. m.

⁹⁶ O. G., Književnost in umetnost. Milica Stupanova: Knaus-Oginova metoda, *Ženski svet* (1936), 150–151.

⁹⁷ R. J., *Ženski svet* (1938), 125.

⁹⁸ N. m.

samozaložbi še *Ženski koledarček za deset let*,⁹⁹ nujen pripomoček, s katerim je raba metode sploh mogoča, ki »naj pomaga pri računanju dni plodnosti in neplodnosti in naj služi za zapisovanje vseh dogodkov, ki so v zvezi z intimnim življenjem žene«. ¹⁰⁰ Koledarček je uredništvo *Ženskega sveta* priporočalo tako poročenim kot neporočenim ženskam (čeprav se je za slednje predpostavljalo, da nimajo spolnih odnosov), »ker se bodo naučile opazovati svoje telo in redno zabeležovati spremembe, ki utegnejo biti za njih zdravje važne. Poročenim priporočamo, da ga uporabljajo s posebno točnostjo in natančnostjo«. ¹⁰¹

Metode spolne vzdržnosti v času, ko je ženska plodna, pravzaprav ne moremo prištevati med kontracepcijske metode, ker je njeno preprečevalno bistvo v tem, da ni česa preprečevati. Prav zato, ker te metode ne razume kot aktivno metodo za preprečevanje spočetja in zanositve, je bila in je tej metodi lahko naklonjena tudi Katoliška cerkev, ki že po tradiciji zavrača vsakršno učinkovito in zavestno uporabljano metodo kontrole rojstev. ¹⁰² To, da so se ženske celo javno izrekle za metodo, ki ni bila niti dovolj učinkovita, še manj pa praktična in enostavna za uporabo, in pri kateri so bile bolj ko ne odvisne od dobre volje svojih partnerjev, ne pa za na primer tedaj na trgu že znano diafragma, vsekakor kaže na silno potrebo in hkratno popolno pomanjkanje vsestransko sprejemljivih metod in tehnik kontrole rojstev. Res je, da so Knaus-Oginovo metodo tudi strokovnjaki prikazovali kot dobro, brez stranskih učinkov, za razliko od drugih močno prakticiranih, pa nič bolj (ali manj) učinkovitih tehnik in metod, katere pa je moralni zakonodajalec že tradicionalno zavrnil. Metodo *coitus interruptus*, ki je bila nedvomno ena najstarejših kontracepcijskih metod, je Cerkev divje preganjala, v 20. stoletju pa je domnevno škodljivost metode potrdila tudi stroka. »Tako pri moškem kot pri ženski povzroči prekinjen odnos zelo močan pretres celotnega živčnega

⁹⁹ O. G., Poročila in kritike. Rezi Korpar: *Ženski koledarček za deset let*, *Ženski svet* (1938), 255–256. Koledarček je stal 6 din, njena prejšnja knjižica, v kateri avtorica razlaga bistvo metode plodnih in neplodnih dni, pa samo 2 dinarja. Da je bilo to poceni in dostopno tudi revnejšim ženskam, pove podatek, da so ocenjevali v tem času kot eksistenčni minimum na odraslo (moško) osebo dohodek osemstotih dinarjev.

¹⁰⁰ Vsekakor je bil to za naše ženske povsem nov pripomoček, s katerim so se morale šele seznaniti, danes bi rekli, razviti potrebno funkcionalno pismenost za razbiranje menstrualnih grafov. Prav zanimivo bi se bilo tudi poglobiti v to, kako je raba tovrstnih novih pripomočkov (in ne zgolj koledarčka) vplivala na odnos žensk do lastnega telesa.

¹⁰¹ O. G., *Ženski svet* (1938), 256.

¹⁰² V *Familiaris consortio* iz leta 1981 je razložil papež Janez Pavel II., za kaj pri tej metodi pravzaprav gre in zakaj jo Cerkev sprejema, celo priporoča zakoncema: gre za »odločitev za naravne ritme [...]. I osebno ljubezen v njeni zahtevi po zvestobi« in posledica rabe te metode je, da »pride v zvezi s tem zakonski par do izkušnje, da je zakonska združitev obogatena za tiste vrednote nežnosti in čustvenosti, ki tvorijo dušo človeške spolnosti«. U. R. Heinemann, n. d., 302.

sistem, kar deluje kot izredno ostra in groba psihično-seksualna travma,¹⁰³ komentira posledice te zavržene metode zdravnik Zelić. Vse do petdesetih let prejšnjega stoletja, ko so prišle na tržišče prve kontracepcijske tabletko, ki so s svojo skoraj popolno učinkovitostjo, enostavnostjo in diskretnostjo uporabe pomenile pravo osvoboditev žensk izpod torture lastnega spola, je imel ženski strah pred spolnostjo (predvsem) obraz nezaželene nosečnosti. Edina resnično učinkovita metoda omejevanja porodov je bil abortus.

»Ženska svojo fiziološko usodo v celoti dopolni z materinstvom; to je njena, naravna poklicanost, saj je njen celotni organizem usmerjen k nadaljevanju vrste. A povedali smo že, da človeška družba ni nikoli prepuščena naravi. In razmnoževalne funkcije posebej v zadnjem stoletju ne uravnava več samo biološko naključje, pod nadzorom volje so. V nekaterih deželah so uradno sprejete natančno izdelane metode, birth-control; pri narodih, ki so bili izpostavljeni katoliškemu vplivu, se izvaja skrivaj: moški bodisi izvaja coitus interruptus ali pa ženska po ljubezenskem dejanju iz svojega telesa izžene spermije. To je pogost izvor konfliktov in zamer med ljubimci in zakonci; moškega razdraži, ker mora nadzirati svoje ugodje; ženska mrzi mučno izpiranje; on ji zameri njen preveč plodni trebuh; nje je groza pred življenjskimi klicami, ki bi jih lahko odložil vanjo. In oba sta zbegana, kadar se kljub previdnostnim ukrepom, ujameta,« je sredi 20. stoletja zapisala de Beauvoir.¹⁰⁴

Omenili smo že, da je veljala Francija med obema vojnama za prav poseben primer med evropskimi državami: za državo, kjer je potekala demografska tranzicija že najdlje, kjer se je, predvsem v urbanih središčih, uveljavil model dveh otrok v družini in kjer so predvidevali, da je bilo število abortusov v enem letu enako številu porodov. »Pojav je tako razširjen, da ga je treba obravnavati kot eno izmed tveganj, ki je splošno zaobseženo v ženskem položaju,«¹⁰⁵ je zapisala de Beauvoir, ki je priča tistega časa. Nižanje števila rojstev tudi drugod po Evropi (seveda z izjemami, predvsem v tradicionalno bolj katoliških državah in deželah, kot so Italija, južne nemške dežele, Irska, Španija), vključno z našimi kraji,¹⁰⁶ pa kaže, da je bila praksa »splavljanja« prisotna povsod in med vsemi socialnimi

¹⁰³ M. Zelić, n. d., 307.

¹⁰⁴ S. de Beauvoir, n. d., II, 297.

¹⁰⁵ N. d., 298.

¹⁰⁶ Strokovnjaki so v poznih dvajsetih letih prejšnjega stoletja ocenjevali »število splavov na 60–70 % vseh porodov, kar bi znašalo letno 300.000 primerov, od njih spontanah in legalnih manj kot 50.000«. Jože Potrč, Socialne indikacije splava; predavanje s kongresa Jugoslovanskega lekarskega društva septembra 1935 v Beogradu, Evgenika, Zdravniški vestnik (1935), 70–73.

skupinami žensk.¹⁰⁷ In povsod je bil odnos do abortusa enak: abortus je zločin, ženska, ki abortira umori nerojenega otroka, tisti/-a, ki ji pri tem pomaga, pa je zločina sokriv/-a. Obravnava abortusa je spadala v kazenske zakonike, kjer so bile odmerjene različne kazni. Tovrsten, kriminaliziran odnos do abortusa, se je v evropskih zakonodajah ostril posebej v 19. in prvi polovici 20. stoletja;¹⁰⁸ na primer v času francoske revolucije je še veljalo, da se ženske, ki je abortirala, ne kaznuje, kaznuje pa se z zaporno kaznijo (4–5 let) izvršitelja/-ico abortusa. Med Napoloeonovim vladanjem so se tudi glede tega razmere in položaj francoskih (in drugih, živčih v državah, ki so prevzemale prvine in duha Code civil, na primer srbskih, pruskih) žensk močno poslabšale. Zahteve evropskih žensk za dekriminlizacijo abortusa pa vse do zadnjih desetletij 20. stoletja niso rodile sadov; šele v sedemdesetih in osemdesetih letih je večina evropskih držav abortus umaknila iz kazenskega zakonika.¹⁰⁹ Poleg tega, da peha kriminalizacija abortusa ženske v neznosne stiske, ki jih pogosto stanejo

¹⁰⁷ V katerih socialnih krogih je bil pred drugo svetovno vojno abortus kot metoda kontrole rojstev bolj razširjen, zaradi njegove kriminalnosti danes ni mogoče ugotoviti; eni viri (Na primer de Beauvoir: »*Neka socialna delavka mi je povedala, da si v revnih predmestjih ženske medsebojno svetujejo, si posojajo instrumente in si brez sprenevedanja pomagajajo, kot da bi šlo za izžiganje kurjih očes na stopalih.*« S. de Beauvoir, n. d., II, 305.) se nagibajo k temu, da so ga uporabljale predvsem delavske ženske kot splošno sprejeto metodo kontrole rojstev; drugi spet ga imajo za kugo, ki se je razpasla predvsem med bogatimi (na primer Svet. Štefanovič, *Zdravniški vestnik*, 1935). Najverjetneje so ga uporabljale kot izhod v sili ženske vseh družbenih skupin, s to pomembno razliko, da so si lahko bogatejše ženske oskrbele boljše, bolj varno in manj bolečo strokovno asistenco, revne pa so se morale zadovoljiti s pomočjo sosed, nezanesljivih »splavuh«, ali pa kar z lastno spretnostjo. »*Meščansko poročena ali udobno vzdrževana ženska ima ob moževi podpori, denarju in poznanstvu veliko prednost; v prvi vrsti mnogo lažje dobi dovoljenje za ,terapevtski' abortus; če je potrebno, si lahko privoščiti potovanje v Švico, kjer se abortus svobodno dopušča; ob današnjem stanju ginekologije je ta posega nenevaren, kadar ga opravi izvedenec ob zagotovljenih higienskih pogojih in – če je potrebno – z anestezijo; kadar ne najde uradnih pomagačev, si mora poiskati poluradno pomoč, ki je ravno tako varna: pozna prava naslove, dovolj denarja ima, da si lahko plača izvedensko nego, ne da bi ji bilo treba čakati do visoke nosečnosti; z njo obzirno ravna; nekatere od teh privilegiranih žensk zatrujejo, da je ta mali pripetljaj koristen za zdravje in da koži daje bleščeč sijaj ... Na podeželju si ne znajo pomagati z iglo; kmetica, ki je grešila, se vrže z lestve na podstrešju, zvali se z vrha stopnic in se pogosto poškoduje, ne da bi dosegla, kar je hotela; in tako se dogaja, da za plotovi, v goščah, v greznicah najdejo zadavljena trupelca. V mestih si ženske pomagajo med seboj. Vendar ni vedno lahko izbrskati ,splavuhe', še teže pa je zbrati potrebno vsoto; noseča ženska za pomoč prosi prijateljico, ali pa se posega loti sama; takšne priložnostne kirurginje so pogosto hudo nespretno; z iglo za pletenje se kaj hitro prebodejo; neki zdravnik mi je povedal, da si je nevedna kuharica kis, ki si ga je hotela vbrizgati v maternico, vbrizgala v mehur, kar je povzročilo pošastne muke,*« je zapisala Simone de Beauvoir (n. d., II, 302, 304).

¹⁰⁸ V zadnji četrtini 20. stoletja, po razpadu vzhodnega bloka pa je postalo v teh državah vprašanje znova aktualno; najbolj ostro in z največjimi spremembami na Poljskem, kjer so abortus povem prepovedali.

¹⁰⁹ Izjema je na primer ostala Belgija, kjer še vedno velja zakon iz leta 1867, ki prepoveduje abortus iz katerega koli razloga. V evropskih državah so vprašanje dostopnosti abortusa in vprašanje ženske suverenosti rešili različno; na primer slovenska zakonodaja je nedvomno ena najbolj liberalnih. Več o tem glej zbornik *Abortus. Pravica do izbire*, ur. Eva Dolar Bahovec, Skupina Ženske za politiko, Ljubljana 1991, posebej prispevke: Karel Zupančič, *Pravica ženske do umetne prekinitve nosečnosti*, 129–147; Mateja Končina, *Primerjalnopравни pregled zakonodaj o umetni prekinitvi nosečnosti*, 148–162; Mateja Končina, *Pravni status zarodka*, 163–166.

sterilnosti, invalidnosti, duševnih muk ali smrti, je tudi povsem neučinkovita: ne prepreči, da bi se ženske, zato ker je abortus kriminalno dejanje, za katerega je zagrožena kazen, temu skrajnemu posegu v (in zoper) lastno telo odrekale, prav tako pa ne zmoremo s prepovedjo abortusa vplivati pozitivno na rast natalitete.¹¹⁰

Prva Jugoslavija je vprašanje sankcioniranja abortusa urejala v paragrafih 171, 172, 173 in 174 kazenskega zakonika; kot možne indikacije, po katerih se udeležence pri abortusu (mati, zdravnik) ne bi po zakonu preganjalo, je zakon navajal eno samo izjemo: medicinsko indikacijo, ki je začel veljati leta 1926 (po tiho so zdravniki znotraj medicinske indikacije priznavali tudi razloge, ki bi sicer spadali v evgeniško indikacijo).¹¹¹ V obdobju prve Jugoslavije so si zdravniki prizadevali za (formalno) uveljavitev evgeniške indikacije, ženske pa so si prizadevale za spremembo kazenskega zakonika in za uveljavitev tudi t. i. socialne indikacije, na podlagi katere bi ženski omogočili opraviti legalen (in varen) abortus. Glavni argument (tudi) naših bork je bilo spoznanje, da se ženske večinoma odločajo za ta posega iz gmotnih razlogov. »In ker je na svetu kljub vsem lepim besedam o materinstvu nešteto mater, ki ne vedo, kako bi nasitile svojega otroka, v kaj bi ga oblekle, ker ni često nikogar, ki bi njihove otroke sprejel kot dobrodošlega člana v človeško občestvo, zato se poslužujejo zadnjega sredstva, da preprečijo bedo svojega otroka, s tem da preprečijo njegovo spočetje ali njegovo rojstvo,« je zapisala Angela Vode.¹¹²

V Ljubljani so priredile ženske javno zborovanje maja leta 1933,¹¹³ namenjeno spremembi § 171 kazenskega zakona, ki določa kazen za abortus. Protestnice so na shodu zahtevale spremembo oz. razširitev olajševalne okoliščine, ki jo je zakon priznaval nezakonski materi, če je abortus izvršila sama brez pomoči druge osebe, na vse ženske. Seveda pa so na shodu udeležena ženska društva zatrjevala, »da odprava plodu ni njihov smoter, nego da se borijo za take življenjske pogoje, v katerih bo vsaka mati lahko

¹¹⁰ »Tako zagovorniki kot nasprotniki uzakonitve abortusa se strinjajo, da kazenski ukrepi nimajo nikakršnega uspeha. Po ocenah profesorjev Dolerisa, Balhazarda, Lacassagna naj bi bilo okoli leta 1933 v Franciji 500.000 abortusov na leto; statistika iz leta 1938 [...] je njihovo število ocenjevala na milijon. Leta 1941 je doktor Aubertin iz Bordeauxa okleval med 800.000 in milijonom. Zdi se, da je zadnja številka najbližja resnici. Doktor Desplas v članku, objavljenem marca 1948, [...] piše: 'Abortus je postal nekaj običajnega ... Kazenski ukrepi niso imeli praktično nobenega učinka ...'« S. de Beauvoir, n. d., II, 300.

¹¹¹ V praksi je to pomenilo, da na primer zakon ni dovoljeval abortusa za ženske, ki so zanosile po posilstvu ali po incestu. Zdravniška komisija, pristojna za ugotavljanje indikacije za abortus, ga je priznala le v primeru, da je bil kateri od staršev dedno obremenjen in se je upravičeno sklepalo, da se bo tak rodil tudi otrok. Torej v primeru evgeniških razlogov.

¹¹² A. Vode, n. d., 246.

¹¹³ J. Potrč, *Zdravniški vestnik* (1935), napačno navaja leto 1934, ko naj bi bil shod ženskih društev za spremembo § 171 KZ; shod je bil leto prej, maja 1933 v Ljubljani.

otroka rodila in prehranjevala in da zahtevajo zato boljšo zaščito mater in otrok». ¹¹⁴ Vendar do tovrstne spremembe zakona ni prišlo. ¹¹⁵ Ženski parcialni interes je bil namreč spoznan za bistveno manj pomembnega, kot je interes širše skupnosti, naroda in države. Najjasneje pojasni to kolizijo interesov nad ženskim trebuhom pravnik Munda z naslednjo razlago:

»Pravna dobrina, ki jo štiti kazenski zakon z določbami o odpravi telesnega plodu (para. 171–174), ni dobrina posameznika (matere), marveč dobrina občestva. Občestvo ima interes na tem, da se njegovo prebivalstvo množi in ne zaostaja za porastom prebivalstva v drugih, zlasti v sosednjih državah ... Vajnejši interes je treba ščititi, manjvredno dobro pa žrtvovati v korist večvredni. To načelo vrednotenja interesov je treba uporabiti tudi, ko presojamo kdaj naj se odprava telesnega plodu kaznuje, kdaj pa ne.« ¹¹⁶

Munda, ki se je sicer (v duhu časa) zavzemal za uzakonitev evgeniške indikacije in se jasno izrekel proti vpeljavi socialne indikacije, se je opiral tudi na pravico ljudstva (ki je nad morebitno pravico konkretne ženske) oz. na pravni čut ljudstva, ki je v tem, »da je dolžnost noseče ženske, da iznosi plod ... Da se spravi pravni čut ljudstva v sklad z zakonom, je treba odpravo telesnega plodu strogo kaznovati, na drugi strani pa jo v nekih izjemnih primerih dopustiti«. Kot smo že povedali, so med obema vojnama pri nas formalno priznavali le medicinsko indikacijo, neformalno pa so zdravniki priznavali tudi evgeniške argumente, če se jih je dalo podpreti z medicinskimi. Zakon pa ne dopušča teh izjem, na primer zaradi interesa ženske, »razlog, da se zdravnik v primeru medicinske indikacije ne kaznuje«, pravi Munda, »ni v privolitvi /noseče ženske/ marveč v smotru operacije«. In v primeru medicinske indikacije je »smoter« v takratni oceni, presoji, da je »mati več vredna dobrina kakor plod«. V primeru evgeniške indikacije pa ne bi šlo za »smoter« materine več-vrednosti, ampak bi se uporabljala v »zaščiti občestva«. »Če dovoljuje zakon, da se sme usmrtiti plod, da se reši življenje ali zdravje matere, mora logično dovoliti tudi odpravo telesnega plodu v namenu, da se zaščiti občestvo,« je zapisal Munda. Javni interes je torej postavljen pred interes konkretne ženske-nosečnice, povsem nedvoumno pove pravnik: »Evgenično indiciran abortus pa je v prid občestvu, narodu, državi ... V etičnem pogledu torej prednjači evgeniška indikacija pred medicinsko.« ¹¹⁷

¹¹⁴ N. d.

¹¹⁵ Med odgovornimi je prevladalo mnenje, »da so socialne in ekonomske prilike le delno vzrok velikemu porastu splavljanja v deželi, največ, da je iskati vzroka v pretiranem pravcu feminističnega gibanja.« N. d., 70.

¹¹⁶ Avgust Munda, Indicirana odprava telesnega plodu in naš kazenski zakonik, Evgenika, Zdravniški vestnik (1935), 17–21.

¹¹⁷ N. m.

Tudi Munda, ki se je sicer zavzel za razširitev evgeniške indikacije še na primere nosečnosti, do katerih je prišlo zaradi posilstva,¹¹⁸ vztrajno zavrača uvedbo socialne indikacije, ker meni, »da *abortus ni sredstvo, ki naj se z njim omili socialna beda ... Nasprotno! Rojstvo zdravih ljudi je treba pospešiti.*« Če dodamo k temu le še besede dr. Pirca: »*Pri izbiri sredstev / za dvig rojstev / je treba biti radikalen!*«¹¹⁹ postane jasno, da znotraj take klime ženske niso mogle pričakovati ugodnejših sprememb. Tudi predstavniki stroke in (najverjetneje) srednjega razreda so zavračali argumente o socialnih, gmotnih, ekonomskih razlogih, ki so ženske gnali v abortiranje. Zdravnik Petrič celo zapiše: »*Da je padanju rojstev krivo v glavnem slabo gmotno stanje prebivalstva, ne drži. Dejstvo je, da imajo gmotno in socialno najslabši največ otrok ... Zakaj? Ne radi tega, ker si ne znajo pomagati, temveč radi tega, razen žrtve v življenju ničesar ne poznajo. Njihova notranjost je ostala nepokvarjena.*«¹²⁰ Za moške govorce je bilo omejevanje števila rojenih otrok (tudi) z abortusom predvsem vprašanje sprijenosti, pomanjkanja vrednot in moralne odgovornosti do naroda, države in Cerkve. Omejevanje števila rojstev vodi na primer po mnenju dr. Štefanovića »*k celemu nizu degenerativnih pojavov: povečanju števila primerov incesta l...l, večjemu številu psihopatov.*«¹²¹ Edina prava rešitev je po mnenju dr. Pirca v »*odgovornosti pred samim seboj in pred Cerkvijo ... Zato je verska vzgoja tudi v tem oziru iz državnega stališča potrebna in se v padanju rojstev izkaže koristnejša kot druga, mnogo bolj komplicirana in draga sredstva ... Padanje rojstev je problem države in Cerkve,*« je poudari Pirc, »*in dvomiti je, da bi ga država sama mogla uspešno rešiti.*«¹²²

In kaj so (lahko) na vse to, o vsem tem povedale ženske? Kako so lahko oporekale besedam vseučiliškega profesorja dr. Josipa Ujčiča, zapisanim v *Bogoslovnem vestniku* leta 1923: »*V interesu višjih etičnih načel bo morala mati v danes slučaju, ki je pa hvala Bogu redek, žrtvovati svoje življenje, s čimer bo koristila javni morali neprimerno več, nego če s težko operacijo reši za silo svoje življenje. Tako življenje je slednjič tudi ne bo moglo posebno veseliti, ker bodo fizične posledice operacije navadno zelo grenke, obenem jo bo trla zavest, da si je rešila to mizerno življenje z direktno usmrtnitvijo lastnega otroka.*«¹²³

¹¹⁸ Munda omenja, da posilstva v državi niti niso tako redka: »/Leta 1932 jih je bilo na področju apelacijskega sodišča v Ljubljani 48 primerov, ki jih je državni tožilec obtožil.« N. m.

¹¹⁹ B. Pirc, *Zdravje* (1931), 40.

¹²⁰ K. Petrič, *Zdravje* (1934), 35.

¹²¹ Svet. Štefanović, Rasna higijena, abortus i zaštita matere, Evgenika, *Zdravniški vestnik* (1935), 49–64.

¹²² B. Pirc, *Slovenec* (1930).

¹²³ Josip Ujčič, Abortus artificialis, *Bogoslovni vestnik* (1923), 171.

Ženske so se v razpravo, ki so jo začeli v dvajsetih letih prejšnjega stoletja predvsem zagovorniki vsakršne prepovedi abortusa, zagovorniki omejene in omejevalne vednosti o kontracepciji, zagovorniki vrnitve mater-gospodinj nazaj domov,¹²⁴ vključile pozno, šele sredi tridesetih let. Za eno od prvih javnih dejanj žensk glede vprašanja omejevanja rojstev moramo šteti že zgoraj omenjeno javno zborovanje v Ljubljani, in sicer maja leta 1933, ki so ga pripravila ženska društva, razen katoliških. Nikakor ni bilo naključje, da se je zborovanje dogajalo v senci posledic gospodarske krize, ki se je, po letih relativne prosperitete v desetletju po prvi svetovni vojni, razširila tudi k nam. Glavni argument protestnic je bila gmotna stiska, v kateri se je znašla večina prebivalstva, še posebej hudo pa je prizadela delavske in uradniške sloje v mestih in industrijskih središčih. Poleg že omenjene zahteve po priznanju tudi socialne indikacije oz. »zahteve, naj se dovoli splav, in sicer od specialista v bolnici izvršen splav, ne le zaradi bolezni, temveč tudi zaradi bede«,¹²⁵ so ženske postavile še dve zahtevi:

Zahtevale so ustanavljanje po zakonu sicer predvidenih posvetovalnic¹²⁶ oz. »boljšo zaščito matere in otroka, predvsem izvedbo že obstoječih zakonov, zaščito noseče žene, zadostno število dečjih domov itd.«

Zahtevale so dostop do kontracepcijskih sredstev in metod oz. zahtevale so »tudi, naj se preprosti ljudje pouče o rabi sredstev proti spočetju, da bodo mogli omejiti število svojih otrok brez splavov«. V tem času namreč zakon sicer ni prepovedoval uporabe sredstev za preprečevanje zanositve, kontracepcije torej, je pa prepovedoval širjenje vednosti o njej; prepovedoval je tako »vsiljivo propagando« kot to, da bi zdravniki poučili ženske o rabi tovrstnih sredstev.¹²⁷

¹²⁴ Predvsem gre za predstavnike prokatoliške strani ali celo za govorce iz vrst katoliške hierarhije; naj navedem le nekaj člankov: A. Breclj, Še en glas o umetnem splavi, *Čas* (1923/24), 295–308; J. Ujčič, Abortus artificialis, *Bogoslovni vestnik* (1923), 163–171; J. Ujčič, Umetni splav in cerkveno pravo, *Slovenski pravnik* (1924), 234–238; Aleš Ušeničnik, Žensko vprašanje, *Slovenec* (1930), št. 91. V dvajsetih letih je razprave sprožila priprava novega zakona o abortusu (sprejet leta 1926), ki je uvedel t. i. medicinsko indikacijo. Kazenski zakon je dovoljeval abortus samo tedaj, ko se je tričlanska zdravniška komisija strinjala, da bi nadaljevanje nosečnosti in porod ogrozila zdravje ali celo življenje nosečnice.

¹²⁵ Olga Grahor, Važno žensko vprašanje, *Ženski svet* (1935), 281–284.

¹²⁶ Po zakonu o socialni zaščiti matere in otroka naj bi opravljale to delo posebne posvetovalnice za matere, ki naj bi bile v vsaki banovini, skupaj s higienskim zavodom (h. z. je vključeval naslednje oddelke: posvetovalnico za nosečnico, otroški dispanzer, otroško kolonijo, materinski dom in sekcijo za širjenje otroške higijene), pa tudi v vsakem večjem mestu. »Glavna naloga posvetovalnic je individualna vzgoja mater o negi dojenčka, o otroški higieni in občji higieni ... Uspeh posvetovalnic bi bil lahko zelo lep, če ne bi gospodarsko stanje naših družin in mater onemogočalo uresničenje precejšnjega dela lepih in koristnih nasvetov. Seveda pa so zelo važne za povzdigo ljudskega zdravja in higijene.« S. E., *Ženski svet* (1936).

¹²⁷ Med zdravniki še v drugi polovici tridesetih let glede tega vprašanja ni bilo soglasja; na simpoziju zdravnikov v Beogradu leta 1935 tako ni bilo mogoče sprejeti enotne resolucije o potrebi »seznaniti ljudstvo z vse-

Ženske so zahtevo po legalizaciji (tudi) socialne indikacije za abortus vezale na »dovoljenje komisije, v kateri pa naj bosta vsaj dve ženski, med njimi zaščitna sestra, ki bi jo morala imeti vsaka občina in ki bi morala preiskati resnični socialni položaj žene, ki se iz gospodarskih vzrokov brani iznositi otroka«. ¹²⁸ Tako so se skušale ženske že vnaprej zavarovati pred (pričakovanimi) očitki, da se otrokom odpovedujejo zaradi komodnosti, zaradi moža in njegove komodnosti ali zaradi lastnih poklicnih ambicij.

Posledice zborovanja so bile nične; razen seveda, če k posledicam ne prištevamo še ostrejšje polarizacije na tiste, ki so se iz verskih, etičnih, moralnih in nacionalnih razlogov zavzemali za vsakršno prepoved omejevanja rojstev, ¹²⁹ in na tiste, ki so se (predvsem) zaradi realnih razmer najrevnejših in najštevičnejših skupin prebivalstva zavzemali (med drugim) tudi za legalizacijo abortusa. ¹³⁰ Pa vendar se je v drugi polovici tridesetih let razprava obnovila in nadaljevala. Tokrat je bil ženski vložek še večji; ženske so, predvsem s tem, ko so posegle kot laičarke na strokovno področje moških zdravnikov, (do neke mere) izsilile javn(ej)s o razpravo o kontracepciji in, kot smo videli, predvsem v *Ženskem svetu* namenile kar nekaj prostora Knaus-Oginu. Na stran zahtev žensk po razširitvi indikacij za legalno in strokovno opravljen abortus so sedaj stopili tudi nekateri zdravniki in zdravnice. Uredništvo *Ženskega sveta* pa je leta 1936 odprlo prostor tudi bralkam in bralcem, da pojasnijo svoje mnenje glede vprašanj o regulaciji rojstev. Anketa, ki so jo izvedli pod naslovom *Važno žensko vprašanje*, ¹³¹ je imela velik odmev: uredništvo je dobilo devetnajst pisem in nato, po pol leta trajajoči izmenjavi stališč, arbitrarno zaključilo objavljanje pisem na to temo. ¹³² Od petnajstih žensk in štirih moških, kolikor je bilo udeležencev ankete, se jih je enajst izreklo za legalizacijo socialne indikacije (med temi so bili tudi vsi moški udeleženci), štiri ženske pa so bile proti legalizaciji. Glavni argumenti tistih žensk in moških, ki

mi sredstvi profilakse proti nosečnosti«. Jože Potrč, Moje mnenje o legalizaciji splava, Anketa: Važno žensko vprašanje, *Ženski svet* (1936), 68. So se pa prav na tem simpoziju zdravniki zavzeli tudi za priznanje t. i. socialne indikacije, in sicer v petem členu resolucije: »Dokler ni zahtevane popolne zaščite matere in otroka, zahteva jugoslovansko zdravniško društvo revizijo §§171.–174. v tem smislu, da se dovoli tudi splav iz evgenških oziruv, pa da se upoštevajo tudi socialno-gospodarski moment; splav mora vedno vršiti zdravnik, za siromašne brezplačno.« O. Grahor, *Ženski svet* (1935), 282.

¹²⁸ N. d., 282.

¹²⁹ Ta, lahko ji rečemo kar prokatoliška stran, je objavljala predvsem v *Slovincu*, *Jutru*, v reviji *Čas*, pa tudi v *Zdravniškem vestniku* in prilogi *Eugenika*, *Slovenskem pravniku*.

¹³⁰ Ta, recimo ji liberalnejša stran, pa je objavljala v *Slovenskem narodu*, reviji *Ženski svet*, *Zdravniškem vestniku* in prilogi *Eugenika*, *Slovenskem pravniku*.

¹³¹ Anketa Važno žensko vprašanje, *Ženski svet* (1936), 42–44, 65–68, 86–88, 147–149, 171–174.

¹³² Zakaj, mi ni uspelo ugotoviti.

so se zavzeli za možnost legalnega abortusa tudi na podlagi socialne indikacije, so bili:

1. Posledice gospodarske krize, predvsem pa velika nezaposlenost in nižanje mezd. »Pred dobrim mesecem sem bila v porodnišnici,« navaja profesorica glasbe iz Ljubljane, »v porodni sobi nas je bilo petero. Uradnik je zapisoval življenjske podatke. Prva delavčeva žena – mož že več mesecev brezposeln. Druga rudarjeva žena – mož že dve leti brez dela. Tretja uradnikova žena – mož bil nedavno reduciran. Četrta nezakonska mati – na poroko ni misliti, ker je oče otroka brezposeln.«¹³³ Zaradi takih in podobnih usod, ki jih tedaj (tudi) pri nas ni manjkalo, je tudi veliko zdravnikov, h katerim so se ženske v stiski dnevno zatekale (pa jim niso smeli pomagati), podpiralo zahtevo po legalizaciji abortusa. Tako se je neposredno v anketo vključil tudi dr. Potrč z naslednjimi besedami: »Vsak zdravnik iz lastne izkušnje ve, da prihaja največ žen k zdravniku s to žalostno prošnjo, ker ne more številne rodbine vzdrževati.«¹³⁴

2. Ogroženost otrok, rojenih in živečih na socialnem obrobju, zaradi revščine staršev. Taki otroci so deprivilegirani v mnogih ozirih, pogosto pa so tudi duševno in telesno prizadeti.¹³⁵ Sodelujoči so opozarjali tudi na neskladnost med zahtevo po absolutni zaščiti človeškega življenja, tudi tistega, še nerojenega, s strani nasprotnikov legalizacije, in dejanskimi razmerami, v katerih živi veliko otrok. »Že živečim otrokom / naj gospodje na vodilnih mestih/ preskrbijo hrano, obleko in obutev, kar je njih dolžnost, potem pa naj propagirajo za večji človeški zarod,¹³⁶« je zapisala 25-letna poštna služiteljica iz Ljubljane. Podobnega mnenja je učiteljska arbiturijentka iz Kočevja: »Najprej naj preprečijo, odn. vsaj omilijo socialno bedo, potem šele nadaljujejo propagando za večji človeški zarod.

¹³³ Anketa Važno žensko vprašanje, M. Š., profesorica glasbe, Ljubljana, 1936, 43–44.

¹³⁴ N. d., 68.

¹³⁵ Na duševno in telesno prizadetost otrok revnih družin, do katere pride prav zaradi pomanjkanja v takih družinah, opozarja tudi defektologinja Vode: »Zavedati se moramo, da duševne zaostalosti ne povzroča samo dedna obremenjenost, marveč tudi socialne razmere /poudarjeno v izvirniku/, v katerih žive starši in otroci. Posebno prizadeti so potomci, čijih predniki so živeli v več pokolenjih v preveliki bedi. Ker bi se zdela ta trditev mnogim, ki niso bili še nikdar lačni, mogoče preveč drzna, naj navedem mnenje strokovnjaka. Angelski evgenik J. S. Huxley pravi: 'Še pred nekaj leti so evgeniki splošno pripisovali telesno in duševno zaostalost otrok revnejših slojev njihovi podedovani manjvrednosti. Od tedaj pa so raziskovanja pokazala, da tudi nezadostna hrana ter pomanjkanje važnih vitaminov (mleka) povzroča duševno in telesno zaostalost, manjšo energijo, večje nagnjenje k boleznim itd. Dokler ne izenačimo hrane ali vsaj možnosti prehrane, nimamo niti znanstvene niti kake druge pravice ugotavljati manjvrednost kake skupine, razreda ali naroda le zaradi izmalitja njihovih vidnih znakov'.« A. Vode, n. d. (1999), 177–178. Na tem mestu govori sicer avtorica o prisilnih sterilizacijah pri ženskah na podlagi evgeniških zakonov, ki so jih imele ali pripravljale nekatere evropske države v tridesetih letih prejšnjega stoletja.

¹³⁶ Anketa Važno žensko vprašanje, poštna služiteljica, 25 let, Ljubljana, 1936, 43.

*Na eni strani vse preveč skrbijo, da porodi naraščajo, na drugi strani pa hladnokrvno gledajo, kako ljudje stradajo in od gladu umirajo.*¹³⁷ Prav tako so ženske poudarile razliko med »umevanjem« moških in žensk in podčrtavale so svojo posebno, žensko izkušnjo. »Kdo izmed zgoraj navedenih /cerkev, zdravniki ... / je že občutil kdaj, kaj se pravi imeti že kup lačnih in nagih otrok in že zopet začutiti v sebi toliko opevano ‚materinsko srečo‘? Brez najpotrebnejšega v življenju naj mati zopet rodi, zato, da bo njen otrok v napotje in spotiko vsakomur. Me se zavedamo, da je ono prvo večji greh, vsaj za nas, ki moramo otroke roditi,«¹³⁸ je bila odločna Trboveljčanka. Po mnenju nekaterih je bila odgovornost staršev, matere in očeta, da presodita »svoje gospodarske razmere« in se v skladu z njimi odločiti za toliko otrok, »ki jih upata vzgojiti in prirediti za koristne člane človeške družbe«. ¹³⁹ Vsakršno drugačno odločanje je za učiteljico Marjo zločin, taki starši pa »zločinci, brezvestneži, ker se prav tako pregreše proti zakonom življenja, kot zločinec, ki človeka ubije ali mu drugače škoduje«.

3. Nedostopnost in nepoznavanje učinkovitih kontracepcijskih sredstev; večina tistih, ki so se zavzemali za legalizacijo abortusa, se je hkrtati zavzemala tudi za širjenje vednosti o uporabi sredstev, s katerimi se nosečnost prepreči. O teh »profilaktičnih sredstvih« naj bi ženske seznanjali zdravniki, še bolj zdravnice, in zaščitne sestre v posvetovalnicah, tiste najrevnejše ženske pa naj bi dobile kontracepcijska sredstva zastonj. Ženske so v svojih prispevkih ves čas opozarjale, da »naj se pouče /žene/ o uporabi zaščitnih sredstev, ki jih velika večina sploh ne pozna.«¹⁴⁰ Prepričane so bile, da je, poleg spremembe socialnih razmer, prav učinkovita kontracepcija edino pravo orožje proti abortusu. »Dokler ne bodo ljudem na razpolago vsa sredstva proti nosečnosti,« je zapisala učiteljica-pripravnica, »bo število število splavov naraščalo, žene in dekleta se bodo zatekala k mazačem, na ta način hirale in propadale.«¹⁴¹ Za kontracepcijo, za »sredstva proti spočetju« se je zavzela tudi Mici, ki je bila sicer ostro proti abortusu, je pa bila glede kontracepcije prepričana, da bi se »o tem moralo prosto ljudstvo podučiti.«¹⁴² Mici, ki je bila (morda značilno) po poklicu babica in je vse predobro poznala stisko žensk, ki so se znašle po porodu z otrokom, za katerega niso vedele, kako bodo lahko poskrbele, je videla edino pravo rešitev premnogih stisk v preprečitvi spočetja sploh. Vedela je, da si

¹³⁷ N. d., učit. arbiturijentka, Kočevje, 148

¹³⁸ N. d., Trboveljčanka, 28 let, žena pisarniškega sluge, 66.

¹³⁹ N. d., Marja, učiteljica, okolica Rakeka, 86.

¹⁴⁰ N. d., poštna služiteljica, 25 let, Ljubljana, 43.

¹⁴¹ N. d., učiteljska abiturijentka, Kočevje, 148.

¹⁴² N. d., Mici, 31 let, Italija, 67.

z najbolj uveljavljenima načinoma preprečevanja spočetja ne gre obetati veliko uspeha (*»O vzdržnosti pri mladih ljudeh skoraj ni govora. Nepopolno občevanje? To ni priporočljivo, niti niso vsi moški zmožni tega.«*), rešitev bi bila prava kontracepcija. Vendar, ne preučinkovita in ne za vse.¹⁴³ *»Ako bodo taka sredstva na razpolago vsem, nobena družina ne bo hotela več kot 1–2 otroka. Človeštvo bo trpelo škodo, ljudje pa bodo živeli še bolj nemoralno. Seveda bi prodaja teh sredstev morala biti strogo nadzorovana. Pravico do teh sredstev naj bi imele predvsem matere, ki imajo otroke še ne eno leto starega, bolehnih in alkoholizirani starši, in ubožni starši, ki imajo že večje število otrok. Na ta način bi bila rojstva nekoliko omejena,«* je zapisala Mici, *»v povračilo pa bi se rodilo manj slabotnih in bolehnih otrok.«*

4. Siceršnja vsesplošna razširjenost ilegalnega abortusa in s tem povezano nevarnosti za žensko. *»Večina zdravnikov,«* pravi Potrč, *»je spoznala, da se splav vrši kljub temu, da je zdravnikom prepovedan. In ne samo, da se vrši, njegovo število silno raste, po statistiki ljubljanske Ženske bolnice se je podvojilo. Istotako raste smrtnost po splavu.«*¹⁴⁴ Študentka filozofije, ki se je tudi odzvala na anketno vprašanje, pa je opozorila na še en problem; opozarja namreč na nujnost prestavitve razprave od ideološko (pre)obremenjenega in po svojem predznaku negativnega opredeljevanja vrste *»smo za ali proti umetnemu splavljanju«* k edino smiselnemu vprašanju, *»kako preprečiti ali vsaj zmanjšati posledice razširjenega tajnega splavljanja.«*¹⁴⁵ V nadaljevanju pravi: *»To je menda jasno: zahteva po legalizaciji je nastala radi ogromne razširjenosti tajnih splavov, ti pa radi neurejenih socialnih razmer ... Do kakšnih posledic mora pripeljati prepoved,*

¹⁴³ V njenem videju kontracepcije se kažeta ves tedanji dvom in siceršnja negotovost, kam bodo vse silne spremembe, katerim so bili ti ljudje priče in ki so se jih neposredno dotikale, vodile, kako usodno bodo spremenile njihova (in predvsem njihovih potomcev) življenja. Glede potrebe po omejevanju, načrtovanju, odgovornejšem odnosu do potomstva so si bili vsi enotni. O tem jih je prepričevala vsakdanja stiska mnogih, predvsem otrok in žensk. Kontracepcija je bila torej pred vrati, obetati si je bilo, da bodo prej ali slej nezanesljivi Knaus-Oginovi metodi sledila nova, učinkovitejša odkritja. In kaj tedaj?

¹⁴⁴ Anketa Važno žensko vprašanje, dr. Jože Potrč, 1936, 68. Potrč na tem mestu tudi opozarja, kakšen vpliv je imela gospodarska kriza na razumevanje problema pri zdravnikih. *»Še leta 1928 je glavni sanitetni svet mislil,«* pravi Potrč, *»da leži vzrok /velikega števila splavov/ ,deloma /poudarjeno v izvirniku/ v socialnih in gospodarskih prilikah, največ /poudarjeno v izvirniku/ pa v ekstremnih smereh feminističnega gibanja.‘ Danes, torej po osmih letih, pa je zdravniški kongres mnogo razpravljal o prvem vzroku, o drugem (feminizmu) se je pa malo slišalo.«*

¹⁴⁵ Anketa Važno žensko vprašanje, M. G., Zagreb, študentka filozofije, 1936, 86–87. Da se tovrstni premiki od temeljnega, ideološko nevtralnega vprašanja k ideološko preobremenjenemu tipu vprašanja najpogosteje zgodijo tedaj, ko se v širši javni polemiki razrešujejo delikatna, lahko tudi temeljna vprašanja družbe, povezana z reprodukcijo prebivalstva in (politično) vlogo žensk v tem procesu, dokazuje tudi naša aktualna izkušnja s polemiko o spremembi zakona o OBMP poleti leta 2001. V tem primeru je prišlo do konverzije referendumskega vprašanja: *Ali ste za ali proti, da se uzakoni pravica samskih žensk do medicinske asistencije pri zanositvi?* k ideološko obremenjenemu vprašanju: *Ali ste za ali proti, da imajo tudi samske ženske otroke?*

je jasno. Žena, ki se ne more obrniti do zdravnika, se bo obrnila do mazača ali pa sama kaj ukrenila ... Radi zakona se, ne bodo dale odvrniti od svoje namere. (Lipmann je ugotovil, da je od 100 žen, ki so hotele abortirati v bolnici, pa so jih zavrnil, 67 % abortiralo na skrivaj, tiste, ki niso, so bile revne. Ali: na Dunaju so od 35 na kliniki zavrnjenih žen abortirale vse, razen ene, ki je izvršila samomor.)« Tudi študent medicine iz Zagreba meni, da je »najmočnejši argument za legalizacijo abortusa dejstvo, da visok odstotek žen abortira, da število žen, ki abortirajo, pri nas kakor drugod po svetu od leta do leta raste in da je abortus izveden pod strokovnim nadzorstvom v bolnici ali v posebnem zavodu še najmanj škodljiv, smrtna nevarnost minimalna, medtem ko žene, ki na skrivaj splavljajo – največkrat pri mazačkah – v strahotno velikem številu umirajo ali težko bolehalo. Po zakonu dovoljen, pravilno izvršen splav naj bi torej izpodrinil tajnega, diletantskega. Gre za to, da se od dveh nesreč odločimo za manjšo.«¹⁴⁶

Glavnega očitka žensk, ki so abortusu iz moralnih, verskih, nacionalnih, osebnoizkusvenih vzrokov odločno nasprotoval, je bilo deležno poenostavljanje dileme, češ »da se splav itak že vrši, da ga je treba samo legalizirati. – Grešilo se je vedno in povesod, torej se mora po tej logiki greh uzakoniti, pa ne bo več greh ampak čednost«,¹⁴⁷ kot se je odločno izrazila Ana Zupančič. Sicer so argumentirale ženske, udeleženke v anketi, svoje zavračanje abortusa z naslednjimi razlogi:

Porast nemorale. »Prostitucija bi bila še bolj cvetoča,«¹⁴⁸ je prepričana poštarica s Ptujске Gore, dekleta pa se ne bodo nič več bale nezaželene nosečnosti in »bodo brezvestnejšem padale v roke, češ saj se vrše za ubožne brezplačni splavi v bolnici, iz socialne indikacije.«

Verski razlogi. »Ničeva je zahteva žen po odpravi nosečnosti; to je proti božjim in človeškim postavam,«¹⁴⁹ je odločna mati šestih otrok in žena revnega gozdnega delavca. Mati vidi zgolj v veri in verski vzgoji otrok rešitev socialne stiske, zaradi katere se nekatere ženske, ki morajo »imeti volče srce«, odločajo za abortus. »Pomoč je v nas materah. Vzgojimo mladino

¹⁴⁶ N. d., B. Šalamun, stud. med., Zagreb, 171–173.

¹⁴⁷ N. d., Ana Zupančič, 147–148. Zupančičeva pa je tu zagrešila napako, na katero smo že opozorili: zavzemanje za legalizacijo tudi socialne indikacije je razširila v zahtevo za legalizacijo abortusa nasploh. Taki preobrazbi se je uredništvo takoj uprlo in bralke opozorilo, »da o splošni legalizaciji splava ni bilo govora niti v naši anketi niti kje drugje«. N. d., 148. Je pa v tretji, marčevski številki učiteljica Marja na koncu svojega prispevka zapisala (za današnja ušesa) nedvoumno zahtevo o popolni legalizaciji abortusa in prepustitvi odločitve zgolj ženski: »Zadnji čas je, da se preneha gledati na žensko kot na stroj za ploditev človeštva ... Ženska je po svoji naravi bolj čuteča in premišljena od moškega in naj bi o teh pravicah in dolžnostih sama odločevala /poudarjeno v izvirniku/.« 86.

¹⁴⁸ N. d., Marija Božičko, poštarica, Ptujška Gora, 43.

¹⁴⁹ N. d., poljska delavka, stara 32 let, Ribnica na Pohorju, 66.

pokorno božjim zapovedim in zasigurano nam je, čeprav v dolini solz, življenja vredno življenje.»

Potencialna zdravstvena nevarnost (tudi) legalnega abortusa. Poštariča s Ptujске Gore navaja svoj primer, ko je ostala po »zdravniško priporočljivem splavu«¹⁵⁰ sterilna in brez otrok. Da je abortus za žensko vedno tvegán poseg, da je »vedno združen z manjšo ali večjo nevarnostjo«, je prepričana tudi babica Mici.

Obstoj naroda in rasizem. Med razlogi, zakaj so ženske udeleženke te ankete proti abortusu, najdemo tudi (po današnjih merilih) rasistični argument: *»Ako me žene zahtevamo volilno pravico, jo gotovo ne zato, da bi pomagale uničiti belo raso – to najvišjo razvito in nadarjeno skupino človeštva – ampak da se bomo zanimale za različne možnosti njene okrepitve, njenega razširjenja,«* je zapisala Ana Zupančič. Ženske so bolj mimogrede omenjale tudi pomen rodnosti za obstoj naroda, so se pa, tako kot tudi Ana Zupančič, zavedale, da bi bila »uzakonitev splava iz socialnih razlogov zločin na našem itak malem narodu«.

Med očitke nasprotnic abortusa na račun pristašinj legalizacije socialne indikacije spada tudi ugotovitev Ane Zupančič, da je »značilno, da so najbolj vnete zagovornice splava, mlajše, ki jim še manjka življenjskih izkušenj. Zato je fraza, da je zločin roditi dete, ki bo morda stradalo, zelo banalna modrost«. Morda je res, vendar izražajo dekleta s takimi nazori nove, drugačne poglede tako na svoje življenje, telo, prihodnost, kariero kot tudi na potomstvo. Odgovorno starševstvo, katerega so polni današnji priročniki in revije za mlade starše, se je lahko rodilo prav iz teh začetkov drugačnega odnosa (tudi) žensk do (tudi) otrok.

Do legalizacije (vsaj) socialne indikacije za abortus v obdobju stare Jugoslavije ni prišlo in slej ko prej sta ostajali vse breme in vsa moralna in fizična odgovornost za potomstvo na ramenih žensk; ostalo je pri Potrčevi ugotovitvi iz leta 1936, ko je zapisal: *»Zato je žena, ki mora splavljati dvakrat kaznovana. Prvič s tem, da ji je vzeta ekonomska možnost, postati mati, in drugič, da ji grozijo sramota, kazen, bolezen in smrt.«*¹⁵⁰

Drugačen pogled ali boj za legalizacijo materinstva

Prav tako pa ni prišlo do nekega drugega priznanja, do »legalizacije materinstva«. Da je ženska roditvena sposobnost (lahko) eno največjih bogastev, ki zato po svojem pomenu bistveno presega vsakršne oseb-

¹⁵⁰ N. d., dr. Jože Potrč, Maribor, 68.

ne interese žensk, in da je bila na strani močnejših (to pa je v zgodovinskem kontekstu patriarhata pomenilo moške) ves čas prisotna potreba in želja to bogastvo podrediti lastnim pravilom in zaslužniti v lastno korist, je zapisano v temeljih patriarhalnega reda. Da je razглаšanje naravnosti in celo svetosti materinstva kot edinega pravega poslanstva in poklica ženske, v imenu katerega se mora ženska prostovoljno podrediti in odpovedati morebitnim lastnim ambicijam, manipulativno orodje v službi ohranjanja moško orientirane družbe, dokazujejo vsakokratni izbruhi tovrstne retorike v časih, ko poskušajo ženske zase odpirati tudi druge, ne zgolj na materinstvo vezane prostore delovanja in samouresničevanja. Razглаšanje materinstva za žensko vplivno področje, skozi in prek katerega lahko in morajo posredno (prek sinov in mož) blagodejno vplivati na javno in politično, je zgolj ideološka puhlica, s katero se ženskam zavrača legitimne zahteve po enakosti. Da so vsa (moška) poveličevanja materinstva zgolj omejenega dometa, dokazuje družbena dvoličnost v odnosu do nezakonskega materinstva.

»Zakonsko in nezakonsko mater vodi v materinstvo isti klic narave; obe sledita istemu hrepenenju, ki je v vsaki ženski najmočnejša in najnaravnejša sila njenega bistva ... Nedoslednost dvojne morale v današnji družbi se kaže najočitneje pri presojanju spolnega izživljanja. In to ne samo, kadar meri pravico moškemu in ženski, temveč je tudi glede samih žensk silno nedosledna: v isti sapi, ko zasmehuje 'staro devico', meče kamenje za žensko, ki ji usoda ni naklonila, da bi svoja najnaravnejša čustva izživel v zakonu, marveč je postala mati izven zakona.«¹⁵¹

Pravica do materinstva pa ni bila odvzeta zgolj ženskam, ki so prestopile prek zakona in postale ne-zakonske matere, ampak tudi ženskam, ki so si zrnile prestopiti meje spolne delitve in poseči po moških poklicih. Profesionalke, uradnice in učiteljice so bile v obdobju Habsburške monarhije obsojene na celibat. V obdobju stare Jugoslavije pa jim je ta vsaj nenehno grozil. Pravica do opravljanja izbranega poklica je bila odkupljena s pravico do materinstva.

»Zahtevati celibat od žene, ki jo materialna in duševna potreba sili v poklicno delo, je absurdno in protinaravno. Od moškega se nikdar ne zahteva, da se vsled poklica ali dela odreče ljubezni in zakonu, dočim se na ženo stavi ta zahteva kot sama po sebi umevna. Kar se smatra naravno za moža, mora

¹⁵¹ A. Vode, n. d. (1999), 135.

družba brezpogojno priznati tudi ženi: vsak človek imej pravico na poklic in zakon. Poklic ne sme ovirati zakona, zakon ne poklica.»¹⁵²

Materinstvo znotraj patriarhalne družbe samo na sebi nikakor ni vrednota; vredno je zgolj tisto materinstvo, ki je v službi obstoječega reda, ki varuje in podpira interes patriarha. Podreditev materinstva izhaja iz podreditve ženskih teles, česar so se ženske zavedle prav v obdobju med obema vojnama. Avtonomna, samostojna ženska ima pravico do materinstva in te pravice ji ne more podeliti nihče, ker izhaja iz njenega človeškega bistva, nihče pa ji je tudi ne more odvzeti, se je glasilo nova žensko geslo; pri tem so se lahko ženske okoristile tudi s tedaj tako pomembnimi evgeniškimi argumenti.

»Dr. Janiševa trdi, da je izvrševanje biološke funkcije ženi neobhodno potrebno ... Iz skrbi za zdrav zarod pa zahteva pisateljica, da mora človeška družba dati vsaki ženi, ki je biološko sposobna in ki čuti ob enem voljo in odgovornost za odgoj deteta, pravico do materinstva in da morajo veljati za vsako mater, poročeno in neporočeno, enaki državni in družabni zakoni.»¹⁵³

V medvojnem obdobju so vložile ženske izredno veliko energije v to, da bi se pravni in socialni položaj vseh mater, posebej pa tistih najbolj deprivilegiranih, neporočenih mater, najprej poenotil, nato pa izboljšal. V prvi Jugoslaviji je bila na tem področju še ta posebnost, da je bila država, ki je nastala z združitvijo tradicionalno nekompatibilnih pravnih redov, v pravne smislu neenotna; na ozemljih, ki so pripadali avstrijski monarhiji (območje Slovenije, Dalmacije, Prekmurja, okraja Kastav in Kvarnerskih otokov Krk, Pag, Rab) je ostal v veljavi ODZ iz leta 1811, dopolnjen z novelami iz kasnejših let, na ostalih ozemljih pa se je ohranila srbska zakonodaja, ki se je oblikovala po vzoru francoskega code civil. Glede nekaterih pristojnosti pa so, kot smo na primer videli, glede sklepanja pravno veljavne zakonske zveze ostale v veljavi tudi druge poročne prakse različnih cerkva. Ženske, ki so živele na ozemljih veljavnosti ODZ, so morale najprej ta primerjalno boljši položaj obraniti, nato pa so poskušale vpliva-

¹⁵² To bo bile besede Angele Vode, tedaj predsednice Ženskega pokreta, zapisane v članku Mile Ocepek, Občinska nameščenska v borbi za enakopravnost in proti uvedbi celibata, *Ženski svet* (1930), 336–339. Ženski pokret so ustanovile ženske v Ljubljani leta 1926. »Udruženje ima namen, seznanjati vse ženstvo o gibanju feminizma in širiti propagando za ta pokret po vseh krajih Slovenije.« Po ženskem svetu. Ženski pokret, *Ženski svet* (1926), 60. Prva predsednica društva je bila Alojzija Štebij. Poleg dosege volilne pravice za ženske, je bil cilj pokreta tudi opozarjanje, »kako malo je danes zaščiteno materinstvo in kako malo je uvaževano delo, ki ga opravlja žena doma, v krogu svoje družine«.

¹⁵³ P. Hočevnar, *Ženski svet* (1935), 238.

ti na spremembo ženskam (in nezakonskim materam še posebej) neprijaznih zakonodaj v drugih delih države.¹⁵⁴

Na nujnost drugačnega odnosa do žensk, še posebej do mater, je opozarjal tudi beograjski sodnik Ferdo Čulinović, ki je v svoji knjigi *Žena v našem kazenskem pravu* zapisal: »Ženske vsega sveta bi morale stremeti za tem, da se odpravi ločevanje mater in otrok v zakonske in nezakonske, kajti samo tako stališče ustreza razumu in srcu vsake prave ženske, zlasti pa žene-matere«.¹⁵⁵ Izjava, zrasla nedvomno iz neprijetnih in žalostnih opazovanj in lastne sodne prakse, je nekoliko naivna: na pravni red so imele ženske še najmanj vpliva.¹⁵⁶ V to, kaj se skriva za reklamiranjem »pravega materinstva za vsako pravo žensko«, pa večinoma premalo uvida.

¹⁵⁴ Tako so jugoslovanska ženska združenja pripravila 28. avgusta 1938 v Beogradu javno zborovanje, ki so se ga udeležile »žene vseh slojev in starosti«, je zapisala poročevalka v *Ženskem svetu* (Obzornik, 1938, 208). Zborovanje so izzvala predvsem tedanja prizadevanja jugoslovanskih pravnikov za poenotenje pravnega reda v državi po srbskem vzoru. Vpeljava izrazito mizoginogenih načel code civila bi položaj neporočenih mater še dodatno poslabšala. V srbskem pravnem redu je veljalo, da nezakonska mati domnevnega nezakonskega očeta ne sme niti imenovati. Imenovanje oz. obdolžitev nekoga za očeta zunaj zakona rojenega otroka velja za obrekovanje, kar je kaznivo dejanje. Po srbski zakonodaji je tudi veljala prepoved naknadne poroke med nezakonsko materjo in nezakonskim očetom, če je bil ta aktiven častnik v vojski ali mornarici. Dodatna neprijetnost zakonske neenotnosti jugoslovanske države je bila za nezakonske matere tudi v tem, da na primer Slovenka, ki je zanosila s Srbom, tega ni mogla oz. smela sodno preganjati za izpolnjevanje zakonskih obveznosti, ki jih je ODZ nalagal nezakonskim očetom. To je bilo za nemajhno število slovenskih služkinj v državni prestolnici Beogradu velikokrat usodno. Več o pravnem statusu nezakonskih otrok in položaju nezakonskih mater glej Sabina Ž. Žnidaršič, »Nezakonske matere: objektivno gledano je lahko tudi malo veliko«, *Delta* (1997), št. 1–2, 57–63, in A. Vode, n. d. (1999), II, 130–143. Tudi v mednarodnih okvirih se je žensko gibanje nenehno zavzemalo za izboljšanje oz. poenotenje položaja poročenih in neporočenih mater; s tem se je »ukvarjala« na primer tudi Mednarodna ženska zveza, katere glavno delovno področje je bil boj za žensko volilno pravico. MŽZ je v Parizu leta 1926 na svojem kongresu obravnavala tudi to problematiko in pri tem izhajala iz naslednjega izhodišča: »Tragedija take žene in deteta spada med najhujše strani človeške zgodovine. Zakoni, ki so povzročili to tragedijo, so seveda v soglasju z vsemi drugimi postavami, katere so sestavili moški, da ščitijo na prvem mestu sami sebe.« Kongres mednarodne ženske zveze, *Ženski svet* (1926), 311–313.

¹⁵⁵ A. Vode, n. d. (1999), 139.

¹⁵⁶ Pravo je bilo eno od tistih znanstvenih področij, kamor so ženske najkasneje »pripustili«. Dunajska univerza je na primer dovolila vpis prvih ženskam na pravo šele po ustanovitvi prve republike. Na Slovenskem pa smo dobili prvo pravnico šele leta 1929. Tega leta so vpisali v Ljubljani v imenik odvetniške zbornice odvetnico Zoro Tominšek. *Ženski svet* je prvi odvetnici čestital in čestitke pospremljal z besedami: »Prisrčno in s ponosom čestitamo svoji rojakinji ter smo ji hvaležne, da je prva med Slovenkami stopila na to pot, ki je bila tudi pri drugih narodih ženi dolgo otežkočena.« Po ženskem svetu, *Ženski svet* (1929), 124.

Zaključek

Po svoji naravi je spolno bitje vsak človek: moški in ženska. Toda izvrševanje spolnih funkcij pri nikomer ne spolni vsega življenja. V otroški in starostni dobi ne pride v poštev, a tudi v moških letih polagoma pojema in v ospredje vstopajo druge življenjske naloge. Vse življenje pa je človek družabno bitje, to se pravi, da se udeležuje dogodkov in dejanj v medsebojnih odnosih ljudi in ljudskih zajednic. Toda žena kot spolno bitje nima izbire udeleževati se kot samostojna osebnost pri oblikovanju in reševanju problemov človeške in družabne skupnosti. Žena je enostavno postavljena v družbo, ki je razcepljena po spolih in po razredih, ne da bi mogla kakor koli sodelovati. Po ideologiji vladajoče družbe je – kakor že omenjeno – naloga žene materinstvo in gospodinjstvo. S tem pa se funkcija žene kot družabnega bitja v svojem temelju odloči od močeve: na eni strani narava, prvotnost, nespremenljivost, socialna pasivnost; na drugi strani kultura, dinamičnost socialna aktivnost. To je bistvena razlika med ženinimi in moževimi nalogami v sodobni družbi.¹

Na koncu – na zajetnem kupu fotokopiranih in prepisanih časopisnih strani, ob vseh prebranih knjigah, ob vseh dolgih monologih in spraševanjih o lastni izkušnji – ostaja eno od vprašanj še vedno precejšnja ugan-

¹ A. Vode, Poklic in materinstvo, *Ženski svet* (1932), 325.

ka: zakaj so ženske zahtevale in tudi dosegle tako malo sprememb prav na področju zasebnega, družinskega, partnerskega življenja? Vprašanje se nam zastavlja še toliko bolj, če se spomnimo, koliko so v resnici spremenile na drugem, javnem področju. Tako rekoč vse; dobile so pravico do enakega izobraževanja, do opravljanja enakih poklicev, kot je to veljalo za moške, dosegle so mnoge pozitivne spremembe s področja delavsko zaščitne zakonodaje, dosegle so, da je morala tudi država prispevati svoj delež, dosegle so spremembe v družinski, kazenski zakonodaji, parola »za enako delo enako plačilo« je dobivala svoj odmev. In le nekaj let po izteku časovnega okvira te naloge so dosegle celo politično enakopravnost. Že v obdobju med obema vojnama so lahko nekoliko resignirano ugotavljale, da dosega enako-pravnosti za ženske še nikakor ne pomeni dobljene bitke za enakost; spoznale so in razumele, da enakost ljudi bistveno presega zgolj črko zakona in da terja globlje spremembe v družbi. Morda se jim je celo zazdelo, da je neenakost zapisana v same temelje kulture, ki ji družba in same pripadajo, in je zato tako nedosegljiva, celo neubedljiva.

Vsekakor je bila (!?) neenakost žensk sestavni del zahodnjaške, iz antičnih in judovskih korenin zrasle kulture, zato je bila nevidna še dolga desetletja, potem ko so sodelavke *Slovenke* in *Ženskega sveta* že prenehale objavljati. Živela je lahko vse do trenutka, dokler so ženske sprejemale trditve o naravnostih različnih pojavnih oblik lastne podrejenosti kot večne resnice, dokler jih niso prepoznale in razkrinkale kot zgolj historične realnosti, podvržene (kot vse) spreminjanju in minevanju v času. Zgodovinskost (tudi) patriarhalno urejenih družb, ki so jo naglasile sodobne, najpogostejše iz ženske perspektive pisane razprave, budi upanje o realnih možnostih konca neenakosti za ženske in z njimi za vse druge podrejene in izkoriščane.

Pomembno zarezo v samorazumevanju žensk pri nas pomeni vsekakor prva svetovna vojna. Po njej ni bilo nič več tako, kot je bilo. »*Grozna svetovna vojna je silno razširila surovost,*«² je tožil leta 1924 Jakob Soklič, še najbolj pa se je kazala med mladimi. »*Največji vzrok tej grozni surovosti med mladino je slaba in napačna domača vzgoja ... Tu, mater je vir surovosti! Doma napačen pouk, doma napačna vzgoja. Prva vzgojiteljica mora biti otroku mati!*« Čeprav ženske niso zakuhale vojne, pa so bile odgovorne za njene posledice; matere, ki so med vojno priganjale hčere k delu zunaj doma, k šolanju, k temu, da morajo živeti in upati drugače, kot so same, so se morale po vojni čutiti krive. Na drugi strani pa je bil neob-

² Jakob Soklič, O surovosti, *Ženski svet* (1924), 90.

hodna posledica novih vzgojnih praks nov odnos med materjo in hčerjo, odnos, ki ni več temeljil na nenehnem prenašanju materinih izkušenj in vrednot na hčer, na statični repetitiji nespremenljivih ženskih vlog; hčere so začele živeti drugače, vzpostavile so kritičen odnos do matere, ki je niso več želele kar najbolj posnemati. Rodil je se medgeneracijski konflikt med materjo in hčerjo, ki so ga prve razumele kot izdajo in občutile kot osebno razočaranje. »Hvaležnosti, da je mati z bolečino in življenjsko nevarnostjo odkupila hčerkino življenje, danes skoraj ni več ... Mnogi mladi ljudje občutijo radi tega svoje rojstvo kot materino krivdo nad njimi, ki jo mora uboga revica jedva odplačevati do konca svojega življenja s poslušnostjo in uslužnostjo nasproti hčerki,«³ je zapisala v zagovor mater F. B.

Mati med obema vojnama ni mogla več občutiti zadovoljstva in osebne izpolnitve v tem, da je lahko prenesla na hčer vso svojo (naravno, skozi generacije kopičeno) vednost, hči pa se ni mogla v materi najti ženske zaveznice za spopad s svetom. Edina prava avtoriteta, ki so ji ženske lahko prisluhnile, je postala znanost, stroka, le da je bila ta tedaj še povsem moška. Ženske-matere so se, prepričane v lastno nevednost in v materino zastarelost, polne vere in upanja, oprijele (predvsem) zdravniških napotkov in nasvetov, kako ravnati pred in v nosečnosti, kako se pripraviti na rojstvo, kako skrbeti za otroka, ga vzgajati in ljubiti. Ko prebiramo te prve priročnike za matere, imamo neprijeten vtis, da gre bolj za navodila, kako ravnati z novim avtomobilom, da se bo dobro, počasi in zanesljivo utekel in nam služil še leta in leta brez večjih težav, kot pa za nasvete mladim materam, kako naj ravnajo s pravkar rojenim otrokom. Vendar so ženske raje verjele nasvetom moških, ki sami niso mogli pa tudi ne hoteli izkusiti večine tistega, o čemer so pisali. Zaupanje v strokovne, zdravniške nasvete in čedalje popolnejše trganje tradicionalne niti vednosti med generacijami žensk je pripeljalo do tega, da so ženske v državah visoko razvitega zdravstvenega varstva znova izgubile nadzor nad lastnim telesom. Tokrat so, za razliko od starodavnih patriarhov, nadzor nad ženskimi reproduktivnimi organi in sposobnostmi prevzeli visoko šolani strokovnjaki, najpogosteje zdravniki. Najsodobnejša ženska gibanja stremijo prav za tem, da se ta, sedaj že tudi tradicionalna praksa strokovnega, zdravniškega nadzorstva nad žensko spolnostjo (in vsem, kar je s tem povezano) preneha.

Ženske so sprejele in globoko ponotranjile v svojem bistvu izrazito šovinistično moško propagando o ženskah, rešiteljicah naroda. Moška na-

³ F. B., Obramba mater, *Ženski svet* (1930), 54.

cionalistična propaganda je seveda v razmerah nestrpnosti in vonja po smodniku med obema velikima vojnama morala zadeti ob ženske potrebe. Ženska, ki tako ni ustvarjena za drugo kot za rojevanje (za vse drugo najde moški boljšega partnerja v moškem, je dejal že stari Avguštin), lahko naredi še največ politično dobrega za svoj narod, če rodi kar največ dobrih, zdravih in narodno zavednih otrok. Ženske so tovrstni propagandi povsem podlegle in ponavljale fraze o lastni narodni pre-pomembnosti, kot da bi šlo za pletenje nogavic za prezeble partizane, ne pa za rojevanje lastnih otrok.

»Ženski svet je svet zase. Ker je ženska bitje, ki se od moškega ne loči le po zunanje, ampak tudi – in še več – po notranje. In ji je zato tudi določen poseben delokrog, ki je na videz majhen in ozek, a je velik in širok. Če pravimo, da je ženska, le' za dom, ta, le' nikakor ni vzeti v omalovaževalnem pomenu. Ker moramo predvsem pomisliti, kaj je dom. Dom je središče vsake družine. Iz družine izhajajo člani človeške družbe; ti člani tvorijo vasi, mesta in države. In kakšen je početek posameznega člana – človeka, taka je navadno vsa pot družabnega, državnega življenja. In ker moški vladajo družabni in dražvi, zunanji svet in so ti moški izšli iz navadnega, ozkega delokroga ženske – iz doma, je jasno, da jih je soditi po tem, kako je bilo pri teh materah doma, kakšna roka jih je vzgajala v najnežnejših početkih, kakšno mater so imeli.«⁴

Na področju dela so se stvari še dodatno zaostriale in zagrenile življenje marsikateri njihovi naslednici in ne nazadnje tudi nam. Ženske pri nas so bile že tradicionalno pomemben del pridobitnega prebivalstva in so to ostale tudi, potem ko so se spremenili tako pogoji na trgu dela (s tem mislimo predvsem na delo zunaj doma, kar je pomenilo skoraj celodnevno ženino odsotnost od doma) kot sama kategorizacija; tudi med zaposlenimi v Sloveniji predstavljajo/-mo ženske nepogrešljiv delež. Vzporedno s povečevanjem plačanih delovnih obveznosti zunaj doma je razvoj v načinu življenja prinašal ženskam predvsem dodatne obremenitve; gospodinjstvo je dobivalo prav strašljive razsežnosti. Če pomislimo, da se je večina ženskih in otroških oblačil še tja do druge svetovne vojne najpogosteje šivala doma ali v obrtniški delavnici, da ju še ni izpodrinila konfekcija, da so bile tedaj običajne tkanine izredno zahtevne za vzdrževanje, da je spadal razvoj kemične industrije in različnih učinkovitih pralnih in čistilnih sredstev za široko potrošnjo v obdobje po drugi svetovni vojni, da je šele po drugi vojni počasi napredovala in se še počasneje cenila tudi

⁴ Marija Kmet, *Ženski svet*, *Ženski svet* (1923), 154.

gospodinjska tehnika itd., nam je povsem jasno, da je potrebovala gospodinja prav poseben pouk o vsem tem in da sama dela brez ženske pomoči ni zmogla. Še manj ga je zmogla tista ženska, ki je bila najprej zaposlena delavka, profesionalka, nato pa še gospodinja, pa mati, vzgojiteljica, pa moževa zaupnica, s katero je bilo prijetno kramljati.

»Poleg tega mora biti žena ohranjena možu, sveža po duhu, dovzetna za vsako njegovo razpoloženje, biti mu mora mati in biti mati vsej družini in povsod. Materinstvo je v naravi žene in prava žena nastopaj v življenju kjer koli, kadar koli, podajaj svoje življenje materinsko. In to je: velika, nesebična ljubezen, ki daje in daje še in še. To je steber, to je moč žene in to je tisto veliko življenje žene, ki dviga ženo na vsem svetu do najvišje časti.«⁵

Naše prednice, velike žene iz prve polovice 20. stoletja, so skušale izboljšati svoj in položaj svojih sotrpink. Okolico (in sebe) so skušale prepričati v lastno vrednost. Sprejele so vse pogoje, ki jim jih je nalagal moški svet, in hotele so postati še boljše. Iz infantilne želje po ugajanju in iz potrebe po zadovoljevanju nikoli zadovoljnih moških so si naložile vsa bremena. Bile so prepričane, da si je treba mesto in veljavo v družbi zaslužiti, se pokazati vrednega spoštovanja, in pri tem prezrle, da se to moškim v lastnem svetu ne zdi tako nujno potrebno. Moškim pripadajo privilegiji po naravi, ženske se morajo prikopati so njih skozi lastno vzgojo. Nikoli v vseh pregledanih člankih in besedilih ženske niso zahtevale od moških, možev, očetov na primer konkretne delitve dela v gospodinjstvu. Gospodinjstvo sedaj ni bilo več suženjstvo, za emancipirano žensko je gospodinjstvo še vedno zastojno in naporno delo, ki pa ga ne opravlja iz prisile, ampak iz ljubezni, prostovoljno. Edino uteho in upanje za skorajšnje olajšanje lastnega težkega položaja so videle v naglem razvoju gospodinjske tehnike in drugih izboljšav, tudi na primer kakovosti blaga, hrane itd.

*»Tudi izključevanje kuhinje iz domačega reda je le še vprašanje časa. Svet bode le uvidel, da domača sreča ni odvisna od kuhinje, da se pa v gospodinjstvu mnogo prihrani, ako ni treba toliko potrošiti za kurjavo in lastno kuharico ... Posebno ugodila bi pa taka naprava /skupna kuhinja/ ženam, ki so primorane prispevati z lastnim delom k skupnemu budgetu. Koliko pregla-
vic dela sedaj takim, na dve strani vpreženim gospodinjam ta grozovita kuhinja, ker je ne morejo po potrebi nadzorovati ...*

Dokler je bila žena le dekla moževa, dokler ni imela drugih dolžnosti, nego skrbeti za možovo telesno udobnost in roditi mu naslednikov, tako dol-

⁵ Zena Š., *Ženski svet* (1925), 47.

go je bila ta naprava /domača kuhinja/ prav primerna, ker je nabavila ženam primerne posla. Dandanes pa, ko ne zahtevamo od žene samo, da postavlja deco na svet, nego da jih tudi vzgaja, ko ne zahtevamo od žene samo da bodi moževa dekla, ampak i tovarišica, prijateljica, s katero se lahko razgovarja o svojih težnjah in interesih, dandanes pač nima to nikakega, niti moralčnega niti kulturnosnega pomena.

Ženski so pa vzrasle svetlejše dolžnosti, nego kuhati in prati.»⁶

Zase in za druge so - zaradi nemarnosti in neuvidevnosti drugih - zgradile prototip idealne ženske, emancipiranke, ki tepe in preganja še danes glave in telesa tako žensk kot moških.

»In takrat smo imele tudi svoj ženski ideal – Minko Govekarjevo. Predavala je, kakor še nobena druga Slovenka, za katero bi bile vedele me; na shode je hodila – celo v Pragi je govorila na vseslovanskem ženskem kongresu; urejala je ,Slovensko gospodinjjo‘, bila je tajnica ,Splošnega ženskega društva‘, novele je pisala, z ženskim vprašanjem se je bavila, iz vseh slovanskih jezikov je prevajala. ,Rusko moderno‘ je izdala, ,Dobro kuharico‘ in ,Dobro gospodinjjo‘ je spisala, pisatelja je imela za moža, skrbna mati je bila, skratka: žena po našem idealu, na svojem mestu v domačem in javnem življenju.« – Pavla Hočevar

⁶ Danica, Moderna žena in gospodinjstvo, *Slovenka* (1899), 228–233.

Povzetek

Namen knjige *Ženski so pa vzrasle svetlejšje dolžnosti nego kuhati in prati. Podoba in pojavnost žensk na Slovenskem: Slovenke, od sredine 19. stoletja do 2. svetovne vojne* je ugotoviti, kako se je vloga, ki je bila ženskam v glavnem pripisovana – namreč vloga mater in gospodinj –, v obravnavanem časovnem obdobju spremenila. Izhodišče je tako predpostavka, da sta materinstvo in gospodinjstvo vlogi, s katerima se ženske, ne glede na svoja verska prepričanja, narodnost, raso ali družbeni položaj, zlahka identificirajo. V omenjenem časovnem obdobju pa se je podoba materinstva pričela spreminjati, postalo je kompleksnejše, pojavile so se nove veščine in vednosti, ki niso izhajale iz ženskega »naravnega instinkta«, ampak so se jih morale »naučiti« in/ali se jim prilagoditi. Podobno bi lahko rekli za učinek tega razvoja na gospodinjstvo, ki je postajalo vedno bolj kompleksno, naporno in tehnološko zahtevno.

Knjiga raziskuje tudi, kako so ženske sprejemale ali se upirale tem družbeno sprejetim vlogam. Posledica tega razvoja je bil, na primer, generacijski konflikt med materami in hčera. Ta nesporazum, ki je bil rezultat hitro spreminjajočih se življenjskih pogojev, pa je bil priložnost za identifikacijo nove podobe sodobnih žensk, ki so svoja telesa videle v

novi in drugačni luči. Prvič v dolgi evropski zgodovini so ženske zahtevale nadzor nad svojimi telesi. Vprašanja kontrole rojstev, kontracepcije in splava so postala ena od najbolj perečih vprašanj. Zakonska zveza in zasebnost družine sta postajali vedno bolj javna zadeva; ženske so izražale nova pričakovanja in nezadovoljstvo z obstoječimi zakonskimi razmerji, od moških so zahtevale drugačno, novo obnašanje in ravnanje.

Raziskovalno delo za knjigo je temeljilo predvsem na tedanjih časopisih, specializiranih revijah in ženskih magazinih, ki so bili v tistem času na Slovenskem presenetljivo številni. Glavna vira sta bila predvsem dva: *Slovenka* (1897–1902) in *Ženski svet* (1923–1941). Pomemben vir so predstavljali tudi poljudni priročniki, namenjeni predsvem ženski ciljni publiki. Mnogo manj, kot bi bilo potrebno, pa je bil uporabljen katoliški tisk, ki je bil med slovensko populacijo močno razširjen. Vendar k razvoju novih trendov ni bistveno prispeval, vsekakor pa se jim je upiral in jih obsojal.

Summary

The aim of the book *Ženski so pa vzrasle svetlejše dolžnosti nego kuhati in prati. Podoba in pojavnost žensk na Slovenskem: Slovenke, od sredine 19. stoletja do 2. svetovne vojne* (Woman has grown brighter duties than cooking and doing laundry. Image and appearance of women on Slovenian territory: Slovenian women from the mid 19th century till the World War II) is to establish how the role mostly assigned to women - that of mothers and housewives - has changed during this time period. The point of departure is the assumption that motherhood and housekeeping are the roles with which women can easily identify themselves, regardless of their religious beliefs, nationality, race, or social status. In the above mentioned time period motherhood started to be seen in a new light, it became more complex, i.e. special skills and knowledge became imperative, and women could not draw from their »natural instinct« anymore, but had to »learn« and/or adapt to them. The same can be said about the effect of this development on housekeeping, which became more and more complex, strenuous and technologically demanding.

The book also explores how women accepted or resisted these socially established roles. As a consequence, for example, the generation con-

flict between mothers and daughters, sparked off by this development, took place. But this misunderstanding, as a result of rapidly changing living conditions, was an opportunity to identify new images of modern women, who saw their bodies in a new and different light. For the first time in the long European history women demanded control over their bodies. The question of birth control, contraception and abortion became one of the most burning issues. Marriage and family privacy have become more and more a public matter; women started to express new expectations and dissatisfaction with existing marital relations, demanding new and different attitude from men.

The research for this book was based on the newspapers published in that period, specialised journals and women's magazines, which were at the time surprisingly numerous in Slovenia. The chief resources for this work were two magazines: *Slovenka* (1897-1902) and *Ženski svet* (1923-1941). Another important source is represented by popular manuals, designed mostly for the women's audience. On the other hand, the catholic press, very much present among Slovenian population, was probably not used as much as it should have been. But then, it hasn't contributed substantially to the development of these new trends, quite the opposite, it resisted and condemned them.

Samostojne in knjižne objave

205

Accati, Luisa, *Pošast in lepota. Oče in mati v katoliški vzgoji čustev*, Studia Humanitatis, Ljubljana 2001.

A History of Women, Emerging Feminism from Revolution to World War, ur. G. Duby in M. Perrot, Belknap, Harvard 1993.

Anderson S., Bonnie in Zinsser P., Judith, *A History of their Own, I, II*, Penguin Books, 1988.

Aries, Philippe, *Otrok in družinsko življenje v starem režimu*, Studia Humanitatis, Škuc, FF, Ljubljana 1991.

Bahofen, Johan Jakob, *Matriarhat*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci 1990.

Bojc, Etbin, *Pregovori in reki na Slovenskem*, 2. izdaja, DZS, Ljubljana 1980.

Clark, Alice, *The Working Life of Women in the Seventeenth Century*, Routledge, London 1919.

Crombie, A. C., *Augustin to Galileo, Science in the Middle Ages, 5th to 13th Centuries, I*, Penguin Books, 1969.

Čepič, Tatjana, *Opojnost tobaka*, Ljubljana 1991.

- De Beauvoir, Simone, *Drugi spol, I, II*, Delta, Ljubljana 1999.
- Dimnik, Jakob, *Domača vzgoja. Slovenskim materam, vzgojiteljicam, učiteljicam, vzgojiteljem in učiteljem*,
- Društvo za zgradbo učiteljskega konvikta v Ljubljani, Ljubljana 1895.
- Dragaš, B., *Pomoč novorojenčku in dojenčku*, 3. izdaja, Jugoslovanka knjigarna, Ljubljana 1938.
- Ehrenreich, Barbara in Ehlgish, Deidre, *Complaints and Disorders, The Sexual Politics of Sickness*, The Feminist Press, University New York, 1973.
- European Women: A Documentary History, 1789–1945*, ur. Eleonor S. Riemer in John C. Fout, New York 1980.
- Fischer–Dückelmann, Ana, *Postanek in razvoj otroka*, Založba revije Žena in dom, Ljubljana 1931.
- Freud, Sigmund in Breuer, Joseph, *3 Studies on Hysteria*, Penguin, 1974.
- Gabrič, Aleš; Kekec, Polona; Rajšter, Brigita, *Odvetnica in pisateljica Ljubla Prener*, Korenine, Nova revija, Ljubljana 2000.
- Goody, Jack, *The Development of the Family and Marriage in Europe*, 1983.
- Goody, Jack, *The Oriental, the Ancient and the Primitive*, Cambridge University Press, 1990.
- Guazzo, Francesco Maria, *Compendium Maleficarum*, Dover, New York 1988.
- Waltraud Heindel, *Ehebruch und Strafrecht, Das ewige Klischee*, Dunaj 1981.
- Heindel, Waltraud in Tichy, Marina, *Durch Erkenntnis zu Freiheit und Glueck... Frauen an der Universitaet Wien (ob 1897)*, WUV–Universitaetsverlag, Dunaj 1993.
- Heinsohn, Gunnar in Steiger, Otto, *Uničenje modrih žensk*, Krt, Ljubljana 1993.
- Hexen und Hexenprozesse*, ur. Wolfgang Behringer, DTV Dokumente, 1988.
- Hubbard, Ruth, *The Politics of Women's Biology*, Rutgers University Press, 1990.
- Ivanek, Tanja, *Lik ženske v množičnih občilih na Slovenskem med vojnama* (diplomska naloga), Fakulteta za družbene vede, Ljubljana 1989.
- Jalušič, Vlasta, *Dokler se ne vmešajo ženske*, KRT, Ljubljana 1992.
- Jogan, Maca, *Seksizem v vsakdanjem življenju*, Znanstvena knjižnica, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana 2001.
- Kitzinger, Sheila, *Me, matere*, Geneš, Ljubljana 1994.

- Kočevar, Štefan, *Slovenska mati, Podučna knjiga materam, kako naj sebe in svoje otroke zdrave obvarjejo*, Celje 1882.
- Kogoj, Jasna, *Uršulinke na Slovenskem, Ob 200–letnici prihoda uršulink v Škofjo Loko*, Izola 1982.
- Lerner, Gerda, *The Creation of Patriarchy*, Oxford University Press, 1986.
- Lerner, Gerda, *The Creation of Feminist Consciousness*, Oxford University Press, 1993.
- Leskošek, Vesna, *Feminizem prvega vala (pred drugo svetovno vojno)* (doktorska disertacija), Fakulteta za družbene vede, Ljubljana 2002.
- Levack P., Brian, *The Witch–hunt in the Early Modern Europe*, Longman, 1987.
- Milharčič Hladnik, Mirjam, *Šolstvo in učiteljice na Slovenskem*, Znanstveno in publicistično središče, Sophia, Ljubljana 1995.
- Ann Oakley, Ana, *Gospodinja*, Lila zbirka, *cf., Ljubljana 2000.
- Plossa, Heinrich in Bartelsa, Max, *Das Weib in der Natur und Voelkerkunde*, Th. Grieben's Verlag, Leipzig 1908.
- Ranke Heinemann, Uta, *Katoliška cerkev in spolnost*, DZS, Ljubljana 1992.
- Reiter, Rayna, *Toward an Anthropology of Women*, New York 1975.
- Richards, Jeffrey, *Sex, Dissidence and Damnation, Minority Groups in the Middle Ages*, Routledge, 1991.
- Schwab, Gustav, *Najlepše antične pripovedke*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1990.
- Slovenski pregovori in reki*, Mladinska knjiga, Ljubljana 2001.
- Štular, Suzana, *Mitologija materinstva* (magistrsko delo), ISH, Ljubljana 1999.
- Vilfan, Eva, *Lik ženske v množičnih občilih: Slovenec in Slovenski narod (1900–1914)* (diplomska naloga), Fakulteta za družbene vede, Ljubljana 1992.
- Wilson, Edvard, *Sociobiology: The New Synthesis*, Princenton 1975.
- Zbornik *Abortus. Pravica do izbire*, ur. Eva Dolar Bahovec, Skupina Ženske za politiko, Ljubljana 1991.
- Zbornik *Izobraževanje in zaposlovanje žensk nekoč in danes II*, Urad za žensko politiko pri Vladi RS, Ljubljana 2000.
- Zbornik *Slovenska žena*, uredila Minka Govekar, Ljubljana 1926.
- Zbrana dela Angele Vode*, II. knjiga, KRT, Ljubljana 1999.

Žnidaršič Ž., Sabina, *Ora et labora—in molči, ženska!*, cf*, Lila zbirka, Ljubljana 2000.

Časopisna in revijalna besedila

Slovenka (1897–1902)

1897

Mati, Nekaj o vzgoji otrok, *Slovenka* (Trst, 1897), 3–4.

Tinica, Slovensko gospodinjstvo. Gospodinja kakor žena, *Slovenka* (Trst, 1897), 4–5.

Trnjenka, Kumica, *Slovenka* (Trst, 1897), 5–6.

Milka, Rodoljubje in naše ženstvo, *Slovenka* (Trst, 1897), 6–7.

Danica, Višje dekliške šole, *Slovenka* (Trst, 1897), 7–8.

Marica, Naše devojke. Ženska naobrazba in zakon, *Slovenka* (Trst, 1897), 8.

Josip Korošec, Materina dolžnost, *Slovenka* (Trst, 1897), 8–9.

1898

Duhovnik Branko, O modernem duhu, *Slovenka* (Trst, 1898), 295–302, 320–325.

Danica, Ženska osloboja in zakon, *Slovenka* (Trst, 1898), 336–340.

Materinske dolžnosti, *Slovenka* (Trst, 1898), 458–461.

Marica II, Žensko vprašanje, *Slovenka* (Trst, 1898), 513–515.

1899

Danica, Naše ženstvo, *Slovenka* (Trst, 1899), 50–52.

z., O ženskem vprašanju, *Slovenka* (Trst, 1899), 64–68.

Danica, Moderna žena in gospodinjstvo, *Slovenka* (Trst, 1899), 228–233.

Etbin Kristan, Pristna ženska potrebuje ljubezen za življenje, *Slovenka* (Trst, 1899), 441–443.

1900

Danica, Svobodna ljubezen in zakon, *Slovenka* (Trst, 1900), 2–4.

Pro domo, *Slovenka* (Trst, 1900), 24.

Marak, Idealno materinstvo, *Slovenka* (Trst, 1900), 155–159.

Danica, V pojasnilo, *Slovenka* (Trst, 1900), 243–245.

Rok Drofenik, Delavke in žensko vprašanje, *Slovenka* (Trst, 1900), 277.

1901

Dragotin Lončar, O spolni vzgoji, *Slovenka* (Trst, 1901), 10–13, 38–40, 73–75, 92–95, 126–129.

Z., O ženskem vprašanju, *Slovenka* (Trst, 1901), 64–68.

Slavoljub Podslapinsky, Ljubezen in zakon, *Slovenka* (Trst, 1901), 109–114.

Nada, O detomorih, *Slovenka* (Trst, 1901), 218–220.

Nada, Vzgoja deklet, *Slovenka* (Trst, 1901), 233–234.

Ivanka Anžič, O razmerah proletarskih žen, *Slovenka* (Trst, 1901), 285–288.

1902

Učiteljica, O ženski izobrazbi, *Slovenka* (Trst, 1902), 129–131.

Beleške, *Slovenka* (Trst, 1902), 156.

Ivanka Klemenčič, Služkinjam v prilog, *Slovenka* (Trst, 1902), 157–158.

Beleške. Gospodinjski pouk v dekliških šolah, *Slovenka* (Trst, 1902), 252.

Josip Tominšek, Samstvo – ženstvo – človeštvo, *Slovenka* (Trst, 1902), 253–257.

Ivanka Klemenčič, O zakonu, *Slovenka* (Trst, 1902), 280–282.

Ženski svet (1923–1941)

1923

Jerica Zemljan, Dobra gospodinja, *Ženski svet* (Trst, 1923), 15–17.

Ivanka Klemenčič, Tragika ženske usode, *Ženski svet* (Trst, 1923), 56–57.

Minka Govekar, Kako privežem moža trajno na dom, *Ženski svet* (Trst, 1923), 64–64.

Poldi, Leskovec, Zakaj je toliko družin nezadovljnih, *Ženski svet* (Trst, 1923), 85–87.

Marica Bartolova, Jubilej, *Ženski svet* (Trst, 1923), 114–115.

Marija Kmet, Ženski svet, *Ženski svet* (Trst, 1923), 154.

1924

S., Nekaj besed o zakonu, *Ženski svet* (Trst, 1924), 20.

U., Razgovori. Odgovori, *Ženski svet* (Trst, 1924), 48.

Jakob Soklič, O surovosti, *Ženski svet* (Trst, 1924), 90.

Po dr. Fuerstu, Materinstvo. Varujte nežni cvet, *Ženski svet* (Trst, 1924), 190–191.

Ludmila Čermak, Gospodinjstvo in gospodinjske šole, *Ženski svet* (Trst, 1924), 232–234.

Maca, Izvestja. Materinstvo, *Ženski svet* (Trst, 1924), 261.

1925

France Debevec, Ženska, ljubezen, zakon, *Ženski svet* (Trst, 1925), 22–26.

Izvestja. Po ženskem svetu, *Ženski svet* (Trst, 1925), 28.

Zena Š., *Ženski svet* (Trst, 1925), 47.

Vida, Razgovori. Kako naj se obnaša dekle napram fantu, *Ženski svet* (Trst, 1925), 109–111.

F. Gizela, Otroci, *Ženski svet* (Trst, 1925), 133–135.

Minka Govekar, Kam z našimi dekleti, *Ženski svet* (Trst, 1925), 223–229.

Izvestja. Po ženskem svetu., *Ženski svet* (Trst, 1925), 297.

1926

Po ženskem svetu. Ženski pokret, *Ženski svet* (Trst, 1926), 60.

Materinstvo, *Ženski svet* (Trst, 1926), 155–156.

Vera Albrecht, Ženski pokret v Sloveniji, *Ženski svet* (Trst, 1926), 180–182.

Kongres mednarodne ženske zveze, *Ženski svet* (Trst, 1926), 311–313.

Anketa Gospodinjstvo kot poklic, *Ženski svet* (Trst, 1926), 345–349.

1927

Minka Govekar, Kongres narodne ženske zveze SHS na Bledu, *Ženski svet* (Trst, 1927), 19–23.

Priprava na zakon. Iz Pastirskega lista tržaškega in koperskega škofa dr. Al. Fogarja, l. 1926, *Ženski svet* (Trst, 1927), 389–390.

1928

Materinstvo, *Ženski svet* (Trst, 1928), 214.

Materinstvo, *Ženski svet* (Trst, 1928), 219.

Materinstvo, *Ženski svet* (Trst, 1928), 316.

Materinstvo, *Ženski svet* (Trst, 1928), 349.

1929

F. B., Obramba matere, *Ženski svet* (Ljubljana, 1929), 54–55.

Po ženskem svetu, *Ženski svet* (Ljubljana, 1929), 124.

Milica Stupan, Biološka tragedija žene, *Ženski svet* (Ljubljana, 1929), 213–215, 237–240.

1930

- Marija Omeljčenkova, Juliana Lancova: Psychlogie ženy, *Ženski svet* (Ljubljana, 1930), 13–16.
- F. B., Obramba mater, *Ženski svet* (Ljubljana, 1930), 54.
- Vida P., Lepotne tekme in mati, *Ženski svet* (Ljubljana, 1930), 59.
- Materinstvo, *Ženski svet* (Ljubljana, 1930), 62–63.
- Marjana Željeznova–Kokolj, Ženska vzgoja in izobrazba, *Ženski svet* (Ljubljana, 1930), 216–218.
- Mila Ocepek, Občinska nameščenska v borbi za enakopravnost in proti uvedbi celibata, *Ženski svet* (Ljubljana, 1930), 336–339.
- Nora Royeva, Sodobnemu možu, *Ženski svet* (Ljubljana, 1930), 392.
- Izvestja. Gospodinjstvo. Mož pri domačem delu, *Ženski svet* (Ljubljana, 1930), 398–400.
- Izvestja. Materinstvo. Deset zapovedi za očetovstvo, *Ženski svet* (Ljubljana, 1930), 400.

1931

- Minka Govekar, Organizacija gospodinj na gospodarski podlagi, *Ženski svet* (Ljubljana, 1931), 14–15.
- Janez Rožencvet, Naš odgovor in zagovor, *Ženski svet* (Ljubljana, 1931), 23–26.
- Karičeva, Po ženskem svetu. Šola za gospodinjske pomočnice, *Ženski svet* (Ljubljana, 1931), 27.
- Izvestja. Po ženskem svetu, *Ženski svet* (Ljubljana, 1931), 237.
- Angela Vode, Pravica otroka, *Ženski svet* (Ljubljana, 1931), 356.
- Anketa Kakšnega moža si želi sodobna žena, *Ženski svet* (Ljubljana, 1931), 84–85, 114–116, 148–150, 233–236, 272, 336–337.

1932

- Angela Vode, Posvetovalnice, *Ženski svet* (Ljubljana, 1932), 19–21, 47–49.
- Minka Govekar, Pomen ženskega dela v domačem in narodnem gospodarstvu, *Ženski svet* (Ljubljana, 1932), 80–83.
- Eleonora Jenko–Groyer, Kmečka žena, njeno delo in zdravje, *Ženski svet* (Ljubljana, 1932), 83–85.
- Izvestja. Po ženskem svetu. Šola za zakon, *Ženski svet* (Ljubljana, 1932), 91.
- Angela Vode, Dva rodova, *Ženski svet* (Ljubljana, 1932), 177–180.

- Angela Vode, Poklic in materinstvo, *Ženski svet* (Ljubljana, 1932), 325.
Milica Stupan, Ko bi možje poznali ženo, *Ženski svet* (Ljubljana, 1932), 328–329.
Tončka Bajde, V katerih poklicih se udejestvuje največ žena, *Ženski svet* (Ljubljana, 1932), 354–355.

1933

- E. Jenko–Groyer, Zakon (brak) v krizi, *Ženski svet* (Ljubljana, 1933), 202–204.
Angela Vode, Pred novimi vidiki, *Ženski svet* (Ljubljana, 1933), 233–234.
Božo Škerlj, O ženskih tipih, *Ženski svet* (Ljubljana, 1933), 248–250.
Anica Černe, O vzgoji naše ženske mladine, *Ženski svet* (Ljubljana, 1933), 257–260.
Dora Vodnik, Naša srednješolska mladina, *Ženski svet* (Ljubljana, 1933), 264–268.
Avgusta Gaberščik, O deklinški duši, *Ženski svet* (Ljubljana, 1933), 268–269.

1934

- Otrokova pravica, *Ženski svet* (Ljubljana, 1934), 15–17.
Obzornik. Slovenska ženska društva za civilni zakon, *Ženski svet* (Ljubljana, 1934), 71–72.

1935

- T. G. Masaryk – P. Hočevar, Položaj žene v družini in javnem življenju, *Ženski svet* (Ljubljana, 1935), 85–89.
Pavla Hočevar, Dr. Vilma Janiševa–Rašković: Biologija žene i njen socialni značaj. I. deo. Beograd 1934, *Ženski svet* (Ljubljana, 1935), 236–238.
Olga Grahor, Važno žensko vprašanje, *Ženski svet* (Ljubljana, 1935), 281–284.

1936

- S. E., Socialna in zdravstvena zaščita žene, otroka in mladostnika pri nas, *Ženski svet* (Ljubljana, 1936), 97–104.
Olga Grahor, Književnost in umetnost. Milica Stupanova: Knaus–Oginova metoda, *Ženski svet* (Ljubljana, 1936), 150–151.
Anketa Važno žensko vprašanje, *Ženski svet* (Ljubljana, 1936), 42–44, 65–68, 86–88, 147–149, 171–174.

1937

- Olga Grahor, Položaj slovenske žene, *Ženski svet* (Ljubljana, 1937), 198.
 Poročilo o ginekološkem in porodniškem delu v l. 1920–1936, *Ženski svet* (Ljubljana, 1937), 206–207.
 V. Š., Zaščita matere in otroka na kmetih, *Ženski svet* (Ljubljana, 1937), 223–226.

Pavla Hočevnar, Ob štiridesetletnici prvega našega ženskega lista, *Ženski svet* (Ljubljana, 1937), 293–297.

1938

- R. J., Rezi Korpar, Teorija o dnevih plodnosti in neplodnosti, *Ženski svet* (Ljubljana, 1938), 124–126.
 Poročila in kritike. Jugoslovanska unija za zaščito dece, *Ženski svet* (Ljubljana, 1938), 227–229.
 Olga Grahor, Poročila in kritike. Rezi Korpar: Ženski koledarček za deset let, *Ženski svet* (Ljubljana, 1938), 255–256.

1939

- Naše žene pri delu. Najvažnejša vprašanja v sedanjem programu ženskih društev, *Ženski svet* (Ljubljana, 1939), 268–269.
 Materinstvo. Vzgajajte moške k snažnosti!, *Ženski svet* (Ljubljana, 1939), 9–10.

1940

- Milica S. Ostrovska, Kako premostiti prepad med ženo gospodinjjo in ženo v poklicu, *Ženski svet* (Ljubljana, 1940), 203–204.
 Vlado Schmidt, Poklicno svetovanje in dekleta, *Ženski svet* (Ljubljana, 1940), 210–211.
 A. Ž., Položaj neporočenih mater in njih otrok, *Ženski svet* (Ljubljana, 1940), 224.

Slovenska žena (1912–1913)

- Slovenska žena, *Slovenska žena* (Ljubljana, 1912), 1–2.
 Gospodinjski tečaj v Mladiki, *Slovenska žena* (Ljubljana, 1912), 27.
 Razni paberki., *Slovenska žena* (Ljubljana, 1912), 30.
 Razni paberki, Visoka šola za ženske, ki se hočejo poročiti, *Slovenska žena* (Ljubljana, 1912), 94.

Vera V., Shod v Berlinu spomladi 1912, *Slovenska žena* (Ljubljana, 1912), 99–104.

Rimski katolik

Anton Mahnič, Avktoriteta po krščansko, *Rimski katolik* (Gorica, 1889), 557–562.

A. Mahnič, Listek. Kaj piše Marica, *Rimski katolik* (Gorica, 1893), 114–118.

A. Mahnič, Listek. Slovenska in hrvatska Marica. Žensko blebetanje za kratek čas, *Rimski katolik* (Gorica, 1893), 245–249.

A. Mahnič, Zakaj je prav in naravno, da je žena podrejena možu, *Rimski katolik* (Gorica, 1893), 317–321.

A. Mahnič, Ženska v javnosti in v politiki, *Rimski katolik* (Gorica, 1893), 453–457.

A. Mahnič, Brezmadežno spočetje. Zmaga milosti in čudeža, *Rimski katolik* (Gorica, 1893).

A. Mahnič, Žensko poglavje. Kaj včinja tako žensko malikovanje v ženskah samih, *Rimski katolik* (Gorica, 1893), 313–316.

A. Mahnič, Sumljiva znamenja v slovenskih akademiških in dijaških krogih. Naši akademiki in dijaki. Vesna pa ženstvo, *Rimski katolik* (Gorica, 1893), 53–60.

Slovenski prijatelj

Anton Martin Slomšek, Poduk za može in vdovce, *Slovenski prijatelj* (1860), 41–48.

A. M. Slomšek, Poduk za zakonske žene in vdove, *Slovenski prijatelj* (1860), 35–41.

Gregor Jakelj, Postne pridige. Poduk zakonskim ženam in vdovam, *Slovenski prijatelj* (1863), 561–564.

Ljubljanski zvon

Josip Vošnjak, Slovenska mati, *Ljubljanski zvon* (Ljubljana, 1883).

Fran J. Celestin, Žensko vprašanje, *Ljubljanski zvon* (Ljubljana, 1884).

Matija Ambrožič, Alojz Zalokar: O ljudskem zdravju, *Ljubljanski zvon* (Ljubljana, 1918), 444–447.

Slovenec

Socialni vestnik. Abortus artificialis, *Slovenec* (Ljubljana, 1924), št. 251.

Anton Brecelj, Materinstvo – jedro ženskega in družabnega vprašanja, *Slovenec* (Ljubljana, 1927), št. 291, 13.

B. P., Usodno vprašanje, *Slovenec* (Ljubljana, 1930), št. 25, 1.

Aleš Ušeničnik, Žensko vprašanje, *Slovenec* (Ljubljana, 1930), št. 91, 14.

Slovenski narod

Janko Sernec, Nove postave. II. O zakonu, *Slovenski narod* (Maribor, 1868), št. 46, 1–2.

Gospodinjska šola, *Slovenski narod* (Ljubljana, 1897), 9. oktober.

Otvoritev pouka na gospodinjski šoli, *Slovenski narod* (Ljubljana, 1898), 18. marec.

Gospodinjska šola c. kr. kmetijske družbe kranjske v Ljubljani, *Slovenski narod* (Ljubljana, 1898), 24. september.

Minka Govekar, Listek. Naše ženstvo in naše društvo, *Slovenski narod* (Ljubljana, 1904), št. 256 in 257.

Listek. Narodna vzgoja našega ženstva in višja dekliška šola ljubljanska, *Slovenski narod* (Ljubljana, 1905), št. 208, 209, 210.

Zdravje

Bojan Pirc, Padanje rojstev, *Zdravje* (Ljubljana, 1931), 37–40.

Bojan Pirc, Evgenični zakon v Nemčiji, *Zdravje* (Ljubljana, 1934), št. 1, 5–7, št. 2, 19–21.

Karel Petrič, Življenjska moč naroda, *Zdravje* (Ljubljana, 1934), 9–12, 24–26, 34–36, 49–50, 62–63.

Bojan Pirc, Razmnoževanje evropskih narodov in njihova bodočnost, *Zdravje* (Ljubljana, 1934), 157–159.

Zdravniški vestnik s prilogo Evgenika

Božo Škerlj, Število rojstev v Franciji pada nevzdržno, *Evgenika, Zdravniški vestnik* (Ljubljana, 1935), št. 1, 13.

Av gust Munda, Indicirana odprava telesnega plodu in naš kaneznski zakonik, *Evgenika, Zdravniški vestnik* (Ljubljana, 1935), 17–21.

Svet. Štefanović, Rasna higijena, abortus i zaštita matere, *Evgenika, Zdravniški vestnik* (Ljubljana, 1935), 49–64.

Jože Potrč, Socialne indikacije splava; predavanje s kongresa Jugoslovan-skog lekarskog društva septembra 1935 v Beogradu, *Evgenika, Zdravniški vestnik* (Ljubljana, 1935), 70–73.

L. Pipp, Nazadovanje rojstev, porast povprečne starosti in narodno go-spodarstvo, *Evgenika, Zdravniški vestnik* (Ljubljana, 1938), 6–11.

Druga besedila

- Šak., Čujte, čujte možje, *Koledar Marijine družbe* (1879), 189–192.
- J. Ciperle, Ženska vzgoja, *Učiteljski tovariš* (Ljubljana, 1883).
- O. Z., Glasnik. Dekliška vzgoja in narod, *Vesna* (Celje, 1892).
- Med. E. Š., Spolni problemi, *Naši zapiski*, Socialna revija (Ljubljana 1903–1904), št. 7, 106–108, št. 8, 120–122, št. 9, 135–138.
- F. K., Razporoka in svobodna šola, *Voditelj v bogoslovnih vedah* (Maribor, 1906), 220–221.
- Kompoljski, Stariši, kaj delate, *Koledar Marijine družbe* (1907), 77–78.
- J. Dimnik, Snujte gospodinjske šole, *Domače ognjišče* (1912).
- Jos. Ujčić, Abortus artificialis, *Bogoslovni vestnik* (Ljubljana, 1923), 171.
- A. Breclj, Še en glas o umetnem splavi, *Čas* (Ljubljana, 1923/24), 295–308.
- Jos. Ujčić, Umetni splav in cerkveno pravo, *Slovenski pravnik* (Ljubljana, 1924), 234–238.
- Minka Govekar, Naše žensko časnikarstvo, zbornik *Slovenska žena* (Ljubljana, 1926), 202–223.
- Ema Peče in druge, Gospodinjske šole in gospodinjsko slovstvo, zbornik *Slovenska žena* (Ljubljana, 1926), 214–250.
- M. Zelić, Sredstva protiv začeca u cilju regulacije rađanja, *Naučni rad XVI godišnji skupa jugoslovenskog lekarskog društva* (Beograd, 1935), 282–326.
- Jasna Fischer, Delavke tobačne tovarne v letih 1871–1914, *Prispevki za novejšo zgodovino* (Ljubljana, 1983), 31–45.
- Gizela Bock, Zgodovina spola, zgodovina žensk, *Filozofski vestnik* (Ljubljana, 1989), št. 2, 181.

Imensko kazalo

A

Accati, Luisa 24, 205
Adler, Alfred 132
Akvinski, Tomaž 158
Albrecht, Vera 107, 210
Ambrožič, Matija 173, 214
Amicis, Edmondo De 14
Anderson, Bonnie S. 31, 159, 169, 205
Andreja-Vera 140, 143, 144
Andromaha 14
Aristotel 155, 156, 157, 158, 159
Atena 155
Aubertin 181
Avguštin, Avrelij 156, 198, 205

B

Bahofen, Johan Jakob 28, 205
Balthazard 181
Barley 102

Bartels 163, 207
Battey 167
Beauvoir, Simone de 155, 170, 179, 180, 181, 206
Behringer, Wolfgang 169, 206
Besant, Anne 169
Blackwoll, Eleonor 136
Bock, Gizela 154, 216
Bogovič, Lenca 70
Bojc, Etbin 29, 205
Bonaparte, Napoleon 58, 180
Branko 151, 153, 208
Brecelj, Anton 24, 26, 27, 154, 176, 184, 214, 216
Breuer, Joseph 38, 206
Bučar, Eva 81
Bulovec, Karla 16

C

Celestin, Fran 13, 21, 214
Chamisso, Adalbert 59
Chromy, Viktorija 82
Ciperle, J. 65, 216
Clark, Alice 93, 205
Cline Horowitz, Maryanne 156
Crombie, A. C. 156, 205
Cvirn, Janez 36

Č

Čap, František 37
Čepič, Tatjana 101, 205
Čermak, Ludmila 100, 210
Černá, Ružena 103
Černe, Anica 66, 67, 68, 69, 212
Čulinović, Ferdo 193

D

—
218 Danica (Elvira Dolinar) 12, 13, 57,
62, 77, 78, 79, 88, 115, 120, 121, 136,
152, 200, 208. *Glej* Dolinar, Elvira
Debevec, France 128, 164, 210
d'Espine, Marc 70
Desplas 181
Dimnik, Jakob 34, 95, 206, 216
Dolar Bahovec, Eva 181, 207
Dolenc, Jože 155
Doleris 181
Dolinar, Elvira 12, 57, 62, 77, 79,
88, 115, 120, 121, 136, 152, 200, 208
Dragaš, B. 35, 36, 37, 44, 46, 49, 50,
51, 52, 53, 54, 55, 56, 206
Drofenik, Rok 34, 96, 208
Duby, Georges 40, 205

E

Ehglisch, Deidre 167, 206
Ehrenreich, Barbara 167, 206

F

Fischer-Dückelmann, Ana 37, 39,
43, 47, 48, 49, 51, 52, 54, 55, 206
Fischer, Jasna 37, 39, 43, 47, 48, 49,
51, 52, 54, 97, 206, 216
Fout, John C. 171, 206
Freud, Sigmund 38, 125, 131, 206

G

Gabersčik, Avgusta 165, 212
Gabrič, Aleš 7, 206
Galileo 156, 205
Goody, Jack 28
Gostinčar, Jože 84
Govekar, Minka 12, 13, 15, 16, 17,
18, 62, 69, 103, 104, 109, 110, 126,
127, 170, 200, 207, 209, 210, 211,
215, 216
Grahor, Olga 184, 185, 212, 213
Gremillon 170
Guazzo, Francesco Maria 169, 206

H

Hamsun, Knut 148
Heindel, Waltraud 63, 117, 206
Heinsohn, Gunnar 169, 206
Hektor 14
Heymans, Jean François 160
Hilly, C. 122
Hipokrat 156
Hočevár, Pavla 13, 15, 17, 31, 42,
129, 166, 192, 200, 212, 213
Homer 14
Hribar, Ivan 84, 85
Hribar, Mila 84, 85
Hubbard, Ruth 154, 155, 159, 206
Hufeland, Christoph Wilhelm 36
Huxley, Julian Sorell 186

I

Ignota 140, 143, 145
Ivanek, Tanja 8, 57, 206

J

Jacobs, Aletta 171
Jakelj, Gregor 59, 138, 214
Jalušič, Vlasta 7, 206
Janez Pavel II. 113, 177, 178
Janiševa-Rašković, Vilma 31, 42, 166, 192
Jenko-Groyer, Eleonora 104, 116, 134
Jenko, Terezija 134
Jeraj, Vida 12, 14, 71, 72, 73, 74, 210, 211
Jogan, Maca 8, 21, 206

K

Kalinšek, Felicita 81
Karič 92
Kastelic, Jože 155
Kekec, Polona 7, 206
Kitzinger, Sheila 21, 33, 206
Klemenčič, Ivanka 15, 16, 17, 52, 92, 114, 115, 122, 135, 165, 209
Kmet, Marija 17, 29, 198, 209
Knafelc, Magdalena 81
Knaus, Hermann 6, 175, 176, 177, 178, 185, 188, 212
Knibiehler, Yvonne 40
Kočevan, Štefan 36, 37, 38, 39, 40, 48, 80, 87, 207
Kogoj, Jasna 81, 82, 207
Kompoljski 125, 216
Končina, Mateja 181
Kopač, Marija 84
Korošec, Josip 21, 34, 52, 208
Korpar, Rezi 176, 177, 178, 213
Kristan, Etbin 135, 208

Kršelj, Franja 104, 127
Kveder, Zofka 8, 13, 16, 17, 18, 29, 63

L

Lacassagn 181
Lah, Ana 85
Lancová, Juliana 163, 164, 211
Lazarsfeld, Zofija 132, 133
Lerner, Gerda 8, 24, 119, 156, 157, 158, 207
Leskošek, Vesna 4, 7, 207
Leskovec, Poldi 124, 125, 209
Levack, Brian P. 169, 207
Lich, Penelopa 37
Lindner 14
Lipmann 189
Lombroso, Gina 122
Lončar, Dragotin 136, 209
Lunaček, Izar 38

M

Mahnič, Anton 13, 14, 15, 26, 27, 44, 45, 64, 65, 66, 108, 214
Majaron, Danilo 84, 85
Mandelj, Mila 84
Mantagazza 14
Marak 35, 208
Marica II (Marica Strnad) 12, 117, 208. *Glej* Strnad, Marica
Masaryk, Tomáš Garrigue 128, 129, 144, 149, 212
Mathes 163
Merici, Angela 81
Miklavčič, Janja 13
Milharčič Hladnik, Mirjam 7, 207
Missia, Jakob 85
Moos, Julija 84, 86
Münch, Elsa 153
Munda, Avgust 182, 183, 215

N

Nada 33, 61, 63, 69, 97, 106, 125, 209

Nadlišek por. Bartol, Marica 12, 13, 14, 15, 16, 17, 21, 78, 116, 117, 208, 209, 214

Nemilov, A. V. 161

O

Oakley, Ann 93, 94, 101, 102, 103, 119, 126, 207

Ocepek, Mila 192, 211

Ogino, Kyūsaku 175, 176, 177, 178, 185, 188, 212

Omeljčenko, Marija 163, 164

Ostrovška, Milica S. 105, 108, 109, 213

P

Pajk, Pavlina 30

Papež, Reza 33, 113

Peče, Ema 87, 89, 90, 91, 216

Perrot, M. 40, 205

Pesek, Rosvita 146

Pesjak, Luiza 30

Petrič, Karel 174, 175, 183, 215

Pij IX. 65

Pij XI. 177

Pipp, Lojze 173, 215

Pirc, Bojan 168, 173, 174, 175, 183, 215

Pleiweis, Valentin 81

Ploss 163, 207

Podslapinsky, Slavoljub 124, 137, 209

Poljanec, Ljudmila 12

Potrč, Jože 180, 181, 185, 186, 188, 190, 215

Pouchet 176

Pregelj, Ivan 29

Prelog, Matija 36

Prener, Ljuba 7, 206

Prunk, Mila 12

Purgar, Lidvina 89, 90

R

Rajšter, Brigita 7, 206

Ranke Heinemann, Uta 158, 177, 178, 207

Reiter, Rayna 28, 207

Rener, Tanja 20

Richards, Jeffrey 169, 207

Riemer, Eleonor S. 171, 206

Rode, Franc 146

Romih 13

Roosevelt, Anna Eleonor 108

Ross, W. D. 156, 157

Rous, Hugo La 78, 79, 116

Roy, Nora 150

Rožencvet, Janez 147, 211

S

Schick 23

Schmidt, Vlado 64, 68, 213

Schuler, Kristina 12, 84

Schwab, Gustav 155, 207

Sernec, Janko 113, 215

Skušek, Zoja 70

Slomšek, Anton Martin 58, 138, 139, 214

Smith, J. A. 156, 157

Soklič, Jakob 196, 209

Spock, Benjamin 37

Steiger, Otto 169, 206

Stekel, Wilhelm 170

Stergar, Jožef 33

Stopes, Maria 171

Stoppard, Miriam 37

Stritar, Josip 13, 14, 29

Strnad, Marica 12

Stupan, Milica 43, 44, 161, 162, 163,
177, 210, 212

Š

Šega, Rudolf 15
Škerlj, Božo 165, 172, 212, 215
Štebija, Alojzija 16, 18, 107, 170, 192
Štefanović, Svetozar 180, 183, 215
Štular, Suzana 27, 35, 207
Šubič, Jadviga 84

T

Tavčar, Franja 13, 84
Tavčar, Ivan 13, 84
Thaler, Marija 33
Tichy, Marina 63, 206
Tominšek, Josip 118, 193, 209
Tominšek, Zora 193
Trojanšek, Franja 12

U

Ujčić, Josip 183, 184, 216
Ušeničnik, Aleš 128, 184, 215
Utva. *Glej* Prunk, Mila

V

Veliki, Albert 63, 119, 158, 159
Verginella, Marta 8
Vilfan, Eva 8, 57, 207
Vittorelli, Nataša 8
Vode, Angela 7, 18, 32, 42, 65, 73,
74, 122, 123, 124, 125, 126, 127,
130, 131, 132, 133, 134, 149, 162,
164, 165, 168, 170, 181, 186, 191,
192, 193, 195, 207, 211, 212
Vodnik, Dora 165, 212
Vodnik, Valentin 81
Volčič, Kristina 84
Vošnjak, Josip 13, 36, 48, 214

W

Wilson, Edvard 159, 207
Wollzogen 163

Z

Zalokar, Alojz 173, 214
Zelič, M. 175, 179, 216
Željeznova-Kokolj, Marjana 153
Zemljan, Jerica 86, 87, 103, 104, 209
Zevs 155
Zinsser, Judith P. 31, 159, 169, 205
Zorana. *Glej* Trojanšek, Franja
Zupan, Agneza 89
Zupančič, Karel 181, 189, 190

Ž

Žnidaršič Žagar, Sabina 32, 33, 61,
70, 94, 95, 98, 99, 173, 193, 208

🍏 VAD

ISSN 978-961-6086-76-5

9 789616 086769 >